

BÁBA IVÁN – GYURCSÍK IVÁN – KISS GY. CSABA

Közép-Európa magyar szemmel

Andreának, Ágotának és Zsuzsinak

BÁBA IVÁN–GYURCSÍK IVÁN–KISS Gy. CSABA

*Közép-Európa
magyar szemmel*

FELSŐBBFOKÚ TANULMÁNYOK INTÉZETE (iASK)
KŐSZEG 2020

iASK Monográfiák sorozat

SOROZATSZERKESZTŐ:

Miszlivetz Ferenc

OLVASÓSZERKESZTŐ:

Kalcsics Ildikó

KÖNYVTERV ÉS BORÍTÓGRAFIKA:

Barabás Ferenc

ISBN 978-615-5742-20-0

ISSN 2498-5635

© Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba, 2020

Kiadja: Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK), Kőszeg

Nyomdai előkészítés: Typografika Kft.

Nyomda: Yeloprint Nyomda, Szombathely

TARTALOM

<i>Bevezető gondolatok</i>	7
<i>Mítoszok és jelképek – kölcsönös előítéletek</i> (K. Gy. Cs.)	25
<i>Birodalmi integráció vagy föderáció?</i> (K. Gy. Cs.)	35
<i>A kommunizmus bukása</i> (B. I.)	45
<i>Demokrácia – kisebbségben</i> (Gy. I.)	89
<i>Az emlékezet dilemmái</i> (K. Gy. Cs.)	121
<i>Térségi együttműködés 1989 után</i> (Gy. I.)	133
<i>Közép-Európa az Európai Unióban</i> (B. I.)	153
<i>Valóban Közép-Európában dől el Európa jövője?</i>	179
<i>Válogatott bibliográfia</i>	183

Nem leszünk addig igazán európai nemzet, amíg nem különítjük el magunkat Európától – hiszen az európaiság nem azt jelenti, hogy olvadjunk föl Európában, hanem azt, hogy sajátos, mással össze nem cserélhető alkotórészévé váljunk.

WITOLD GOMBROWICZ

Bevezető gondolatok

1986-ban jelent meg Emil Brix és Erhard Busek könyve, a *Projekt Mitteleuropa* (A Közép-Európa-projekt). A könyv akkor a változó politikai körülmények, az úgynevezett olvadás szülötte volt. A két osztrák szerző akkor nem csekély, de megalapozott optimizmussal tárgyalta Közép-Európa helyzetét. Gorbacsov politikája, a hidegháború megszűnése, az átalakulás ígérete Közép-Európa számára is megnyitni látszott a normális létezés útját. Az átalakulás néhány év múlva valóban megtörtént, a demokratizálódás folyamatai 1990-re visszafordíthatatlanok lettek. Ezután a térség államai fokozatosan beilleszkedtek az úgynevezett euroatlanti struktúrákba, a következő 15 évben tagjai lettek az Európa Tanácsnak, a NATO-nak, majd az Európai Uniónak. Mondhatnánk, hogy Közép-Európa 2005-re „révbe ért”.

De valóban révbe ért-e?

A két szerző, Emil Brix nyugalmazott diplomata, történész, a bécsi Diplomataakadémia igazgatója, valamint Erhard Busek volt osztrák alkancellár, egyebek mellett a Duna Régió és Közép-Európa Intézet igazgatója harminc év elteltével ismét úgy találta, hogy számba kell venni mindazokat a kérdéseket, amelyek Közép-Európával kapcsolatban a politikai párbeszéd napirendjén vannak. Könyvük *Mitteleuropa revisited: Warum Europas Zukunft in Mitteleuropa entschieden wird* címmel 2018-ban jelent meg németül, melyet *Közép-Európa* újragondolása. Miért Közép-Európában dől el Európa jövője? címmel adott ki magyarul a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete 2019-ben.

A szerzők egy prológosban, tíz fejezetben és egy epilógusban tekintik át mindazokat a kérdéseket, amelyeket fontosaknak, érdekeseknek, megvitatandóknak tartanak – a hidegháború végétől az integráció „rögös útján” át a határok kérdéséig, a nagy szomszédok nyomasztó árnyékától a nacionalizmusokon át a vallások szerepéig és a migrációig. Teszik mindent elkötelezett közép-európaiakként, osztrák szemszögből, liberális eszmei alapon.

A könyv – és alcíme különösen – továbbgondolásra készíti a magyar olvasót. Számos eszmefuttatása, megállapítása és értékelése helyeslést és egyetértést vált ki bennünk, de nem kevés azoknak a gondolatoknak a száma sem, amelyekkel vitatkozunk. A könyv egyik fontos érdeme, hogy párbeszédre, vitára serkent.

E hívásnak engedve írtuk meg e könyvet – mintegy válaszként a két osztrák szerző művére. Tettük ezt közép-európaiakként, magyar szemzőgből, nemzeti demokrata alapon. Köztudott, hogy a világról a képet mindenki saját személyes tapasztalatai alapján rajzolja meg, a bőréről senki sem bújhat ki, és „sehol” állni nem lehet, mégis igyekeztünk a tőlünk telhető mértékig „objektívan”, türelmesen és beleérzéssel foglalkozni azokkal a gondolatokkal is, amelyekkel nem értünk egyet, vagy amelyekről – tapasztalatunk és ismereteink alapján – mást gondolunk, mást hiszünk. Könyvünk szerkezete nem tükre a két osztrák szerző művének. Közép-Európát elemezve mi a hangsúlyokat máshová helyezük. Más a véleményünk a nemzeti és a nemzeti kisebbségi kérdésről, a migrációról, vitánk lehet a demokrácia értelmezéséről. Számos kérdésben viszont szinte csak hangsúlybeli véleménykülönbség mutatkozik közöttünk. Nyugat-Európa és Közép-Európa szellemi, politikai, gazdasági, biztonsági kapcsolata, az igazi integrálódás kérdése valóban meghatározó fontosságú lesz az eljövendő évek Európájában. Mert Európa – ismételt – kettészakadásának veszélye nem hagymázos vízió csupán, hanem fel-felrémlő jövőkép. Az Egyesült Királyság kiválása veszélyes üzenetet hordoz. Eddigi optimista Európa-képünkkel ellentétben, mely szerint az Unió bár sok nehézség és probléma közepette, de folyamatosan erősödik, azt jelzi, hogy a társulásból ki is lehet lépni, az Uniót meg is lehet gyengíteni, és Nyugat-Európában új politikai és gazdasági ellenpontot is lehet képezni. Ennek stratégiai és geopolitikai következményei ma még beláthatatlanok.

A Brix-Busek-könyv alcíme – Miért Közép-Európában dől el Európa sorsajövője? – óvatos megközelítésre készítet. Valóban Közép-Európában dől el Európa sorsa? Mit jelent az, hogy „itt dől el”? A legfontosabb kérdés pedig az, hogy mi, közép-európaiak döntjük el, vagy valahol Nyugat-Európában igyekeznek dönteni – mint a történelemben már annyiszor – ismét nélkülünk rólunk.

Vagy másképpen feltéve a kérdést: Közép-Európának identitása lényeges elemeit feladva kell-e Nyugat-Európához illeszkednie, hogy „jó irányba” dőljön el Európa sorsa, vagy a két nagytérség mélyebb integrációja következik el, amikor Európa két egyenrangú, nyugati és középső részből létrejön a valóságosan, mélyen integrálódott Európa?

Miért más itt a nemzet?

Bonyolult nyugati lelkületünk számára a miéinktől eltérő nemzeti sajátosságok áthidalhatatlan akadályt jelentenek.

JOSEPH CONRAD: Nyugati szemmel

LEHET-E MÉG EGYÁLTALÁN NEMZETRŐL BESZÉLNI?

A modern nemzetet számosan egyszerűen a nacionalizmus termékének tartják. Szükség volt, úgymond, erre az ideológiára, mert a modernizációnak, a polgári fejlődésnek fontos föltétele volt egy új típusú közösség megszületése. Az agrártársadalom ipari társadalommá alakulásával természetes célkitűzéssé lett, hogy a korábbi – például az uralkodóhoz, rendi közösséghez, egyházhoz fűződő – lojalitásformákat újak váltsák föl. A XVIII. század végétől szokták számítani a modern nemzet létrejöttét, jelképes születésnapjának a francia forradalmat tekintik. Az ország összes polgára alkotta ezt az új közösséget. Egyes vélemények szerint a nemzetvé válás folyamata egy csapásra, szinte egyik napról a másikra ment végbe. Gyakori az a vélekedés, hogy a megszületett modern nemzet nem létező valóság, hanem csupán értelmiségi elitek konstrukciójának az eredménye. Azt a hagyományos elképzelést szándékozott cáfolni ez az okfejtés, amely a nemzeteket időtlen, örök történelmi jelenségnek gondolta. A XX. század végére pedig sokak szerint ennek a fenoménnek lassan lejárt az ideje. Jürgen Habermas 1998-as berlini előadásában már posztnacionális helyzetről (*Die postnationale Konstellation*) beszélt, többek között azt fejtegette, hogy mivel alapvetően megváltoztak a jelenséget létrehozó föltételek, a globalizáció következményeként pályája végéhez ér a nemzetállam. Az államhatárok eljelentéktelenednek, a kiterjedt nemzetközi gazdasági kapcsolatok, az információrobbanás és a digitális kommunikáció, a tömegturizmus világában a nemzet szerinte lassan már nem a jelenhez, hanem a múlthoz tartozik. Peter Glotz német szociáldemokrata politikus és kommunikációkutató a 2000-es évek elején azt állította, hogy a nemzetállamnak gazdasági, ökológiai, katonai és kulturális tekintetben is kitélt az

ideje. Nem egy jeles tudós és publicista úgy véli, hogy a globalizáció korában az identitás kialakulásában egyre nagyobb szerepet játszik a nemzetközi tömegkultúra, s ezzel veszít jelentőségéből a nemzeti kultúra. A fogyasztás uniformizált világában még a hagyományos nemzeti jelképek sem lesznek többek, mint egyszerű jelvények, amelyeneket legfőnebb a nemzetközi sportversenyeken mutogatnak, olyanok talán, mint a divatos cégek ruhadarabjain a megkülönböztető márkajelek. Nincs már akkora jelentősége – állítják – a területhez (hazához) kapcsolódó identitásnak, mint eddig, hiszen a tömeges helyváltoztatás világában élünk, a posztmodern életmódra nem jellemző a helyhez kötöttség. A nemzeti kulturális kánon szintén szétbomlóban van, a romantikus nemzeti hősök helyett ma már a popkultúra hírességei jelentenek mintát a fiatal nemzedékeknek. Korunk fiataljai örök jelenben élnek, a múltba való visszatekintés nélkül – így a vélekedés –, a gyökerek az ő szemükben patológikus jelenségnek számítanak. Különbö is az identitás – itt már nyakig vagyunk a posztmodern szemléletben – képlékeny valami, nem állandó, változékony, tetszés szerint alakítható a körülményeknek megfelelően. Posztmodern, vagyis poszt nacionális. A posztmodern világa pedig multikulturális, ami azt föltételezi, mintha készülné, formálódna egy nemzetek fölötti univerzális kultúra, amelyből fokozatosan eltűnnek a közösségek, a család, a lokális összetartozás tudata, a nemzet. Szertefoszlik maga a nemzeti azonosságtudat is, ebben a kultúrában megszűnik majd a „mi” és az „ők” csoportjainak szembenállása. Így egyszer s mindenkorra megszűnhetnek az előítéletek. Nem kell majd a mi közösségünkhöz képest létező semmiféle „másikra” hivatkozni, hiszen ha majd nem létezik a mi közösségünk, nem létezik másoké sem. „Boldogtalan identitás”, ahogy korunkról írt könyvében¹ Alain Finkielkraut francia filozófus fogalmazott a fölhíguló nemzeti azonosságtudatról. Lassan akkora lesz majd a „másik” iránti tolerancia, hogy értelmét veszti az „egyik” fogalma. Mintha az egyetemes emberi kultúra felvilágosodás kori utópiája fogalmazódna újra XXI. századi viszonyok között. Mintha ismét föl kellene tenni a több mint kétszáz esztendőös kérdést: egyetemes-e az emberi kultúra, egységes egész, vagy különböző kultúrák együtteséből áll?

¹ FINKIELKRAUT, Alain (2013): *L'identité malheureuse*. Párizs, Stock.

MI IS VALÓJÁBAN A NEMZET?

Nem kerülhetjük meg a nemzet fogalmának igen sokféle módon megközelíthető kérdését. Magyarországon is sokáig Friedrich Meinecke német történész megkülönböztetése számított kiindulópontnak: állam-nemzet és kultúrnemzet kettősségéről (*Weltbürgertum und Nationalstaat*, 1908) beszélt. Megkülönböztetve egyrészt a meglévő államkeretben megszülető nemzetet (francia, angolszász), másrészt a közös nyelv és kultúra alapján szerveződő nemzetet (német és kelet-közép-európai példák). Az államnemzet esetében mindenki tagja a nemzetnek, aki polgára az adott államnak, a kulturális nemzetet pedig azok alkotják, akik ugyanazt a nyelvet beszélik és ugyanahhoz a kultúrához tartoznak. 1944-ben megjelent könyvében² Hans Kohn azután élesen szembeállította egymással a nyugati állampolgári („civic”) és a keleti etnikai („ethnic”) nacionalizmust. A nyugati típusban a polgárok tudatosan választják és vállalják – szubjektív döntéssel – a politikai közösséget (a francia Ernest Renan klasszikus formulája szerint: a nemzet naponkénti népszavazás), a keleti típus kulturális közösségeket tételez, úgymond objektív kritériumok alapján. Összefoglalásában egyértelműen a nyugati nemzetfejlődést tekinti normának. Fölfogása szerint ez ugyanis állampolgári, racionális és univerzális, amihez képest a keleti (a Rajnától keletre s az egész világon) kulturális, misztikus és partikuláris. Az amerikai tudósnak a két utat me-reven szembeállító megközelítése hosszú évtizedeken át meghatározó volt a nemzet problematikájáról való gondolkodásban, különösen a nyugati világban, ahol a náciizmus borzalmas tapasztalatainak, a holokausztnak a következtében a második világháború után a nacionalizmust egyetemes bűnbaknak tartották. E szemlélet fölülvizsgálásának szükségességére joggal hívta föl a figyelmet Anthony D. Smith, a nacionalizmuskutató későbbi nemzedékének jeles képviselője: „a mi nyugati nemzetkonceptciónk számottevő revízióra szorul.”³ Hozzáteve – amiről kevesebbet szoktak beszélni –, hogy a nemzetté válás folyamata térségünkben nemcsak

² KOHN, Hans (1944): *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins And Background*. New York, Macmillan.

³ SMITH, Anthony D. (2008): *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, Republic*. Oxford, Blackwell. 105.

a nyugati típustól különbözött, hanem az orosz birodalmi úttól is, mind az adottságokat, mind pedig az ideológiát tekintve. Az orosz nemzetfogalomban meghatározó szerepet játszott a pravoszlávia és a mindenkori uralkodóhoz fűződő lojalitás, továbbá a birodalomhoz kapcsolódó identitás és a „russzkij mir” (szó szerint: orosz világ) kategóriája, mely szerint az oroszok mellett az ukránokat és fehéroroszoikat is magába foglalja ez a nemzeti közösség.

Érdekes a nemzetfogalom gyakori nyugat-keleti szembeállítását közép-európai látószögéből is szemügyre venni. A horvát nemzeti ideológiát tárgyalva így írt erről a különbségről Nikša Stančić történész: „A nemzet eme értelmezésével szemben áll az a tartalom, amelyet a közép-európai nacionalizmusok tulajdonítanak ennek a fogalomnak, mivel a nemzetet az etnicitáshoz kapcsolták, ennek következtében a nyugati tudományos terminológiában és publicisztikában ezekre a nemzetekre nem is használják a »nemzet« fogalmát, hanem »etnikai csoportnak« (ethnic group) nevezik. A horvát közvélemény gyakran nem is tudja megérteni az ilyen terminológiai különbségtételt.”⁴ Mindenesetre a nemzetközi szóhasználatban (például az ENSZ dokumentumaiban) eléggé elterjedt a nemzetet az állammal egyenlőnek tekintő szemlélet, a 2007-es Lisszaboni Szerződés is ebben az értelmezésben használja a nemzet fogalmát. A kulturális dimenzió és az etnikai összetartozás tudatának a mi makrorégióinkban valóban fontos szerepe volt, de ez a tény nem homályosítja el azt, hogy a nemzeti mozgalmak alapvető célja itt is a nemzetállam létrehozása volt.

A gazdag, különösen az 1980-as évektől egyre inkább terebélyesedő nemzetközi szakirodalom eredményeinek tükrében némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, a modern nemzetnek kettős természete van: politikai és kulturális, s e két dimenzió kölcsönösen hat egymásra a nemzetvé válság folyamatában. Mind a két tényező – változó hangsúllyal és különböző konfigurációban – jelen van a nemzetépítés során. Az már másik kérdés, hogy milyen dilemmákat jelent, ha a politikai dimenzió (államhatárok) nem felel meg a kulturálisnak, nagyobb vagy kisebb annál a területnél, ahol ugyanazt a nyelvet beszélő közösség él. Közép-Európában a XIX. és a XX. században is számos ilyen esettel lehetett találkozni. A két évszázad

⁴ STANČIĆ, Nikša (2002): *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i u 20. stoljeću*. Zágráb, Barbat. 5.

során itt valóban nem jöttek létre a nyugat-európaihoz minden tekintetben hasonló nemzetállamok. Sőt, a nyugati – elsősorban francia – minták utánzása gyakorta a kisebbségek diszkriminálásához vezetett, 1867 után a Magyar Királyságban a dunai monarchia keretében éppúgy, mint 1920 után azokban az utódállamokban, melyeket szintén nyugati mintára – a valóságnak meg nem felelően – szoktak nemzetállamoknak nevezni.

A közép-európai helyzetre tekintettel érdemes röviden a gyakran egyoldalúan csak biológiai tekintetű etnicitásról is szólni. Anthony D. Smith kutatásai ehhez szintén fontos szempontokat kínálnak, szerinte ugyanis az etnicitás nem föltétlenül a nyelv vagy a származás közösséget jelenti, fontosabb ennél egy hosszabb ideje létező közösség mitikus és szimbolikus jellege.⁵ Az angol tudós számára az etnosz (ethnie) elsősorban kulturális, és nem föltétlenül biológiai, származási alapú közösség. A közös származás nemegyszer inkább csak föltételezés. Anthony D. Smith a következőképpen írja le a jelenséget: „az így nevezett és önmaga által meghatározott emberi népesség a közös származás mítoszaival, megosztott történelmi emlékezetével, a közös kultúra elemeivel és bizonyos fokú etnikai szolidaritással.”⁶ És ezt az etnikai gyökérzetet megtaláljuk minden modern nemzetnél, nem csak Közép-Európában, amint ezt 1986-ban közzétett munkájában elemezte.

És hol van ez az „itt”?

Nem folytathatjuk mással, mint hogy megpróbáljuk ezt az „itt”-et körülrajzolni. Nem kerülhetjük el az európai kontinens lehetséges tagolásainak említését, akármekkora fogalmi labirintus alakult is ki körülötte a humán tudományokban. Különböző tényezőkből kiindulva ugyanis más-más makrorégió térképe bontakozik ki a szemünk előtt. Elképzelhető kontinensünk múltjának és jelenének tagolása földrajzi szempontból (például hegy- és vízrajzi elemeket figyelembe véve), a politikai-geopolitikai tények (birodalmi integrációk, államok szomszédsága), a társadalom- és gazdaságtörténet egyes jelenségei (például a XVI. századi re-feudalizáció elterjedése) alapján, a nagy civilizációs határvonalakat (a nyugati és a keleti keresztyénség határát) vagy a nyelvcsaládok területét szem előtt tartva. A nyelvtudomány az egyes nyelvi jelenségek elterjedését

⁵ SMITH, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell. 16.

⁶ SMITH (2008); *i. m.* 30–31.

jelölő körökre használja az izoglossza fogalmát. Az említett szempontok alapján meghatározott különböző területek, ha úgy tetszik, izoglosszák, egymástól jelentősen eltérhetnek, ugyanakkor térbelileg egymást részben átfedhetik. A modern nemzet kialakulását tekintve szintén megrajzolható egy ilyen makrorégió, e folyamat hasonló jellegzetességei alapján különíthető el a közép-európai, pontosabban a kelet-közép-európai térség. Hogy tiszta vizet öntsünk a pohárba, mindenekelőtt a nemzetközi politikai és publicisztikai közbeszédben 1989 után (angolul éppúgy, mint egyéb nyelveken) meglehetősen elterjedt *Közép- és Kelet-Európa* kifejezéssel szükséges leszámolni. Ez a szóösszetétel ugyanis bizonytalanságot jelez, emellett homályos, mivel e különös területről nem lehet tudni, valójában mettől meddig tart. Akár akkora is lehet, mint egy világrész, és azt sugallja, hogy az egyébként pontosan meg nem határozott „közép” és „kelet” valamiképpen összetartozik. Hiszen minden egykor a kommunista világrendhez tartozó országot beleérthetnénk ebbe a térségbe, melynek nyugati határa helyel-közzel egyértelmű a Lajtánál és az Elbánál, a keleti viszont nem, akár egészen a Csendes-óceánig terjedhet. Homályos előítélet érződik benne. A bipoláris világrend utóíze.

Közép-Európa, illetőleg Kelet-Közép-Európa hol- és mibenlétéről tetemes mennyiségű történeti, politológiai szakirodalom született az európai nyelveken az utóbbi évtizedekben. Három olyan történelmi munkát szeretnénk kiemelni közülük, amelyek világos eligazítást adnak a kontinens múltjának tagolási lehetőségeiről. Ezek Oskar Halecki *The Limits and Divisions of European History* (1962), Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (1980) és Joachim von Puttkamer *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert* (2010) című műve. Érdemes idézni a német tudós definícióját, amely az európai történelemről 2004-ben Mainzban tartott előadásában hangzott el: „Közép-Európa keleti része a szokásos értelemben magában foglalja Lengyelországot, Csehországot, Magyarországot és Szlovákiát történelmi közösségükkel és összefonódásaikkal. Ezek konkrétan, legalábbis Európán belül rendkívüli etnikai és vallási sokszínűséget képviselnek, geopolitikailag Németország és Oroszország között, évszázadokon át birodalmi összefüggésekbe kötve, nemzetállami emancipációs törekvésekkel, valamint sűrű kulturális transzferekkel. [...] Tágabb értelemben ideszámítják a balti államokat, Fehéroroszországot,

Ukrajnát, valamint Délkelet-Európát és a Balkánt.”⁷ Látható, hogy ennek a területnek nehéz pontosan meghatározni a keleti határait. Ez a makro-régió egyébként nagyjából megfelel annak az övezetnek, ahol fő vonásait tekintve hasonló módon ment végbe a XVIII–XIX. század fordulójától a modern nemzet megteremtése. Nagyjából a német és az orosz nyelvterület között található, a természetföldrajzot tekintve pedig a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger között. Más megfogalmazásban Közép-Európa nyugati, német részéhez képest ez Közép-Európa keleti fele.

Fölvethető természetesen, hol találjuk e képen az osztrák nemzetet? Mint tudjuk, az 1848-as forradalomban Bécsben a fekete-vörös-sárga német zászló volt a jelkép, a modern osztrák nemzet valójában a második világháború és az 1955-ös államszerződés után született. Ha úgy tetszik, a kedvező történelmi körülmények tették lehetővé, hogy – némiképp a svájci mintára – létrejöjjön a tömbök közötti semleges Ausztria.

A mi övezetünkben több fontos szempontból különbözött a modern nemzet létrejöttét meghatározó feltételrendszer az ettől nyugatra, illetve keletre lévő területekétől. Érdemes ezeket a jellegzetességeket sorra venni.

Nem lehet eltekinteni a nagy történelmi változások hatásától, hiszen a nagy sorsfordulók épp a mi térségünkben – „a homokóra nyakában”, Tózsér Árpád magyar költő találó metaforájával élve – rendre alaposan átrendezték a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokat. Így a térség meghatározása is változott. 1945-ben és 1989-ben is. Bizonyára nem véletlen, hogy a kétpólusú világrend idején szinte teljesen eltűnt a szóhasználatból a Közép-Európa kifejezés, a kontinens meghatározó és elválasztó határvonala az Elbánál és a Lajtánál húzódott. A politikai közbeszédben és köztudatban ekkor csupán két Európa létezett. Ebben a korszakban alakult ki a Nyugat-Európára szűkített Európa-fogalom is, azt sugallván, hogy a vasfüggönyön túl egy egészen más világ, ha úgy tetszik, maga a barbaricum kezdődik. Ennek a helyzetnek lett az is a következménye, hogy Nyugaton a Szovjetunióval összetartozóként kezelték a Moszkva befolyása alá került országokat, és évtizedeken keresztül jelentős mennyiségű előítélet formálódott az egész kommunista világról. Óhatatlanul

⁷ PUTTKAMER, Joachim von (2010): *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Oldenburg, Oldenburg Wissenschaftsverlag.

eszébe jut az embernek Larry Wolf nevezetes munkája,⁸ melyben a szerző azt fejtegeti, miképpen született meg a felvilágosodott Nyugaton, elsősorban a francia gondolkodók körében a hozzájuk képest elmaradott Kelet-Európa fogalma. Az így egymással szembeállított Nyugat és Kelet kettőssége köszönt vissza a XX. században is.

Hogy a különbségeket előítéletekkel töltik föl, annak régi hagyományai vannak. Érdekes módon a nyugati tükörben nem tűnt föl, hogy a „szovjet világot” – ideológiai propagandájától eltérően – politikai gyakorlatában kolonialista és nacionalista törekvések jellemezték. Különös útja volt ekkor térségünkben a nacionalizmusnak. A lengyel és a magyar 1956 tanulságaképpen Moszkva bizonyos határok között engedélyezte a csatlós országokban a hagyományos nacionalizmus fölélesztését (talán Magyarország volt a kivétel e tekintetben).

Alapos félreértés a nacionalizmust minden további nélkül jobboldalinak tekinteni. A kelet-nyugati fénytörés mértékét jól mutatja, hogy számosan arról írtak és beszéltek 1989 után Nyugaton, hogy a kommunista korban működött egy bizonyos hűtőgép-mechanizmus, amely a mi országainkban befagyasztotta volna ez időben a nacionalizmust. Hogy mennyire nem volt így, nem nehéz bizonyítani. A nemzeti függetlenség kérdése meghatározó szerepet játszott minden olyan demokratikus törekvésben, amely szembeállt a diktatúrával és az annak végső garanciáját jelentő szovjet katonai jelenléttel, 1956-ban Lengyelországban és Magyarországon éppúgy, mint 1968-ban Csehszlovákiában vagy 1980-ban Lengyelországban. És a nacionalizmus országokon belüli rendkívül intoleráns változataira is voltak példák. Jól ismert az 1970-es és 1980-as évtizedből Ceaușescu román és Zsivkov bolgár pártvezér szélsőségesen türelmetlen, homogenizáló kisebbségi politikája.

MIK VOLTAK A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETTÉ VÁLÁS SAJÁTOS KÖRÜLMÉNYEI?

Mint említettük, számos történetíró a nagy francia forradalmat tekintti a modern nemzet „születésnapjának”. Térségünk népei ekkor nagy

⁸ WOLF, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford CA, Stanford University Press.

dinasztikus birodalmak alattvalói voltak. A Habsburg Monarchiáé, az oszmán-török és az orosz birodalomé, ahol a birodalmi integráció egymástól némiképp eltérő formáinak voltak alávetve az itt élő népek. Régi-ónkban csupán korlátozott állami vagy tartományi autonómiák léteztek (már ahol léteztek), és éppen ebben a korszakban fejeződött be az utolsó közép-európai szuverén állam, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság fölszámolása. Nyugat-Európához képest alapvető strukturális eltérésekkel jellemezhető világ volt ez. Különbözött a társadalom szerkezete, a polgárosodás mértéke, és a gazdasági fejlettség tekintetében is jelentősek voltak a különbségek. Az itt élő népek – létszámukat és lakóterületüket tekintve – szerényebb potenciált jelentettek, mint nyugati, keleti vagy déli szomszédai, gondoljunk a német, az orosz vagy az olasz nemzet lehetőségeire. Ugyanakkor ezt a területet Európa többi részéhez képest kivételes etnikai és felekezeti sokszínűség jellemezte. Említsük csak Erdély, Galícia vagy Bosznia-Hercegovina példáját. A nagyobb népcsoportok (csehek, lengyelek, magyarok, horvátok, románok, szerbek, szlovákok stb.) jelentős tömbjei mellett nagyszámú távoli diaszpóraszigetek léteztek. Szerbek éltek például Pesten és Budán, horvátok Pozsony környékén, lengyelek Kijevben. A vegyes lakosság gyakran társadalmi rétegek különbségét jelentette. Az egykori Felső-Magyarországon például előfordult, hogy német polgárok, magyar nemesek és szlovák jobbágyok éltek együtt ugyanazon a településen. Valójában történeti multikulturalitásról lehet beszélni, ami nemegyszer évszázadokon át fennmaradó többnyelvű közösségeket jelentett, némelykor egyenesen kulturális szimbiózisról volt szó. Ugyanez a sokszínűség jellemezte a vallási közösségeket. Galíciában számos helyen – kisvárosokban, falvakban – együtt élt katolikus lengyel, görögkatolikus ukrán és jiddis anyanyelvű zsidó lakosság. Szinte vég nélkül sorolhatnánk különböző kombinációkban a hasonló példákat. És nem mellékes, hogy Kelet-Közép-Európában jelentős hagyománya volt a felekezeti és etnikai toleranciának. Ismeretes például, hogy a XVI. század végi Lengyelország és Erdély törvényes formában garantálta több vallás gyakorlását. A gyakorta erős regionális, etnikumok fölötti identitás szintén hozzájárult a népcsoportok közötti konfliktusmentes egymás mellett éléshez. Ezt jelentette például a *“gente ruthenus, nationae polonus”* (a lengyel nemzet ruszin tagja), vagy a *“hungarus patriotizmus”* (az országhoz fűződő, etnikai

hovatartozástól független identitástudat) hagyománya. Ugyanakkor ebből a leopárdbőrre emlékeztető tarkaságból szükségképpen következett az is, hogy a térség nemzeti mozgalmi – kivétel nélkül! – célkitűzéseik megfogalmazása során a szomszédok és a köztük élő kisebbségek rovására készítettek nemzetállami tervek. Igazságos határvonalak meghúzása lehetetlennek tetszett.

Mindazonáltal a modern nemzet megteremtésének programját, annak nem egy fontos pontját tekintve a XVIII. század végén nem volt áthidalhatatlan a különbség a Nyugat, illetve a német területektől keletre eső közép-európai övezet között. Az utóbbiban azonban nem ment végbe addig az állami adminisztráció és a gazdasági élet modernizációjához szükséges nyelvi homogenizáció, mint például Franciaországban (ahol 1789 táján az ország lakóinak közel fele nem volt francia anyanyelvű), illetve Angliában a XVI. századtól. Így a Habsburg Birodalomban II. József nyelvi egységesítési kísérlete (az 1784-es, német nyelvet kötelezővé tevő rendelet) valójában az éppen „ébredező” nemzeti mozgalmak számára adott ösztönzést.

Térségünkkel kapcsolatban mindmáig él az a vélekedés, hogy a közösség meghatározásában kizárólagosnak számított az etnikai-kulturális összetartozás, ezért érdemes említést tenni a politikai nemzet irányába tett korai lépésekről. Az 1791. május 3-i lengyel alkotmány mindenképpen így értékelhető, hiszen ez a nemzetközi összehasonlításban is jelentős demokratikus alaptörvény az állam polgáraitól beszél, és egyértelmű, hogy benne az állampolgár (obywatel) kifejezés az ország minden lakosára vonatkozik, függetlenül az illető anyanyelvétől, felekezeti hovatartozásától, azzal együtt, hogy az orosz nyomás és a belső árulás miatt csak mintegy tizenhat hónapig lehetett hatályban. Bizonyos fokig a politikai nemzet irányába tett lépésnek tekinthető az 1790–91-es magyar rendi országgyűlésnek az a döntése, amellyel törvényben rögzítette, hogy Magyarország szabad és független állam, és csak a saját törvényei szerint kormányozandó (1791. évi X. törvénycikk). Ekkor került először napirendre a magyar államnyelv kérdése, ez pedig azonnal vita tárgyává lett, mivel a közös országgyűlésben a horvát követek továbbra is a latint kívánták hivatalos nyelvként megtartani.

Nem nagy késéssel az ország nem magyar lakói is ráléptek a mo-

dern nemzethez vezető útra. Olyan törekvések mutatkoztak, melyeket a nemzetté válás politikai és kulturális előzményeként lehet számontartani. Így például a hazai szerbek 1790-es temesvári egyházi kongresszusa az uralkodóhoz intézett fölterjesztésében az országon belül szerb területi önkormányzat létrehozását és külön szerb kancellária fölállítását kérte. 1791–92-ben született meg az erdélyi románok – egyházi vezetők által fogalmazott – felségfolyamodványa, a *Supplex libellus Valachorum*, amelyben a románok negyedik nemzetként való elismertetését kérik Erdélyben. Ebből kiviláglik, hogy a Habsburg-fennhatóság alatt lévő Magyar Királyságban – Franciaországtól különbözően – a XVIII. század végéig nem ment végbe a nem magyar népcsoportok kultúrájának-nyelvének háttérbe szorítása.

MILYEN POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGRE LEHETETT ÉPÍTENI?

Térségünkben is voltak jelentős állami-politikai hagyományok, melyeket három típusba sorolhatunk. Először a három középkori közép-európai királyságot, Csehországot, Magyarországot és Lengyelországot kell említeni. Regionális hatalmakról volt szó. Magyarország a mohácsi csatavesztéssel (1526), Csehország a rendi felkelés fehérhegyi vereségével (1618), a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság pedig harmadszori fölosztásával (1795) veszítette el ezt a rangját. Bizonyos mértékig ide számítható a X. században alapított királyságával Horvátország, mely a XII. század kezdetétől lett társországa a Magyar Királyságnak, továbbá a Litván Nagyfejedelemség, mely Lengyelországgal volt perszonális unióban a XIV. század végétől, majd államközösségben 1569-től. A feudális tradíció közjogi továbbélése a nemzeti mozgalom számára a királyi udvar, a főváros, az egykori nagyság örökségét jelentette. Fontos mozzanat még az egyértelműen körülhatárolt terület (Szent Vencel, illetve Szent István koronájának országai). A nemzeti történeti narratíva megteremtésében ezek igen lényeges elemek voltak.

A második típushoz tartoznak a balkáni államok a keleti keresztyén-ség világából. Ez a középkori szerb fejedelemség (tetőpontjaként a XIV. században Dusan cár regionális birodalma), a bolgár cárság, a bosnyák

bánság és királyság, Montenegró (Dukljai fejedelemség), valamint a dunai fejedelemségek, Havasalföld és Moldva. Ennél a típusnál viszonylag hamar megszakította az országok függetlenségét az oszmán-török birodalom, majd a hódítás hatására bekövetkező iszlamizáció és a jelentős népmozgás jelentős mértékben megváltoztatta az etnikumok közötti határokat.

A harmadik típust a szlovák, a szlovén és az albán nemzeti mozgalom képviseli. Esetükben nagyon vékony volt az önálló államiság hagyománya, ám a nemzetépítők megkeresték és ki- vagy föltalálták az elődök örökségét, a tartományi önállóság, a nemzeti függetlenség vélt vagy valódi példáit és meghatározó személyiségeit. A rövid ideig fennálló, IX–X. századi Nagymorva Birodalom lett ez a szlovákok számára, a szlovénoknak pedig a kora középkori Nagy-Karantánia. Megjelent Csák Máté (Matej Čák) alakja mint „szlovák” uralkodó a XIV. századból, a „szlovén” Cillei grófok tartományúri hatalma (címerük három aranyszínű csillaga látható a Szlovén Köztársaság címerében), vagy a török ellen a XV. században egy emberöltőn át harcoló albán Szkander bég.

A közösségképzés szempontjából meghatározó jelentőségű volt a modern nyelvi norma megeremtése. Ha önálló államiság híján a kelet-közép-európai övezet nyelveinek sokáig nem lehetett is szerepe az állami adminisztrációban, a bibliafordítások nyomán megszületett a nemzeti nyelvi norma, az anyanyelvű kultúra és irodalom. Viszonylag előnyös helyzetben volt a cseh nyelv, hiszen Husz János és mozgalma már a XV. században föllépett az anyanyelv használatáért, a lengyel és a magyar anyanyelvű irodalom első virágkora pedig a XVI. század végén kezdődött.

Másképpen ment végbe ez a folyamat a keleti kereszténység világában. A nemzeti mozgalmak kibontakozása idején a közösség kommunikációjának alapvető feltétele volt az egységes nyelvi norma. A XVIII. század végétől meghatározó nyelvújítási törekvések jelentek meg. A román nemzeti mozgalom görögkatolikus hátterű „erdélyi iskolája” a cirill helyett a latin ábécét vette át, s ezzel jelentős fordulatot hajtott végre. Nem egy esetben dilemmát jelentett a nyelvi standard kiválasztása és meghatározása. Elsősorban a szlovák és egyes délszláv népek nemzeti mozgalmai számára vetődött föl a kérdés választási lehetőség formájában, s ennek fontos hatása volt a nemzet programjának tervezése során. A szlovákok

körében a XVI. század végétől két irodalmi nyelv létezett: az evangélikusok által használt úgynevezett *bibličina* – a cseh bibliafordítás nyelve – és a nyugatszlovák nyelvjárás alapján készített katolikus változat. Nyilvánvalóan ez a kettősség segíthetett megrajzolni egy közös cseh–szlovák nemzet romantikus látomását. Ludovít Štúr és társai döntöttek 1843-ban a középszlovák nyelvjárásai alapon készített nyelvi norma mellett, s ez egyértelműen az önálló szlovák út mellett tette le a voksot. A horvát Ljudevit Gaj viszont azt a *što* horvát nyelvjárást választotta a nyelvi standard alapjául, amely közel állt a szerb nyelvújítás Vuk Karadžić által megteremtett normájához, így megjelenhetett a közös délszláv nemzet romantikus eszméje. A szlovénok viszont ezzel szemben a nyelvi közelség ellenére – saját nyelvi standard kialakításával – saját úton indultak.

Kelet-Közép-Európa kulturális örökségéről szólva nem lehet eltekinteni a vallási-felekezeti tényezőtől. Nyugat-Európa modern nemzetei, a modernitás új közösségei alapvetően világi jelenségnek tekinthetők. A mi térségünkben viszont nemegyszer szorosan összefonódott a felekezeti és a nemzeti identitás, az egyházaknak és képviselőiknek számos helyen fontos szerepük volt a nemzetépítésben. Különösen olyan esetekben volt ez így, amikor az adott terület birodalmi integrációja más felekezeti háttérrel jelentett. A bolgár, a szerb és a montenegrói nemzeti mozgalom számára az iszlám vallású ottomán birodalomhoz való viszonyt tekintve a pravoszlávia fontos közösségteremtő erőt képviselt. Ehhez hasonló szerepe volt a katolikus egyháznak és hitnek a lengyelek számára, főleg az ország fölöstása után a pravoszláv Oroszországhoz és a protestáns Poroszországhoz került területeken.

Modern nemzet és felekezet kapcsolatát vizsgálva némi egyszerűsítéssel kétféle modelltől beszélhetünk a kelet-közép-európai övezetben. Több esetben a homogén vagy annak tartott vallási közösség volt jellemző a nemzeti autosztereotípiák tükrében: aki nem pravoszláv, az nem szerb, aki nem katolikus, az nem lengyel. A másik típus esetében viszont sajátos felekezeti dualitás (katolikus-protestáns) jellemezte a közösséget, például a magyaroknál és a szlovákoknál, ahol éppen a vallási különbségek közömbösítése, a rajtuk való fölülemelkedés volt a nemzeti integráció fontos mozzanata. A románoknál a meghatározó ortodox tradíció mellett a Róma fönnhatóságát elfogadó erdélyi görögkatolikus kisebbség a katali-

zátor szerepét játszotta a nemzetépítésben. A csehek huszita és protestáns tradíciója a Habsburg Birodalomban az önállóság, a cseh identitás tudatát ébreszthette föl. A vallási kultuszok a XIX. században népeink körében gyakran nyertek nemzeti színezetet. Jellegzetes közép-európai jelenség például a Szűz Mária-kultusz, melynek szlovén, horvát, magyar, szlovák változata a nemzeti identitás erősítését is szolgálta. Említhetjük még a „nemzeti” szentek kultuszát – közéjük számítva akár Husz Jánost is – a kibontakozó újjászületés során, továbbá például Szent Adalbertet, akinek gnieznói sírjához a fölosztott ország minden sarkából érkeztek lengyel zarándokok, továbbá az államalapító magyar Szent István királyt, vagy az egyházat szervező Szent Szávát a szerbeknél.

Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a nemzeti mozgalmak új, erős hulláma nagyjából a romantika színre lépésével egy időben indult – a XIX. század harmadik évtizedétől. Ez pedig még nyomatékosabbá tette a kultúra s főképpen az irodalom szerepét. A mi térségünkben a modern nemzeti identitás alapköveit gyakran irodalmi művek jelentették. Párizsi egyetemi előadásában jelentette ki Adam Mickiewicz: „A lengyelek hazája él és hat mindenütt, ahol fiainak hű szíve dobog. A Lengyelországtól elszakított tartományok nemzeti és irodalmi tekintetben hozzá tartoznak.”⁹ A modern nemzet megteremtésében kivételesen fontos szerep jutott nálunk az irodalomnak. Vladimír Macura cseh irodalomtörténész megfogalmazásában: „A haza irodalom volt, a retorika és a poétika törvényeinek engedelmesskedett inkább, mint a politikáénak.”¹⁰

⁹ MICKIEWICZ, Adam (1842): *Literatura słowiańska III*. Előadás.

¹⁰ MACURA, Vladimír (1994): *Krajiny hymny a krajina literatury*. In SOUČKOVÁ, Milada et al.: *Locus amoenus – Místo líbezňé. Symposium o české hymně*. Prága, Koniasch Latin Press. 48.

Mítoszok és jelképek – kölcsönös előítéletek

Kelet-Közép-Európa világának jobb megértéséhez elengedhetetlen egy kisebb kirándulás nemzeti mítoszainak és jelképeinek útvesztőjébe. Így nem csupán a nemzeté válás összetett, gyakran egymással összefonódó és nemegyszer egymással vetekedő képzeteinek háttérét láthatjuk, hanem a párhuzamokat és különbségeket, esetenként mítoszok és jelképek „feleselését” egymással, következőképpen jobban kirajzolódik előttünk e kontinensrésznek jellegzetes mentális arca. Ebben a megközelítésben a kiindulópont a nemzet kulturális dimenziója. A nemzetet olyan szimbolikus közösségnek tekintjük, amely rendelkezik egy minden hasonló közösségtől különböző „kóddal”. Másképpen szólva a nemzet kulturális jelrendszernek tekinthető. Olyan sajátos struktúra, melynek kánonja, központi magja viszonylagos állandósággal bír, ugyanakkor egyes elemei, építőkövei változhatnak – sőt, ezek az elemek nem is feltétlenül csak egy közösséghez tartozhatnak –, de a jelek és jelképek kombinációja (elrendezésük, szerkezetük) csakis az adott nemzetre jellemző. Olyan jelképekről van szó, amelyek a nemzeti közösségi élet folyamatosságának megőrzése és továbbörökítése szempontjából alapvető fontosságúak. Antonina Kłoskowska lengyel szociológus szerint¹¹ minden nemzet megteremtett egy sajátos „nemzeti univerzumot”. Ebbe az univerzumba tartoznak a mítoszok mint nemzetet „teremtő” (alapító) történetek.

A nemzeti jelképek tág köréhez tartozhatnak az adott közösség vizuális vagy verbális szimbólumai. A nemzeti önkép kialakításában lehet szerepe a haza hegy- és vízrajzának, flórájának és faunájának, jellegzetes településeinek (városoknak, falvaknak), külsődleges és mentális emberi tulajdonságoknak, gasztronómiai jellegzetességeknek, foglalkozásoknak, sportnak. Külön csoportja a jelképeknek az államisághoz kapcsolódik, ilyen a címer, a zászló, a himnusz, a főváros, a nemzeti ünnepek, az államhatalmi épületek, az emlékművek, a postai bélyegek, az egyenruhák, a

¹¹ KŁOSKOWSKA, Antonina (1996): *Kultury narodowe u korzeni*. Varsó, Wydawnictwo Naukowe PWN.

bankjegyek. Éppen a nemzetállam kialakulásának térségünkben megtett sajátos – állami függetlenség nélküli – útjára tekintettel érdemes megkülönböztetni a jog által is rögzített állami jelképektől a kulturális nemzeti közösség sokszínű szimbólumvilágát.

A nemzeti mítoszok szimbolikus narratívák (elbeszélések) a közösség múltjáról, a közösségi képzelet fontos szervezői. Az eredeti görög *müthosz* kifejezés valójában annyit tesz: elbeszélés, epikus történet. Az antikvitásban a világ születésére, az ember és az istenek származására keresett választ a mítosz, örök érvényű példákkal, didaktikus jelleggel és erős érzelmi töltéssel. Három fő típusát különböztetjük meg: a teremtésről (vagyis az eredetről), az alapításokról (haza, állam) és a hősokról szóló történeteket. A klasszikus mitológia kategóriáit a XX. század művelődéstudománya (cultural studies) gyakran alkalmazta modern jelenségekre. Itt mi természetesen a nemzet közösségére értjük.

A nemzeti mitológiák megformálásának ideje a romantika kora, amikor történetírók és költők a dicső múlt példáival kívántak hozzájárulni a „nemzeti újjászületéshez”. Nem véletlen, hogy ez a német hagyományból származó terminus (Nationale Wiedergeburt) olyannyira népszerű lett a közép-európai szláv népek művelődéstörténetében. A felvilágosodás és a romantika korát szokták így együtt nevezni az irodalomtörténeti összegezésekben. Újjászületés, hiszen a számukra örök kategóriának számító nemzetnek mintegy a tetszalálból kell ekkor újjáélednie. Az állami önállóság, a függetlenség hiánya jelenti ezt a jelenvaló állapotot, mivel ilyen kedvezőtlen körülmények között kellett elkezdeni a történelmi programot, a nemzet megteremtését.

A meghatározó jelentőségű mítoszokat csoportosításban értelmezhetjük, így vannak származás- vagy eredettörténetek, honalapítási történetek, a haza szakrális terének mítoszai (a tervezett/megálmodott nemzetállam előképei), az aranykor és a tragikus vereség történetei, a nemzet küldetésének mítoszai, hősz történetek.

Az eredet mindig ösztönzést adó forrás. Egy közösség összetartozásának alapvető kérdése, hogy milyen választ talál a „honnan jöttünk?” kérdésre. A valaki által tervezett nemzeti jövőre utalhatott a dicső származás, ahogy a románok esetében például a dákoromán eredetmítosz. A XVIII. század végén meghatározó jelentőségű volt az úgynevezett erdélyi

iskola görögkatolikus képviselőinek „fölfedezése” a román nyelv neolatin voltáról. Így azután a formálandó nemzeti identitás középpontjába kerülhetett a nagy birodalom fényét hordozó római származás. A magyar hagyományban és műltkultuszban hasonló szerepe volt a hun–magyar rokonság mítoszának – Attila „király” egykori birodalmának fölidézésével. A horvát nemzeti mitológiában az ókori Illíria tartománynak jutott fontos szerep, hiszen azon a területen élt a horvátok jelentős része, sőt ott éltek más délszláv népek is, így ez a mítosz alkalmasnak látszott egy majdani közös haza víziójának megalkotásához.

A honalapítási mítoszok forrásai megtalálhatók voltak a középkori krónikákban és a néphagyományban. Ezek szerint gyakran hosszas vándorlás után jutott az illető népcsoport későbbi hazájába. A történetek formálásában nemegyszer megtalálhatók a zsidó-keresztény hagyomány mintái. Amikor a csehek ősatya megérkezik népével a haza szent hegyéhez (Říp), a krónika szerint bejelenti övéinek, hogy megérkeztek az „ígéret földjére”. A magyar „honfoglalás” kifejezés és a hozzá fűződő mítosz (miszerint a magyarok valójában a hunok utódjaiként jogosan foglalták el a Kárpát-medencét) szintén ószövetségi mintát idéz. A horvátok „megérkezést” (dolazak) mondanak a hazájukban történt megtelepedésről, s ennek megszentelt helye az Adriánál található. A lengyelek is vándorlás után érkeztek a honalapítás helyéhez. Ez pedig a fehér sasnak, a Piast-dinasztia címerállatának a fészke (gniazdo), melyet a népetimológia Gniezno városával, a középkori lengyel állam egyik első központjával hozott összefüggésbe. A szlovákok alapítási mítoszában – Ján Kollár *Slávy dcéra* (1824, 1832) című nagyszabású líriko-epikus hőskölteményében – nincs szó vándorlásról, mert szülőföldjükön a szlovákok őslakók, „öröktől fogva” ott éltek hazájukban. E mítosz szerint a Táttra alatt van a szlovákok, sőt minden szláv őshazája.

A haza szakrális terének elkészítése régi tradíciókon alapult. Bibliai és klasszikus ókori példákra visszatekintve készült el a nemzeti mitológia földrajza, például a honalapítás említett helyeivel, szent hegyekkel és szent folyókkal. Ilyen a Táttra és az egész Kárpátok. A Lovćen hegycsúcsán Petar Petrović-Njegoš (1813–1851) mauzóleuma a montenegróiak számára a haza szabadságának jelképe. Tanulságos, hogy mennyire különbözően jelennek meg például a Kárpátok a magyar és a román közösségi

képzeletben. A magyarok számára a hegyvidék az országot körülövező védőpajzs, a románoknak viszont (lásd Lucian Boia munkáit) a nemzet gerince, mivel a hegyvonulat egyik és másik oldalán is lakik román népesség.

A „nemzeti” folyók végigfolytak az országon, a haza jellemző tájain, ahogy a lengyel Visztula, a cseh Moldva, a magyar Tisza, a szlovák Vág vagy a horvát Száva átszeli az országot. Nemzeti jelképek – természetesen. A horvátok himnuszában például az egyik verssorban a költő, Antun Mihanović így fordul hazája folyójához: „Sebes Száva vize, áradj / Erődet el ne vegye a Duna!” Ami egyértelmű üzenet Horvátország és Magyarország korabeli feszült kapcsolatáról. A román nacionalizmusnak politikai projektuma volt a három folyó – a Duna, a Dnyeszter és a Tisza – közötti, jelentős nem román lakosságú területeket is magában foglaló Nagy-Románia terve.

A tér szakrális középpontjainak a középkori fővárosok (Prága, Buda, Krakó) és az egyházi központok (a magyar Esztergom, a lengyel Gniezno, a szerb Ipek/Peć) számítottak, vagy az a Raguz (Dubrovnik), melynek évszázadokon át önálló városköztársasága a függetlenséggel volt azonos, és a horvát irodalmi nyelvül választott *što* nyelvjárás hazájával. Gazdag irodalmi és képzőművészeti reprezentációval készült el a „nemzeti táj” képe, a „magyar” Alföld, a „szlovák” Tátra, a „horvát” Adria, a „román” erdős-hegyes vidék, melyeket a nemzeti karakter kifejeződésének is tekintettek.

A nemzeti aranykor mítoszai az egykori nagyság dicső példáival kívánták erősíteni a nemzeti identitást. A csehek, magyarok, lengyelek, szerbek számára ilyen korszak volt a XIV. század. Olyan nagy uralkodók évtizedeiről van szó, mint IV. Luxemburgi Károlyé, Nagy Kázméré, Nagy Lajosé vagy Dusán cáré. Birodalomépítés, jelentős történelmi győzelmek emlékezete építhette a nemzeti tudatot. A lengyeleknél a XVI. századot tartja „arany századnak” a hagyomány – a Lengyel–Litván Nemzeti Köztársaság fénykorát jelentette ez az időszak. A nemzeti mozgalmak mindig ápolták a függetlenségért, az önállóságért vívott harcok emlékét. A cseheknél František Palacký történelmi munkájában a huszita kornak tulajdonított meghatározó jelentőséget. A „választott nép” mítoszának különböző formái alakultak ki. A lengyelek és a magyarok leginkább a „szabadság

népének” szerepét hangsúlyozták, a csehek „a demokratikus” népnek tartották magukat, a szlovák nemzeti azonosságtudat pedig plebejus volt.

Két közös mítoszt érdemes külön is kiemelni. Az egyik az Európát, a keresztyénséget védelmező küldetéstudat mítosza. A lengyeleknél, a magyaroknál és a horvátoknál található meg az *antemurale christianitatis* toposz, de létezett ez a hagyomány a balkáni népeknél is, ahol gazdag folklór és szépirodalom született a pogányok elleni harcokat dicsőítő alkotásokból. Közös hőse a magyar, délszláv és román folklórnak például az a Hunyadi János, aki Magyarország kormányzójaként a balkáni területen is szembeszállt az Oszmán Birodalommal. Mint tudjuk, az ő nevéhez fűződik az 1456-os nándorfehérvári (Belgrád) diadal, a magyar történelmi emlékezet egyik fontos mozzanata. A másik mítosz a határvidéki helyzethez kapcsolódik. Ez a „kettős végvidék” tudata, a két oldalról várható nagyhatalmi fenyegetéssel való szembenézés kikerülhetetlensége. A modern kori lengyel tudat egyik szegletköve. Vagy ahogy a XVII. századi ének fogalmaz: a magyarnak „két pogány közt egy hazáért omlik ki vére.” Az 1944-es varsói felkelés története e jellegzetes köztes helyzet tragikus dilemmájáról tanúskodik. Érdemes volt-e a lengyel partizánseregnek megkezdni a város felszabadítását, amikor a Visztula túlsópartján a Vörös Hadsereg csak arra várt, hogy a németek leszámoljanak a felkelőkkel?

A modern kor politikai mítoszai közül Kelet-Közép-Európában is fontos szerepet kapnak azok a forradalmi mítoszok, amelyek a nemzeti függetlenségi harcokhoz kapcsolódnak. Ilyen az 1794-es Kościuszko-szabadságharc mítosza, vagy az 1804-es első szerb felkelésé. A XIX. század lengyel szabadságharcai (1830/31, 1863/64) a küldetéstudatot messianisztikus formában alkották meg. Nem utolsósorban említhetjük 1848–1849 eseménysorát, a modern nemzetek első színre lépését térségünkben. Közép-Európa nem egy népe e forradalmakban láthatta nemzete újjászületésének meghatározó pillanatát. Nem véletlen, hogy rendre ekkor terjedtek el trikolórijaink. A történelmi esztendők elképzelt panteonjában, emlékművekben, festményeken és irodalmi művekben ott állnak – akár egymás mellett is – hőseink, a magyar Kossuth, a horvát Jelačić, a román Bălcescu, a Štúr–Hurban–Hodža szlovák nemzeti triumvirátus, akik nemegyszer élesen szemben álltak, sőt harcoltak is egymással. Két törekvés vált ekkor nyilvánvalóvá. Egyfelől az, hogy a nemzetállami célokat mindegyik

mozgalom a szomszédok vagy más nyelvű kisebbségek rovására készült megvalósítani, másfelől pedig az, hogy e célok eléréséhez támogatásért „külső” nagyhatalmi erőhöz lehetett fordulni. Jelačić és a szlovák vezetők például Habsburg-segítséggel próbáltak közelebb jutni céljaikhoz, 1867-ben pedig a magyar politikai elit tudta Béccsel megegyezve biztosítani privilegizált helyzetét a dualista monarchiában.

A közép-európai népek panteonjában megtaláljuk az államalapító uralkodókat, a „nemzeti” szenteket, a cseh származású Szent Adalbertet (akit egyébként a lengyel, a cseh, a magyar és a szlovák hagyomány is magáénak tart), Szent Vencelt, Szent Istvánt, némiképp hasonló szerepben Husz Jánost és az önálló szerb egyházat megeremtő Szent Szávát, továbbá a szabadságharcok hőseit. De kiemelkedő helyet kapnak a nemzeti identitás jelképeként olyan költők is, mint a lengyel Mickiewicz, a magyar Petőfi és a román Eminescu.

Mivel a nemzetnek mint emlékezetközösségnek története van, összefüggő szöveggként is meg kellett teremteni történetét. Erre tettek kísérletet a romantikában fogant – hatásukban mindmáig élő – XIX. századi „nagy nemzeti elbeszélések”, melyeknek szerzői a nemzetet sajátos individuumnak tekintették. Ez a nemzeti narratíva folyamatosságot tételez, valamiféle változatlan nemzeti karakter meglétét. A folyamatosságot bizonyos szervezetek (állam, egyház) és a terület azonossága biztosíthatja. Miközben térségünk múltjához hozzátartozik a többszöri megszakítás, a folytonosság hiánya.

Közép-Európában a nemzeti mitológia fontos fejezetét jelenti a martirológia, a vesztes ütközetek, sorsdöntő vereségek emlékezete. Gyakran állapítják meg nemzeti identitásunkról, hogy traumákkal terhelt. Ez azonban mindenképpen túlzás, hiszen az egész kontinens történeti tudatában erős nyomokat hagyott – például – a két világháború emlékezete. Nálunk mintha a fényes aranykort törvényszerűen követte volna a bukás, a sötétség ideje, amely után majd a romantikus képzelet logikája szerint – akár a hegeli triáznak megfelelően – következhet az újjászületés, a fel-támadás. A szerb Rigómező (1389), a horvát Udbina (1493), a magyar Mohács (1526), a cseh Fehérhegy (1620), a lengyelek maciejowicei ütközete („Finis Poloniae”, 1795) a történelmi súlyú vereségek legerősebb példái, kultuszuk mindmáig a történeti tudat sarokpontja. Függetlenül

attól, hogy eseménytörténetük – amint korszakuk is – sokban különbözik, meghatározó cezúrák képeznek a nemzet múltjában, sorsfordító volt a hatásuk, alapvető változások következtek be az esemény után. A hagyomány gyakran tartotta úgy, hogy az illető népnek bűneiért szabta ki Isten ezt a büntetést. Nem véletlen, hogy – a romantikus gondolkodásnak megfelelően – a közép-európai írók előtt megjelenik a nemzethalál látomása. A magyar Vörösmarty Mihály soraiban „a sírt, hol nemzet sülyyed el / Népek veszik körül” (*Szózat*, 1836), a lengyel Zygmunt Krasiński versében „Lengyelország, Lengyelország! sírod csupán / új hajnal bölcsője volt” (*A remény zsoldára*, 1848).

A gyakran tragikusra hangolt nemzeti „önszemlélet”, az auto-sztereotípiákat még nyomatékosabbá tette térségünk II. világháború alatti és 1945 utáni történelme. Ismeretes, hogy a népiirtások, a háborús pusztítás, milliók kényszerkitelepítése nagyobb mértékben érintette Kelet-Közép-Európát, mint Nyugat-Európát. A háború után állandósuló szovjet megszállás pedig még inkább erősíthette a „kikerülhetetlen fátum” érzését. A hivatalos ideológia és a totalitárius diktatúra nem volt képes félrevezetni e társadalmak polgárainak többségét, akik számára egyértelmű volt, hogy a kolonializmus különös új formájával találkoztak, amelyet egy, a civilizáció tekintetében fejletlenebb ország erőszakkal kényszerített rájuk. 1948 után valamelyest különbözött ettől a jugoszláv út, de a diktatúra bevezetése ott is súlyos emberáldozatokkal járt. Bibó István 1945-ben a „kelet-európai kis államok nyomorúságának” nevezett szindrómát, a „nacionalizmusoknak kölcsönösen kiszolgáltatott helyzetet” bírálva nem számolt ezzel a folytatással. Az egymással vetekedő nacionalizmusok kivétel nélkül a szovjet csizma alá szorultak. Szabadságküzdelmüket – a polgárháborús méreteket elérő 1945 utáni lengyel partizánháborútól 1956 magyar forradalmán át a prágai tavaszig és a Szolidaritás 1980-as megjelenéséig – a demokratikus és a nemzeti függetlenségi törekvések összefonódása jellemezte. Mint ismeretes, rendre leverték ezeket a mozgalmakat, s így a nemzeti tudatban megerősítették a „vereségszindrómát”.

A mítoszok tárgyalása során nem tekinthetünk el azoknak a kölcsönös előítéleteknek a tárgyalásától sem, amelyek részben alkalmasak a szomszédos nemzetek érdekellentéteinek megvilágítására is. Amint láttuk, nemegyszer olyan történeti narratívák születtek – 1848-ról például –,

amelyek kölcsönösen kétségbe vonták egymást. A nemzeti önkép kialakítása Közép-Európában is hasonlóan történt, mint másutt egyéb közösségek esetében. A „mi” csoport meghatározásához rendszerint szükség volt egy olyan „ők” csoportra, amelyhez képest mi mások vagyunk. Az egymás mellett kibontakozó nemzeti mozgalmak önmeghatározásában mindig döntő kérdés volt, miként határozták meg a konkurens szomszédokhoz való viszonyt. Általában minden közösség képviselői elmondják magukról, hogy ők vendégszerető, nyílt és barátságos emberek. A nemzet ideológusai a XIX. században számos régi hagyományt, toposzt elevenítettek föl középkori krónikák elbeszéléseit használva, merítettek az irodalmi örökségből, régi előítéleteket melegítettek föl a közösség nemzetképebe írva. A nemzetek „önképei” gyakran akaratlanul is párbeszédet, vitát folytattak egymással. A magyar és a szlovák példát említve elmondhatjuk, hogy mindkét nemzeti önképben ott van a szabadságvágy, azzal a különbséggel, hogy a magyarén a rendi-nemesi szabadságeszmény örökösét láthatjuk, a szlovákén pedig a jobbágyság képviselőjét, aki éppen a magyarral szemben kívánja érvényesíteni érdekét. A közép-európai nemzeti előítéletek általában ehhez hasonló kölcsönviszonyban léteznek. Az előítéletek háttérében találhatunk civilizációs különbségeket, eltérő életformát, társadalmi-rendi különbségeket, felekezeti másságot, földrajzi-táji különbséget. Megtaláljuk térségünkben is azt az egész kontinensen létező nyugat-keleti előítélet-lejtőt, amelyen a keleti szomszédot általában lenézik, kevésbé fejlettnek, kissé barbárnak tartják. A csehek így néznek a szlovákokra, a szlovákok az ukránokra.

A másik fontos határvonal mintegy ezer éve a keresztyénség nyugati és keleti változata között húzódik, e határ mindkét oldalán régi előítéletekkel tekintve a másik oldalra. A görögkeleti hagyományok felől nézve a nyugati keresztyénség elvilágiasodott, helyel-közzel materialistává vált, nyugatról nézve pedig a keleti keresztyén bálványimádó, elmaradott, babonákban hisz. A magyar-román, lengyel-ukrán előítéletekben jelentős szerepe van ennek a tényezőnek. Rendi alapú előítéletnek tarthatjuk a nemes és a paraszt, a polgár és a paraszt, valamint a polgár és a nemes szembenállását. A létező társadalmi előítéleteket a modern nemzetvé válás folyamata alakította át nemzetivé. A polgári cseh nemzeti önkép például szemben állt a lengyel vagy magyar nemesi háttérű identitással, hiszen

például a szabadság központi értéke mást jelentett a csehek, illetőleg a magyarok és lengyelek értelmezésében. A cseh „polgári” előítélet tükrében például a lengyelek és a magyarok meggondolatlanok és könnyelműek, a lengyelek és a magyarok szemében viszont a csehek kicsinyesek és megalkuvók.

Rendkívül összetett, színes mozaikot alkotnak a közép-európai nemzetképek, az „önképek” (autosztereotípiák), és „a másikról alkotott képek” (heterosztereotípiák). A kölcsönös előítéletek bizonyos fokig elkerülhetetlenek voltak a nemzetté válás útján. Önbecsapás volna azt hinni, hogy a globalizálódó világban egyszer s mindenkorra eltüntethetők az előítéletek. Arra kell törekednünk, hogy alaposan megismerjük térségünk nemzetképeit és előítéleteit, hiszen ezeket egymás mellé téve egyértelművé válik jellegük viszonylagossága. De bármilyen szívósak az előítéletek, nem örök életűek. Mozdulhatnak pozitív és negatív irányban is. Igen tanulságos, hogy például miként változott meg lengyel és magyar közegben a XIX. század óta létező negatív kép a csehekről. Hasonlóan módosult a horvátok negatív képe a magyarokról a második jugoszláv állam fölbomlása óta. Az okok bonyolult hálózatának részletes bemutatása helyett elsősorban magát a pozitív tényt kívánjuk hangsúlyozni. A XX. század végére nyilvánvalóan elhalványult a lengyel–cseh, illetve magyar–cseh nemzeti konkurencia, és 1968 után erősebb lett a közös sors tudata. A horvátok pedig az önállóság útjára lépven, a délszláv háború nehéz éveiben megtapasztalhatták Magyarország támogatását. Mindennek legfontosabb tanulsága, hogy változhatnak az előítéletek.

Birodalmi integráció vagy föderáció?

MILYEN INTEGRÁCIÓS ELŐZMÉNYEKRE TEKINTHETÜNK VISSZA?

Kikerülhetetlen volt a szembenézés az adott birodalmi keretekkel a modern nemzet felé vezető úton. Tanulságos volna végigkövetni a térség birodalmi koncentrációinak történetét, de csupán néhány történelmi példa fölidézésére kívánunk szorítkozni.

Nem túlzás az a megállapítás, hogy az egész kontinensen meghatározó pozícióra tudott szert tenni az a hatalom, amely a Balti-tenger és az Adria közötti térséget – például nagyjából a Gdańsk–Fiume vonalig – birtokolta. A földrajzi körülmények is hozzájárultak ahhoz, különösen a térségnek a Kárpátoktól északra fekvő részén, hogy mind a nyugatról, mind a keletről átzúduló külső hódítások vagy birodalomépítő törekvések nemegyszer sikeresek legyenek. Kelet-Közép-Európa kétségtelenül stratégiai jelentőségű területnek bizonyult a történelem évszázadai alatt. Már a középkorban és a kora újkor határán is történt néhány kísérlet a térség birodalmi integrációjára. Ilyen volt például a cseh Přemysl-dinasztia kiemelkedő képviselőjének, II. Ottokárnak (1253–1278) törekvése, melynek Habsburg Rudolf és IV. László magyar király vetett véget Morvamezőnél. A magyarországi Anjou-dinasztia a XIV. században alakított ki jelentős térségi együttműködést; bizonyára nem véletlen, hogy 1335-ben Károly Róbert magyar király kezdeményezésére Visegrádon kötött gazdasági és külpolitikai jelentőségű egyezményt Luxemburgi János cseh és Nagy Kázmér lengyel királlyal. Ami egyben az önállóságot és egyenjogúságot is kívánta hangsúlyozni – Bécs árumegállító jogával szemben. A magyar–lengyel perszonálunióval (1370) pedig egy időre térségünk törzse került szorosabb állami kapcsolatba. A magyar reneszánsz nagy uralkodója, Mátyás király a XV. század második felében – Přemysl Ottokárhoz hasonlóan – elsősorban fejlett közép-európai tartományokkal (Szilézia, Lausitz, Morvaország, Ausztria) akarta birodalomépítő terveit

erősíteni. Jelentős kísérletnek tekinthetjük a litván–lengyel Jagelló-dinasztia integrációs törekvését. A XV. század végétől a cseh és a magyar királyi koronát is magukénak mondhatták, ebben az esetben igazi regionális nagyhatalomról volt szó, területe meghaladta a 2 millió négyzetkilométert. Végül – mint ismeretes – a birodalmi integrációt 1526-tól négy évszázadra a Habsburgoknak sikerült megteremtteni. Tüzetes elemzés híján csupán annyit tartunk megjegyzésre érdemesnek, hogy ez a keret minden ellentmondásával együtt a térséget Európa nyugati területeivel kapcsolta össze. Ugyanakkor a XV–XVI. század eseményei – mindenekelőtt az oszmán előretörés – helyzetünk végvidéki jellegét húzzák alá, nem véletlen, hogy az *antemurale christianitatis* toposza erős nyomot hagyott például a lengyel, a magyar és a horvát hagyományban, és az oszmán fenyegetettség ehhez hasonló tudatot rögzített délkeleti szomszédságunkban is.

FÖDERÁCIÓ ÉS BIRODALMI KÖTÖTTSÉG?

Nem mindig láttak föloldhatatlan ellentétet a birodalmi keretekhez történő csatlakozás és a nemzeti önállóság biztosítása között. A napóleoni háborúk végén Adam Jerzy Czartoryski herceg (1770–1861), I. Sándor cár bizalmasa, rövid ideig még külügyminisztere is, aki később a nem létező Lengyelország külpolitikáját szervezte Párizsban, 1815-ben eredménynek tartotta, hogy az Oroszországgal perszónálunióban lévő Lengyel Királyság alkotmányos garanciákkal félig független államként folytathatja életét. A bécsi kongresszus után a cári birodalom ezzel a Lengyel Királysággal mélyen belenyúlt Kelet-Közép-Európába. A Habsburg Birodalmat pedig sajátos összekötőnek lehetett tekinteni Közép-Európa nyugati és keleti zónája között. És déli határainál ott volt a Balkánon az Oszmán Birodalom – többségében pravoszláv népeivel. Mintha a Szent Szövetség konzerválta volna a birodalmakat.

De nem hosszú ideig. Az 1830–31-es lengyel szabadságharc jelezte a változtatás igényét. A kudarc után vált Czartoryski herceg meggyőződésévé, hogy az egész térség kontextusában lehet csak megoldást találni a három dinasztikus birodalom által fölosztott Lengyelország jövőjére, vagyis lengyel érdek a birodalmi tér föllazítása, minden olyan mozgalom támogatása, amely a birodalmi status quo megváltoztatását tűzi ki célul.

Így kezdte szervezni a párizsi lengyel központ emisszáriusain keresztül a kelet-közép-európai terület népei közötti kapcsolatokat. Részben lengyel ösztönzésre született meg például a délszláv összefogás gondolata, a szerb fejedelemségből nagyszabású integrációt vizionáló 1844-es Garašanin-tervezet. Az elképzelés a gyöngülő Oszmán Birodalomban az orosz befolyást kívánta ezzel visszaszorítani. Magyar és cseh politikai gondolkodók a Habsburg Birodalmon belül kívántak nagyobb autonómiát biztosítani országuk/nemzetük számára, élve a többnemzetiségű közeg adta föderalizációs lehetőségekkel. Az egyik első politikus, aki ilyen irányban gondolkodott, a magyar Wesselényi Miklós volt (1796–1850). Nagy visszhangot kiváltó politikai röpiratában (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*, 1843; németül: *Eine Stimme über die ungarische und slawische Nationalität*, 1844) az alkotmányos fejlődés híveként veti föl egy „álladalmi szövetség” gondolatát. Polgári alkotmány és képviselő megteremtésével javasolja történeti-állami alapon létező országok-tartományok szorosabb együttműködését. Elképzelése szerint lehetne számolni Lombardiával, a német nyelvű tartományokkal és Osztrák-Sziléziával, Karintia és Krajna tekintetében szintén mérlegelni lehetne csatlakozásukat hozzá – a helyi szláv nyelvű lakosság igényeinek figyelembevételével –, Csehország és Morvaország csatlakozásával mint szláv országokkal, Galíciával mint lengyel tartománnyal, Dalmáciát pedig Horvát-Szlavónországához lehetne kapcsolni a szláv nemzetiség iránti türelemmel.

Lényeges kérdés volt, hogy az elképzelt konföderációk mennyiben vannak tekintettel a történeti-politikai államhatárookra, illetőleg a nyelvi-etnikai különbségekre. A cseh František Palacký (1798–1876) 1848 áprilisában tette emlékezetes kijelentését, miszerint ha nem léteznék Ausztria, a humanitás és Európa érdekében ki kellene találni. A történelmi év végén készített tervezetében a történelmi államalakulatok figyelembevételével (cseh tartományok, Német-Ausztria, Galícia, Magyarország, Illíria) képzelt el egy Habsburg-konföderációt. 1849 elején viszont már nyelvi-etnikai határokkal különített el tartományokat, e szerint a birodalmi gyűléshez nyolc tartomány tartoznék, a Magyar Királyságból Illíriához rendelte volna a Vajdaságot, s külön területnek tekintette a Szlovákföldet.

A magyar szabadságharc idején nyilvánvalóvá vált, hogy a demokratikus nemzetállam egyik legsúlyosabb dilemmája térségünkben a nemze-

tiségi kérdés. A kormány képviselőjében 1849 májusában folytatott tárgyalásokat Párizsban Czartoryski hercegnél Teleki László, aki képes volt leszámolni az egységes Magyarország elképzelésével. Önkritikus levelében írta Kossuth kormányzónak: „A különböző nemzetiségekkel sokkal szemben sokkal bőkezűbbnek kell lennünk [...]. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is.” Némi túlzással a párizsi Lambert-palotát a Visegrádi Csoport egyik előszobájának tekinthetjük. Lengyel közvetítéssel itt tárgyalt ezekben a májusi napokban a magyar delegáció a cseh liberálisok, majd a román emigráció képviselőivel. Elvi megállapodásuk értelmében széles körű államszövetséget szándékoznak létrehozni cseh–morva, lengyel, román, magyar és délszláv részvétellel, mely elsősorban Oroszország és Ausztria ellenében kívánta megvédeni a térség országait-népeit. Valójában ezek az 1849. májusi tárgyalások tekinthetők Kossuth Lajos 1862-ben közzétett Duna-konföderációs terveze előzményének. A magyar politikus az emigrációban a Duna, az Adriai- és a Fekete-tenger térségében képzelte el magyar–román–szerb–horvát konföderációt a részt vevő országok önrendelkezésének tiszteletben tartásával.

FÖDERÁCIÓ NAGYHATALMI KERETBEN?

Ahogy Palacký 1849-ben az Osztrák Birodalom keretében látott garanciát – a német egyesülési mozgalom és az orosz birodalmi nyomás körülményei között – a cseh nemzeti törekvések számára, 1867-ben a magyar politikusok – első renden Deák Ferenc – azért keresték a megegyezést Béccsel, mert az európai egyensúlyok rendszerében csak így látták biztosítva az orosz birodalmi expanzió fenyegetésében (melyről 1849-ben súlyos tapasztalatot is szereztek) Magyarország mint potenciális nemzetállam jövőjét. Mind Palacký, mind Deák politikáját tekintve érdemes végiggondolni a XIX. és a XX. század közép-európai nemzeti mozgalmainak kiszolgáltatottságát, illetve önkéntelen hajlandóságát arra, hogy erős nagyhatalmi partnert keresve kerüljenek jobb pozícióba, mint hasonló sorsú konkurensaik.

Az Osztrák–Magyar Monarchia Lajtán inneni és Lajtán túli fele között jelentős különbség volt föderalizmus tekintetében. Az örökös tar-

tományokban bizonyos mértékig föderális szervezet létezett, Magyarországon viszont központosított nemzetállam épült. Több kísérlet indult a dualizmus átalakítására a következő évtizedekben, de a trializmusnak sem cseh, sem délszláv változatát nem sikerült megteremteni. A XIX. század végére egyértelművé vált, hogy a dualista berendezkedésnek és a nemzetállami Magyarországnak súlyos dilemmákkal kell szembenéznie. Ferenc Ferdinánd trónörökös „műhelyében” készültek tervek a birodalom átalakítására. Figyelemre méltó volt közöttük a román Aurel Popovici (1863–1917) 1906-ban Lipcsében kiadott *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich* (Nagy-Ausztriai Egyesült Államok) című munkája. Tizenöt egységből álló szövetségi állam vízióját készítette el. Homogén nemzeti tartományokkal számolt, de figyelembe vette a nemzeti kisebbségeket is, melyeknek az 1868-as magyarországi nemzetiségi törvény által garantált kulturális jogokat javasolta biztosítani. Külön országrész lett volna e terv szerint például Erdély, a Székelyföld, a Szlovákkföld és a Vajdaság, Magyarország nagyjából etnikai területére szorult volna. Popovici a szövetségi állam nyelvének a németet terjesztette elő.

VAGY A NÉMET MITTELEUROPÁBAN?

Friedrich List (1789–1846) német politikus és közgazdász volt a közép-európai térség egyik első gazdasági teoretikusa. A német földrajztudomány eredményeit hasznosítva tervezte a gazdasági együttműködés lehetőségeit. Elvi meglátása szerint csak a nagy gazdasági egységek életképesek, s így egy erős német nemzetállam vágyával fogalmazta meg egy tágabb közép-európai gazdasági övezet lehetőségét. A délkelet-európai terület nem jelentéktelen német diaszpórájával is számolva gondolta például bekapcsolni a Habsburg Birodalmat és Magyarországot a német vámszövetségbe.

Az igazi, nagy hullámokat keltő német Közép-Európa-vita valójában Friedrich Naumann 1915-ben megjelent könyvétől¹² számítható. A dinamikusan fejlődő vilmosi Németország számára magától értetődőnek számított a keleti-délkeleti irányban történő német gazdasági expanzió. A liberális Naumann reálpolitikai és gazdasági adottságokból indult ki,

¹² NAUMANN, Friedrich (1915): *Mitteleuropa*. Berlin, Reimer.

figyelembe véve a háborús események lehetséges következményeit. A térség magjának a Német Birodalmat és Ausztria-Magyarországot tekintette. Föltételezése szerint Németalföld és Svájc, továbbá az északi és a balkáni területek is csatlakozhatnak Közép-Európához. A tervezett állami uniót kölcsönös és egyenlő függésre kívánta alapozni. Egyértelművé tette viszont, hogy ennek az integrációnak a német lesz a közvetítő nyelve. Nevezetes könyvét sokan – különösen a közép-európai szlávok körében – egyoldalúan a német imperializmus gondolatvilágához kapcsolták, főleg azért, mert az osztrák–német és a magyar dominancia szándékát érezték belőle. Magyarországon az első világháború elején (már 1916-ban megjelent nyelvünkön) jelentős érdeklődéssel fogadták, és a Társadalomtudományi Társaság nagy vitát rendezett róla. Érdekes volt, hogy nem egy baloldali politikus és gondolkodó (például Jászi Oszkár és Szabó Ervin) egyetértően fogadta, az ország és a monarchia modernizálásának lehetőségeit, a demokratikus fejlődés garanciáit látták benne.

Karl Renner (1870–1950) osztrák politikus és jogtudós a XIX. század végén nagyszabású terveket készített Ausztria és a dualista monarchia föderális átalakításáról. Alkotmányterve a több nemzeti közösségből álló állam jogharmonizációs lehetőségeit vette számba, azt, hogy miként teremthető egyensúly az egységet megtestesítő államhatalom és az egyes részek önrendelkezése között. A térség jövőjét széles körű regionális szövetségben képzelte el. Mélyreható elemzései a nyelvi-kulturális autonómiáról és a nemzetközi integráció jogi alapjairól sok tekintetben máig aktuálisak. Az első világháború után keserűn nyugtázhatta, hogy a béke valójában nemzetállami ambíciójú kisállamokat hozott létre.

MAGYAR, CSEH ÉS LENGYEL PERSPEKTÍVÁBÓL

Közel egy időben, 1918 őszén – amikor már eldőlt a háború sorsa, de még nem volt világos, mi következik – jelent meg Jászi Oszkár (1875–1957) és Tomáš G. Masaryk (1850–1937) programirata Közép-Európa jövőjéről. A magyar politikus a magyarországi nemzetiségi politika kiváló ismerőjeként lett rövid időre a novemberben kikiáltott Magyar Népköztársaság minisztere, aki a nemzetiségi autonómiák megteremtését tartotta legfontosabb feladatának. *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és*

a *Dunai Egyesült Államok* című művében egy szövetségi állam létrehozását javasolta, a kossuthi gondolatok folytatásával és széles körű kisebbségvédelmi garanciákkal, de megőrizve a magyar állam egységét. Amikor a nemzetiségek új politikai képviselete már határozottabb elszakadási törekvésekkel lépett föl, a tervezet egyre inkább üres illúzióvá vált.

Az osztrák birodalmi parlament cseh képviselőjeként Tomáš G. Masaryk a XX. század elején az Oroszország és Németország közötti kis népek föderációjában látta a csehek jövőjét. A világháború alatt a politikus-filozófus a független nemzeti kisállamok és a csehszlovák nemzetegység gondolatának lett a híve. Egyértelműen az antant támogatásával és garanciájával képzelte el a célok valóra váltását. Az *új Európa* címmel 1918 őszén megfogalmazott írásában a háborút a demokrácia és a teokrácia küzdelmeként magyarázta, melynek során az antanthatalmak szövetségesei a szabadságukért harcoló elnyomott nemzetiségek. A humanista értékeket valló politikus a csehek és szlovákok egységének mítoszával – francia nagyhatalmi háttérrel – készült „nemzetállamot” teremteni, ám a megalakuló Csehszlovákiának a valóságban jóval több volt a német, mint a szlovák lakója. Sikeres államalapítóként Tomáš G. Masaryk lett az első csehszlovák köztársaság elnöke.

A független Lengyelország 1918 őszétől 1920 nyaráig hosszú harcokra kényszerült minden szomszédjával – Sziléziától Kelet-Galíciáig és Litvániáig. Az állam megteremtésében kulcsszerepet játszó Józef Piłsudski vízióját az első fölosztás előtti lengyel–litván állam hagyománya határozta meg. Nagyszabású elképzelése ezért széles körű összefogást tervezett a Balti-tenger és az Adria között. Az Intermarium olyan szövetségi rendszer létrehozását föltételezte, amely magában foglalná Finnországot, a balti államokat, Fehéroroszországot, Ukrajnát, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát és Jugoszláviát.

Az I. világháború után létrejött közép-európai kisállamok övezetét súlyos megoldatlan nemzetiségi problémák és a szomszédok közötti jelentős feszültségek jellemezték. A harmincas évek elejétől pedig egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy - a két szomszédos totalitárius nagyhatalom, a náci német birodalom és a bolsevik szovjet állam erőterébe kerülve - térségünknek független létét illetően komoly fenyegetésekkel kell szembenéznie.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

Már a harmincas években is születettek elképzelések Kelet-Közép-Európa gazdasági kapcsolatainak erősítéséről. Milan Hodža szlovák politikus (1878–1944), aki az I. világháború előtt Ferenc Ferdinánd trónörökös „műhelyében” foglalkozott a monarchia föderális átalakításának kérdésével, csehszlovák miniszterelnökként 1936-ban egy Gdańsktól Tessalonikiig terjedő szabadkereskedelmi társulás tervét vázolta föl. 1942-ben londoni emigrációban jelentette meg fontos munkáját a háború utáni közép-európai föderációról.¹³ Határozott meggyőződése szerint „Európa biztonsága nem nyugodhat csupán a nyugati demokrácián. Épületének egy másik megbízható támaszra is szüksége van. Ez pedig Közép-Európa.”¹⁴ Tervezete szerint nyolc államból állna a föderáció, négy szláv (Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária) és négy nem szláv országból (Ausztria, Magyarország, Románia, Görögország), összesen mintegy 110 millió lakossal.

1940-től Londonban folytatott tárgyalásokat a csehszlovák és a lengyel emigráns kormány a két ország jövőbeni konföderációjáról, amelynek további országokkal történő bővítése is szóba került. A nyugati szövetségesek közül elsősorban az Egyesült Királyság támogatta a hasonló elképzeléseket. A lengyel kormány a katyáni vérengzés napvilágra jötte után megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, a csehszlovák emigráció vezetője, Edvard Beneš viszont fontosnak tartotta az együttműködést Sztálin országával, 1943 decemberében még szövetségi szerződést is kötött vele.

Figyelemre méltó Milan Hodža memoranduma, melyet ekkortájt intézett az Egyesült Államok külügyminisztériumához (*Europe at the Crossroads*). Megjegyzései még háromnegyed évszázad múltán is tanulságosak: „veszedelmes tévedés elhinni, hogy az orosz kommunizmus és a nacionalizmus különbözik egymástól. E két eszme között Oroszországban nincs ellentét. Ellenkezőleg, a kommunizmus elfogadja a nacionalizmust mint az orosz nép széles tömegeinek mentalitásában meglévő hasznos érzelmi

¹³ HODŽA, Milan (1942): *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences*. London – New York, Jarrolds.

¹⁴ Uo., 237.

elemet. [...] Az orosz nacionalizmus kétségtelenül diadalmaskodni fog a kommunizmusnak köszönhetően, a kommunizmus meg győzni fog a nacionalizmus közvetítésével.” Számos nyugati elemző – a Szovjetunió által hirdetett ideológiából kiindulva – ezt az összefüggést gyakran figyelmen kívül hagyta.

És 1945 után?

Ha létezett a II. világháború idején és utána a Bibó István által megfogalmazott közös „kisállami nyomorúság”, akkor a két világháború közötti és az utána következő korszakban a nacionalista politika diadalait és csődjét újra és újra bizonyította a történelem – jöttek volt a „csábítások” a náci német birodalomtól vagy a bolsevik Szovjetuniótól. Előnyt így lehetett szerezni a közép-európai szomszédok vagy a kisebbségek rovására.

1946–47-ben fölvetődött egy balkáni föderáció elképzelése, de a Moszkva és Belgrád közötti szakítás 1948-ban levette a napirendről. 1957-ben Rapacki lengyel külügyminiszter lépett elő egy közép-európai atommentes övezet tervével, de a két szuperhatalom taktikai, pozíciószereési manőverei végül nem változtattak a Jaltában elfogadott helyzeten.

A két Európa között pedig nem maradt hely a harmadiknak. Közép-Európa újrafelfedezését értelmiségiek kezdték évtizedekkel a háború befejezése után: Milan Kundera, Czesław Miłosz és Konrád György. Többek között az ő szellemi alapvetésük készítette elő a kommunizmus bukása után formálódó együttműködést Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország között. Visegrád vitathatatlanul jelentős előrelépés, ha csak a két világháború közötti időszak súlyos konfliktusaira is gondolunk. Jó másfél évtizede józan belátással így fogalmazott jelentőségéről Pavol Lukáč, a fiatalon elhunyt szlovák politológus: „Tisztában vagyok velem, hogy Visegrád nem egy kompakt politikai egység, amely egységes stratégiai terveket fogad el és az azok megvalósítására szolgáló politikai eszközöket keresi. De ha lesz hozzá akarat, elérheti ezt a célt, márpedig az egyes érintett országok csak így erősíthetik a méretükből adódó marginális pozíciójukat, amely nemcsak Európa földrajzi perifériájára, hanem a politikai befolyás perifériájára is számúzi őket.”

A kommunizmus bukása

KÖZÉP-EURÓPA NÉPEINEK KÖZÖS MÉRCÉJE, A ZÓNAIDŐ

A kommunizmus bukása Közép-Európában történelmi tény. A kísérlet, amely negyvenöt évig tartott, 1990-ben véget ért. A magyarul leggyakrabban „rendszer váltásnak”, „rendszer változtatásnak” nevezett eseménysorozatról számos tanulmány, elemzés, összefoglalás készült. Az elmúlt két évtizedben minden közép-európai ország valamennyi jelentősebb politikai irányzatához tartozó politikusok, politológusok, társadalom- és gazdaságtudósok megnyilatkoztak a politikai fordulatról, okairól és következményeiről.

Ami akkor történt, ma már történelem. A fordulat főszereplői közül sokan nem élnek, a „mellékszereplők” és szemtanúk száma is fogy. Közben felnőtt egy új nemzedék, amely akkortájt vagy később született. Ezért nem árt összefoglalni mindazt, ami akkor történt – részben a szerzők korabeli tapasztalatai alapján, részben az azóta eltelt harminc év nyújtotta távlatból szemlélve.

1995-ben látott napvilágot *Zónaidő* címmel Nagy Gáspár vers-, műfordítás- és esszékötetete. Irodalmi tanúságtétel Kelet-Közép-Európa 1980-as éveinek történelmi idejéről. Az írói közérzet párhuzamairól, a hasonló történelmi s irodalmi tapasztalatok tudatosításának szükséges voltáról üzen ez a könyv. Példaadó mestereket és társakat idéz Lengyelországtól Romániáig és Csehszlovákiától Szlovéniáig. Sokatmondó a névsor, kitelnék belőle egy nem akármilyen antológia is. Olyan, a világirodalom magaslatain járó írók és költők lépnek itt eléink, mint a lengyel Czesław Miłosz vagy a cseh-francia Milan Kundera, de ott vannak közöttük régióink kiemelkedő szerzői, mint a román Marin Sorescu vagy a szlovén Edvard Kocbek. Az egész zónát látjuk itt, a maga gyakran traumatizált identitásával, amelyben különös elegyen sűrűsödik kisebbségség és fölényérzet, uralmi szellem és cselédi alázat. A sorozatos traumák, a többször megszakított történelmi folyamatosság tudata fölszabadító is lehetne,

ha tudomásul vennénk, hogy nemcsak minket sújtottak nemzeti tragédiák, a többieket szintén, esetleg egy másik nagy fordulat idején. A XIX. és XX. századi nacionalizmusok váltógazdaságai különböző tükrökben láttatják a térség népeinek múltját. De a közös tapasztalat és az emlékezés kikerülhetetlen kötelessége – vallja Nagy Gáspár – összekapcsol bennünket. És épp a két XX. századi totalitarizmus emlékezete különböztet meg minket Nyugat-Európától. Annak idején a kitűnő szerb–montenegrói és magyar zsidó származású író, Danilo Kiš emlékeztetett erre *Tanácsok fiatal íróknak* című írásában: „Aki azt állítja, hogy Kolima különbözött volna Auschwitztól, küldd a fenébe.”¹⁵

Az irodalomnak kivételes szerepe volt társadalmaink életében. Olyan konkrét esetekre gondolunk, mint Nagy Gáspár temetetlen holtakról szóló, Nagy Imre emlékét idéző versének (Öröknyar: elmúltam 9 éves) megjelenése 1984 októberében, továbbá az irodalom, az irodalmi élet szerepére a szellemi vagy tényleges politikai ellenállásban. 1956 Magyar Írószövetsége meghatározóan járult hozzá a forradalom előkészítéséhez, majd a második szovjet invázió után három hónapig – fölfüggesztéséig – az ellenállás egyik fontos központjának számított. A Csehszlovák Írószövetség 1967-es IV. kongresszusa a prágai tavasz szellemi előkészítője volt, a Lengyel Írószövetség pedig az 1981. december 13-i hadiállapot után is – 1983 nyarán történt fölfüggesztéséig – folytatta a szellemi ellenállást. Az írószövetség nálunk 1981-ben – első ízben demokratikusan választott vezető testületével – ismét a szellemi ellenállás fontos fóruma lett, 1986-os közgyűlése pedig jelentős esemény volt az ellenzéki mozgalmak két kristályosodási pontja, az 1985-ös monori és az 1987-es lakiteleki találkozó között.¹⁶ Nem véletlen, hogy Közép-Európában az ellenzéki mozgalmak meghatározó személyiségei között annyi kitűnő író található, Václav Havellel kezdve a sort, a magyar Csoóri Sándorral, a szlovák Lubomír Feldekkal, a horvát Vlado Gotovaccal és a román Mircea Dinescuval folytatva.

¹⁵ Kiš, Danilo (1994): *Tanácsok fiatal íróknak*. In: *Kételyek kora*. Pozsony, Kalligram–Forum. 132. (A szerb eredeti a *Književne Novine* 1984. október 15-i számában jelent meg *Saveti mladom piscu* címmel, 24. o.)

¹⁶ 1985. június 14–16., Monor: 45 magyar ellenzéki értelmiségi illegális tanácskozása; 1987. szeptember 27., Lakitelek: 185 értelmiségi megalapítja a Magyar Demokrata Fórumot.

A közelebbi történelmi háttér megértéséhez legalább 1945-ig kell visszapillantani, a szovjet hatalmi berendezkedés kezdetéig. Ahogy a történelemben lenni szokott, a kisebb országoknak ugyanaz a sors jutott, függetlenül attól, hogy a második világháborúban a győztesek vagy a vesztesek közé tartoztak. A Szovjetunió alapjában véve az első világháborút lezáró rendezést fogadta el kiinduló helyzetként, s egyúttal arra törekedett, hogy a térség országainak biztosítson némi nemzeti kárpótlást, a befolyási övezet kialakításában következetesen figyelembe véve a „szláv” szempontot. Így lett Lengyelország majdnem teljesen homogén lengyel lakosságú. Nagyjából 300 kilométerrel nyugatra tolták, keleti területeit bekebelezték, a németek millióit viszont kitelepíthették (így szánták Varsót túsznak Moszkvában). Csehszlovákiából szintén elűzheték a számottevő német lakosságot, a magyarok többségét csak a nyugati hatalmak közbenjárása mentette meg ettől. A bizalom mértékét mutatja, hogy Csehszlovákiát már 1945 végén elhagyták a szovjet csapatok. Még Bulgária is kapott némi kárpótlást, Dobrudzsa egy része nála maradhott az 1940-es határmódosításnak megfelelően. Elejtették végül a kisebb román–magyar határmódosítás tervét, hiszen Besszarábiából Moldova szovjet köztársaság lett, Moszkvában pedig nagyobb garanciát láttak a bizánci örökséghez számítható Romániában. Így születhetett meg az a döntés is, hogy onnan és Bulgáriából majd 1958-ban kivonták a szovjet csapatokat. S mintha igazolta volna ezeket a megfontolásokat az egész befolyási övezetet megrázó 1956-os válság, amikor a legnagyobb robbanás Magyarországon következett be, ahol néhány nap alatt kártyavárként omlott össze az egész rendszer. A csehszlovák és a román kommunista vezetők még katonai segítségüket is fölajánlották a magyar lázadás leverésére. A másik ingatag területnek Lengyelország bizonyult, ahol az összeomlást végül sikerült megakadályozni, elsősorban Gomułka, az új pártfőtitkár és Wyszynski primás közreműködésével.

A hatvanas évek végének fiatal magyar író- és történész-nemzedéke – nem kis mértékben a Varsói Szerződés Csehszlovákia ellen elkövetett agressziójának hatására – mintegy elfelejtett régióként kezdte újra fölfedezni magának Közép-Európát a hivatalos ideológia egyoldalúan hangsúlyozott, szovjet dominanciájú Kelet-Európája helyett. Ennek a tájékozódásnak két dimenziója volt. A szomszédok megismerésére való

törekvés együtt járt a határokon túli magyar közösségek kultúrája iránti érdeklődéssel.

Nem véletlen, hogy a magyar ellenzéki mozgalmak fontos mér-földkövének tekinthető, szamizdatként megjelent *Bibó-émlékkönyvben* (1980) látott napvilágot Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című történeti esszéje, melyet számos idegen nyelven is kiadtak.¹⁷ A történész következetesen Közép-Kelet-Európáról beszél, amit úgy is lehet érteni, ahogy az utóbbi évtizedekben elterjedt: Közép- és Kelet-Európa együtt. Ez a forma azonban némiképp félreérthető, mivel nem tudhatjuk, meddig terjed a szóban forgó terület – ha Oroszországot is beleértjük, akár a Csendes-óceánig. Lengyelül hasonló formulát használtak a két világháború között (Oskar Halecki a varsói nemzetközi történéskongresszuson 1933-ban), de egyértelművé tették, ahogy egyébként Szűcs Jenő is, hogy Oroszország egy másik makrorégióhoz tartozik. Talán magyarul ezért alkalmasabb a Kelet-Közép-Európa kifejezés, ugyanis a közép-európai térség keleti, nem német feléről van szó. Más kifejezéssel: ez volna a „harmadik Európa”.

MIT TEKINTHETÜNK A RENDSZERVÁLTOZTATÁS ELŐZMÉNYÉNEK?

A közép-európai rendszerváltoztatás, vagyis a kommunizmus bukásának folyamatát egyetlen összefüggő rendszerként kell kezelnünk, amelyben a közép-európai országok belpolitikai folyamatai közvetlenül hatottak egymásra, egymást erősítették vagy gyengítették. Nem a véletlen műve volt, hogy a kommunizmus összeomlása lényegében ugyanabban a történelmi pillanatban következett be Közép-Európában.

Ezek a társadalmak a rájuk kényszerített szovjet sztálinista szocializmust, annak az egész társadalmat uraló erőszakos totális rendszerét, primitív és hazug retorikáját, minden gazdasági törvényszerűségnek és szabálynak ellentmondó – így nyomort és tartós hiánygazdaságot teremtő – gazdaságpolitikáját a „létező szocializmus” negyven éve alatt ide-

¹⁷ Szűcs Jenő (1980): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. In: *Bibó-émlékkönyv*. Budapest, magánkiadás. 186–256. Lengyelül: Szűcs, Jenő (1995): *Trzy Europy*. Lublin, IESW.

gennek, saját társadalmi hagyományaikba nem illeszkedőnek érezték. S mivel az ember nem a gazdasági, hanem a szellemi-lelki elnyomást érzi a leginkább elviselhetetlennek, e társadalmak kisebb-nagyobb csoportjai legtöbbször a félrevezetés, a hazugság, az erőszakos manipuláció ellen lázadtak fel, még akkor is, amikor lázadásuk oka látszólag a szociális viszonyok elviselhetetlensége volt. E társadalmak lázongása a kommunista diktatúra négy évtizede alatt folyamatos volt, az elégedetlenségnek a különböző társadalmi csoportok különbözőképpen – saját szubkultúrájuknak, szocializációjuknak és helyzetüknek megfelelően – adtak hangot.

A kommunista diktatúra elleni első nyílt, tömeges megmozdulás 1953-ban történt Berlinben és az NDK több városában, ahol a munkások sztrájkoltak, tüntettek. Ezeket a megmozdulásukat azonnal és nagy erővel leverték. Ezt követte 1956 júniusában a lengyelországi Poznańban kitört lázadás, mely a brutális beavatkozás után sajátos sikerrel zárult. Megbukott Bolesław Bierut, a gyűlölt sztálinista diktátor, s helyét Władysław Gomułka vette át. A lengyelországi „siker” köztudottan nagy hatással volt a magyarországi eseményekre. 1956. október 23-án a tüntető magyar egyetemista diákok jelszava így szólt: „Lengyelország utat mutat, követjük a lengyel utat!” A magyar forradalmat a szovjet katonai túlerő leverte ugyan, ám az kitörölhetetlen drámai jelként ott maradt egész Európa további életében. A véres megtorlás évei után – kitarító nemzetközi nyomásra – 1963-ban a hatalom amnesztiát hirdetett Magyarországon. Ekkor a bebörtönzöttek többségét szabadon engedték, a börtönben maradtak sorsa pedig nehezebb lett, mert a nemzetközi közvélemény lezártnak tekintette a „magyar ügyet”. Ezek az emberek hosszú évek múlva, voltak, akik csak az 1970-es években szabadultak fogságukból. A magyar kommunisták – lengyel mintára – engedményeket tettek a társadalomnak. Ez volt a Kádár János vezette „konszolidáció”, a terror enyhítése, a magánéleti zaklatások fokozatos mérséklése, a „puha diktatúra”, a „gulyáskommunizmus” megalkotása.

Nem függetlenül a magyarországi folyamatoktól 1965-ben kezdődött Csehszlovákiában az a szellemi erjedés – elsősorban az írók, művészek, filozófusok, egyetemi tanárok világában –, amely 1968-ra elvezetett a prágai tavaszig. 1968-ban a cseh értelmiség politikai programja sajátos taktikai önmérsékleten alapult. A kegyetlenül leverte magyar forradalom-

ból ugyanis azt a tanulságot vonták le, hogy frontálisan nem érdemes megütközni a szovjet kommunistákkal, hanem arról kell őket meggyőzni, hogy a „létező szocializmus” megreformálása, a szocialista modell vonzóvá tétele, az „emberarcú szocializmus” megteremtése nekik is érdekük. A csehszlovák reformkísérlet erre irányult. A meggyőzés nem sikerült, a szovjet tankok ugyanúgy tiporták el a prágai tavaszt, ahogy tizenkét évvel korábban a magyar forradalmat. A megtorlás nem maradt el, a csehszlovák társadalom szörnyű emberi, erkölcsi és szellemi veszteségeket szenvedett el.

1977-ben a cseh értelmiség – a restaurált sztálinista diktatúra ellen tiltakozva – megjelentette röpiratát, a *Charta 77* kiáltványt. Erre a kiáltványra pozitívan reagált a lengyel értelmiség, és az erre adott magyar választ – a több tucat jeles magyar értelmiségi aláírásával megjelenő támogató nyilatkozatot – tekintik számosan a nyilvános magyarországi ellenzéki mozgalom kezdetének is.

Nehéz azonban pontosan meghatározni, mikortól számíthatjuk a Kádár-korban a rendszerrel szembeni ellenállást, a magyar ellenzéki mozgalmak kezdetét. Attól függ, milyen kategóriákat használunk, mit tekintünk ellenzéki tevékenységnek. Bizonyos fokig a varsói tiltakozásokhoz lehet hasonlítani a nemzeti függetlenséget idéző március 15. nemzeti ünnepét. 1972-től Budapesten egyre nagyobb számban kezdtek fiatalok a hivatalos megemlékezéstől függetlenül, önállóan tüntetni. 1989-ig változó intenzitással – hol enyhébb, hol durvább rendőri beavatkozásokkal – folytatódtak ezek a megemlékezések. Az enyhülő körülmények között megnőtt a kulturális szervezetek, a média szabadságfoka (mindazonáltal jóval alacsonyabb volt az 1960–70-es években, mint Lengyelországban). Olyan műhelyek – folyóiratok, tudományos intézetek – formálódtak, amelyekben fokozatosan kialakultak a „másik Magyarország” kis szigetei. Fontos volt ebben a folyamatban annak a fiatal nemzedéknek a szerepe, amely többnyire csupán gyermekkori emlékképeket őrzött 1956-ról. Baráti társaságok, alkalmi vitaklubok, katolikus és protestáns kisközösségek, létező társadalmi szervezetek önállóságra törekvő csoportjai születtek a honismerettől a környezetvédelemig a meglehetősen atomizált és megfélemlített magyar társadalomban. Művészkörökben, szakmai műhelyekben formálódott a kritikus gondolkodás a demokratikus intézmények

hiányáról, a nemzeti identitás kérdéseiről. Az 1970-es évek vége hozott minőségi változást, amikor 1977-ben színre lépett a csehszlovákiai Charta, majd 1978-ban Karol Wojtyłát pápává választották. Nagyjából ekkorra merítette ki a Kádár-rendszer a gazdasági tartalékjait, és megszorító intézkedésekre – áremelésekre – kényszerült. 1979-ben aláírásgyűjtés indult nálunk a Charta aktivistáinak letartóztatása ellen, ekkor kezdődött a különböző ellenzéki csoportosulások együttműködésével – a végül 1980-ban szamizdatként kiadott – Bibó- emlékkönyv szervezése.

1980-ban a lengyelországi munkássztrájkok sikerrel végződtek, a kommunista hatalom kénytelen volt legalizálni a független szakszervezetet, a Szolidaritást. Ez volt a kommunista hatalom elleni első olyan megmozdulás, amelynek létezését a kommunista rendszer kénytelen volt tudomásul venni, sőt megállapodás formájában jogszerűnek elfogadni. Ám ez a „tolerancia” nem tartott sokáig. 1981. december 13-án katonai hatalomátvétel történt Lengyelországban, és a hadsereg – élén Wojciech Jaruzelski pártfőtitkár-tábornokkal – hadiállapot formájában ismét visszaállította a korábbi rendet. Bebörtönzések, internálások és gyilkosságok útján az akkor már közel tízmillió tagot számláló Szolidaritás szakszervezetet „földalatti” ellenállásra kényszerítette s jelentősen meggyengítette.

Az 1980-as évek elejére a közép-európai társadalmakban már erős „független”, vagy kifejezetten a politikai ellenállás programját hirdető csoportok, szervezetek, mozgalmak jöttek létre. Akár környezetvédelmi kérdésekkel, akár a szakszervezeti pluralizmussal, a vallásgyakorlás szabadságával vagy a demokrácia és a jogállam kérdéseivel foglalkoztak e szerveződések, szükségszerűen mindig beleütköztek a kommunista diktatúra falába. A társadalom és hatalom viszonyában az alaphelyzet nem változott. A demokratizálódást – szabad önszerveződést, szabad véleménynyilvánítást, jobbiztonságot, demokratikus alapjogokat – igénylő csoportok és az alapvetően sztálini típusú kommunista hatalom viszonya addig nem változhatott meg, amíg a közép-európai országok kommunisztái bízhattak a Brezsnyev-doktrínában, vagyis a szocializmus veszélyeztettsége esetén a „szovjet elvtársak” segítségével. S ez az állapot 1985-ig tartott.

Egyszerűsítve azt mondhatjuk, mindenekelőtt a lengyel események fordulatai és a romániai magyar kisebbség helyzetének súlyosabbá válá-

sa volt fontos tényező a magyarországi átmenet során. 1988 fölgyorsuló változásaitól kezdve a lengyel és a magyar események, úgy látszik, egyre inkább – hasonlóan 1956-hoz – szinte fogaskerekeként mozgatták egymást. Magyarországot sajátos geopolitikai helyzete bizonyos mértékben összekapcsolta a szomszédos országokkal, elsősorban Romániával, Csehszlovákiával és Jugoszláviával az ott élő jelentős magyar közösségek okán. A szomszédságban bekövetkező kedvező vagy kedvezőtlen változásoknak minden esetben érezhető hatásuk volt Magyarországon.

A brassói munkásokkal való szolidaritás kifejezésére az ellenzéki magyar értelmiségiek szolidaritási nyilatkozatot bocsátottak ki 1988. január 19-én, melyben románok és magyarok sorsközösségét hangsúlyozták. Bukarestben a kormány úgynevezett falurendezési tervet készített elő, amely gyakorlatilag a falusi települések jelentős számának brutális fölszámolását jelentette volna. Nemzetközi tiltakozó hullám indult, s Magyarországon is fölháborodást keltett a terv. Az ellenzéki szervezetek nagyszabású demonstrációval készültek tiltakozni ellene. A hatalom gyakorlatilag beletörődött ebbe az akcióba, így kerülhetett sor 1988. június 27-én Budapesten az 1956 után legnagyobb tömeget mozgósító – mintegy százezres – tüntetésére a romániai falurombolás ellen, melyen részt vett a Magyarországra menekült románok csoportja is.

Érezhető volt, hogy Csehszlovákia sem marad mozdulatlan. A megfigyelőknek ilyen üzenet volt a „gyertyás” tüntetés Pozsonyban 1988 márciusában, amikor több ezren vonultak föl a szabad vallásgyakorlásért, Prágában pedig az 1968-as bevonulás napján, augusztus 21-én tüntettek. Fontos jelként lehetett értelmezni a balti országokban a tiltakozást a Molotov–Ribbentrop-paktum emléknapján, augusztus 23-án.

MIT AKART ÉS MIT TETT GORBACSOV?

A sok öreg, beteg és szellemileg leépült kommunista vezető – Leonid Brezsnyev, Jurij Andropov, Konsztantyin Csernyenko – után az SZKP élén megjelenő viszonylag fiatal, ötvenes éveiben járó, életerős és értelmes pártfőtítkár, Mihail Gorbacsov megbolygatta a világpolitikát. Már első megnyilatkozásaival jelezte, hogy új korszak kezdődik a Szovjetunióban. A Gorbacsovék által „pangásnak” nevezett gazdasági csődhelyzetből ki-

vezető utat a társadalmi párbeszéd és bizonyos demokratikus szabadságjogok bevezetésével kezdte el keresni, ami meglepetést, bizakodást, vagy gyanút és félelmet váltott ki a különböző társadalmi és politikai csoportokból.

Gorbacsov meggyőződéses kommunista volt, és meggyőződéses „antiszotalista”. Amint emlékirataiban írja, meg volt győződve arról, hogy fel lehet építeni a szocializmus nem sztálini, vagyis demokratikus modelljét.

A gorbacsovi szocializmusmodell nem alapult túlságosan bonyolult, részleteiben kidolgozott elméleten. Az elképzelés lényege annyi volt, hogy egy jól működő, nem túlságosan erőszakos és nem nagyon korrupt pártapparátus vezetésével mozgósítható az emberekben lévő jó szándék, erő és akarat. Ez pedig – értelmesen megszervezve – elég lehet ahhoz, hogy kivezesse a Szovjetuniót a „pangás” állapotából és elindítsa a gazdasági fejlődés útján. E megfontolások alapján hirdette meg Gorbacsov először a gyorsítás (*uszakorennye*), majd a nyílt társadalmi párbeszéd (*glasznoszty*) és az átalakítás (*peresztrojka*) programját.

A folyamat elindítása során nem számolt azzal, hogy mekkora lavinát zúdít az állami és pártvezetésre, mit eredményez a szólásszabadság egy a nyilvánosságtól évtizedekig eltiltott, elfojtott társadalomban, az átalakítás során milyen új feszültségek keletkeznek a társadalom különböző csoportjaiban és a pártvezetésen belül, s nem látta előre, hogy mennyire hiányoznak majd a hatalmas problémák megoldásához szükséges jogi és politikai eszközök. Hamar kiderült, hogy a „gyorsításnak” nincs értelme a hibák feltárása nélkül, a hibák feltárása, a nyílt párbeszéd pedig hamar elvezet a politikai, társadalmi és gazdasági rendszer alaphibáihoz. A demokratikus jogállam, a demokrácia kialakulatlan társadalmi intézményei, a piacgazdaság teljes hiánya megoldhatatlan feladat elé állította Gorbacsovot. Az átalakítás, a „peresztrojka” új szocialista modelljét kereste, amely az emberek aktivitásán és kreativitásán alapul, de nélkülözi a kapitalista társadalmi kizsákmányolást és a liberális piacgazdaság hibáit, visszasságait. Ám hamar szemben találta magát a diktatúra lebontását követő zavarodottsággal, bizonytalansággal és káosszal. Ezt pedig ellenfelei – saját nézeteik igazolásaképpen – lépten-nyomon kihasználták. Így sokszor beszorult az „átalakuló orosz valóság” és ellenfeleinek érvei közé.

Gorbacsov átalakította a Szovjetunió és a közép-európai országok vi-

szonyát. Világstratégiai jelentőségű volt az a döntése, hogy érvénytelennek mondta ki a Brezsnyev-doktrínát, és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szocialista országok maguk kereshetik meg a számukra legmegfelelőbb módszereket mind gazdasági, mind társadalmi problémáik megoldásában. Ezzel a döntéssel nemcsak Moszkva közvetlen irányítási jogát szüntette meg, hanem politikai felelősségét is. Elengedte a sok öreg kommunista diktátor, Erich Honecker, Nicolae Ceaușescu, Gustáv Husák, Kádár János és Todor Zsivkov kezét. Ezek a kommunista politikusok pedig hirtelen nem tudták, hogy mitől tartsanak jobban: a saját társadalmukkal való szembenézés veszélyétől, vagy a gorbacsovi narratíva, a szocialista reformprogram hatásától saját társadalmukban. A csehszlovák elvtársak – például – szokásos útjukat, az elszigetelődést választották, és megtiltották egyes szovjet sajtótermékek árusítását Csehszlovákiában. Magyarország politikai vezetője, Kádár János pedig egyik Gorbacsovért lelkesedő munkatársának szkeptikusan – jó politikai ösztönrel – csak annyit mondott: „Ez az ember lesz a szocializmus sírásója!” Kádár ugyanis tudta – mert 1956-ban tapasztalta –, hogy a „létező szocializmus” nem lehet más, mint kommunista párt diktatúra. És bár Magyarországon alakult ki a kommunista diktatúra legkifinomultabb rendszere – például a formális cenzúra eltörlésével, illetve interiorizálásával a lapok főszerkesztőinek, az újságíróknak és íróknak a tudatába, vagy a „gulyáskommunizmus”, a „legvidámabb barakk” képeinek megteremtésével –, Kádár ösztönösen érezte, hogy a szocializmus addig marad fenn, amíg a kommunista párt irányító funkciója és mindent ellenőrző hatalma megmarad. Ezért Gorbacsov törekvéseit és kísérleteit „életveszélyesnek” tartotta.

Gorbacsov a reformjai szempontjából két közép-európai országot tekintett kiemelt jelentőségűnek: Lengyelországot és Magyarországot. Bár lemondott a Brezsnyev-doktrínáról, de a „szocialista tábor” felbontását, szétesését, a Varsói Szerződés vagy a KGST feloszlását nem tervezte, sőt azok korszerűsítését szerette volna elérni. E törekvésében kulcsfontosságú volt Lengyelország. Hatalomra kerülése után többször tanácskozott egészen szűk körben Jaruzelskivel, s kereste a megoldást az elhúzódó lengyelországi belpolitikai válságra. Jelentős szerepe volt abban, hogy 1987–1988 fordulóján elkezdődött a párbeszéd a lengyel politikai paletta nagy ellenfelei, ellenségei között. Magyarországot pedig valamiféle „kis

laboratóriumnak” tekintette, amelyben a szocializmus korszerűsítésének kísérlete zajlik – például a mezőgazdaságban, a kiskereskedelemben, a nagyvállalati vezetők viszonylagos önállóságában. Már mezőgazdasáért felelős KB-titkárként – 1984-ben – ellátogatott Magyarországra, a „magyar modellt” tanulmányozni. Kádár Jánossal nem tudott mit kezdeni, de a felgyorsuló magyarországi átalakulási folyamatot rokonszenvvel figyelte.

A világtörténelmi méretű fordulat külső meghatározottságát tekintve a gorbacsovi nyitás és a Szovjetunió általános válsága volt a döntő tényező, de az új korszakba való átlépés saját utakon ment végbe, nem egy esetben eléggé hasonló módon. És nemegyszer fontosak voltak a szomszédságból érkező ösztönzések. Ahogy visszatekintésében (*Respekt speciál* – 1988) fogalmazott Jiří Suk cseh történész: „minket [mármint a csehek] az »örök normalizáció« elleni lázadásra a lengyelek és a magyarok példája indított”.¹⁸

HOGYAN OMLOTT ÖSSZE A KOMMUNIZMUS LENGYELORSZÁGBAN?

A kommunista rendszer közép-európai megbuktatásáért a legtöbbet a lengyel társadalom tette. A lengyel nemzet túlnyomó többsége ugyanis soha nem fogadta el a „létező szocializmust”, nem békélt meg az ország szovjet megszállásával és a kommunista diktatúrával.

Lengyelország volt az egyetlen közép-európai ország, amelyben a második világháború után – a Honi Hadsereg megmaradt egységeinek akcióiként – még évekig fegyveres ellenállás zajlott a szovjet megszállás ellen. Ezeket az egységeket eleinte a szovjet hadsereg egységei, majd a lengyel belügyi szervek fokozatosan felmorzsozták, ám a legendás hősök emléke sokáig megmaradt.

A lengyel társadalom a kommunista diktatúra négy évtizede alatt újabb és újabb megmozdulásokban ütközött meg a kommunista hatalom-

¹⁸ MÁZDROVÁ, Kateřina (2018): Žijeme v kontinuální převratné změně. S historikem Jiřím Sukem o minulosti, která nás rozděluje a straší, a o tom, že osmičky jsou falešná mystika. *Respekt Speciál*, 4. évf. 4. sz. 13. Interjú Jiří Suk történésszel. Elérhető (eredeti nyelven): https://respekt.mgwdata.net/4ce2e6/2018/11/special-1988_y5lh9.pdf

mal. Míg Magyarországon 1956 után és Csehszlovákiában 1968 után a rendszerkritika elsősorban az értelmiség köreiből jelent meg, Lengyelországban a munkások elégedetlensége és lázadása jelentette a legnagyobb fenyegetést a Lengyel Egyesült Munkáspárt számára. S ez a tény alapjában különböztette meg a lengyel társadalmi ellenállást a magyarországi és a csehszlovákiai mozgalmaktól.

1968-ban még a diákság lázadt a párt-diktatúra ellen, ám 1970-ben már munkástömegek szerveztek sztrájkot, tüntetést. Ezekre gátlástalanul rálőttek a karhatalmi erők, 1976-ban Varsóban és Radomban brutálisan felszámolták az ellenállást. A pártvezetés nem tudhatta, hogy e drasztikus lépéseivel teremt meg a társadalmi ellenállás „legveszélyesebb” változatát, a munkások és az ellenzéki értelmiségiek szoros együttműködését. Az 1976. júniusi események gyorsították fel ugyanis a Munkásvédelmi Bizottság, a KOR megalakulását. E bizottság aktivistái segítyt szerveztek a radomi és a varsói munkáscsaládok, az elbocsátott, bebörtönzött vagy megölt áldozatok családtagjai számára. A KOR tevékenysége – a közvetlen segítyezés mellett – fokozatosan kiterjedt a lengyel és a nyugati közvélemény tájékoztatására, politikai nyilatkozatok megfogalmazására, vita-fórumok rendezésére. Keretei között fokozatosan kialakult az az ellenzéki szubkultúra, amelynek legaktívabb tagjai, vezetői – Mirosław Chojecki, Zbigniew Romaszewski, Adam Michnik, Jacek Kuroń, Antoni Maciejewicz – később a Szolidaritás vezetői is lettek.

1978-ban jelentős csapás érte a lengyel kommunista vezetést és az egész „tábort”. Karol Wojtyła krakkói érseket megválasztották a római katolikus egyház fejévé. II. János Pál néven ő lett az első közép-európai és az első lengyel pápa. Ez a tény legalább akkora fenyegetést jelentett a lengyel és az európai kommunisták pozícióira, mint Ronald Reagan „csillagháborús” terve. Az erős katolikus kulturális identitású lengyel társadalomra pedig óriási bátorító hatással volt ez a siker. A pápaválasztás első évfordulóján, 1979 októberében krakkói diákok ezrei vonultak a főtérrre, hogy gitárral, énekléssel, rigmusokkal hozzák a világ tudomására: „Pápánk van! Miénk a pápa!” És ezt ünnepelte egész Lengyelország.

II. János Pál „nem kímélte” a kommunista hatalmat. Megválasztása és a kommunizmus bukása közötti tizenkét évben háromszor – 1979-ben, 1983-ban és 1987-ben – látogatott el Lengyelországba. A repülőgépből

kiszállva mindig letérdelt, és megcsókolta a „lengyel anyaföldet”, szabadtéri miséin pedig – amelyeken a résztvevők száma a kétszázezer és az egymillió között mozgott – azt hirdette az embereknek: „Ne féljetek!” E krisztusi mondat a korabeli társadalmi kontextusban egyértelmű politikai tartalmat kapott, bátorítva az embereket hitük megvallására, a kommunizmus elutasítására és az ellenállásra.

A kommunizmusra leselkedő veszélyt felismerve kísérelte meg valószínű feltevések szerint a KGB – bolgár szövetségesei és egy török bérgyilkos beszerzésével – 1981-ben meggyilkolni a pápát. A pápa azonban – hitének és edzett szervezetének köszönhetően – túlélte a támadást, és 1981 szeptemberében (nyilvánvalóan a „Szolidaritás” Független Szakszervezet támogatására) kiadta *Laborem excerens* kezdetű enciklikáját a munkásokról.

A kommunista hatalom lengyelországi történetének alapproblémája a folyamatos gazdasági válság volt. A tarthatatlan gazdasági helyzet, a munkásnyomor elleni lázadás buktatta meg 1970-ben Gomułkát, és adott esélyt a Nyugaton munkásként is dolgozó Edward Giereknek. Ám Gierek sem volt képes tartós gazdasági egyensúlyt és elfogadható életszínvonalat teremteni. 1978–1979-re a gazdaság feletti kontroll teljesen kicsúszott a politikai vezetés kezéből. Az 1980. július 1-jén meghirdetett „árendezés-re” a társadalom sztrájkokkal reagált, és augusztus 14-én létrejött a gdański sztrájkbizottság, Lech Wałęsa vezetésével. A tenger melléki, majd országos sztrájkhullám arra kényszerítette a megrendült politikai vezetést, hogy augusztus 31-én aláírja a megállapodást a független szakszervezet megalakításáról, novemberben pedig – némi további huzavona után – a hatalom kénytelen volt bejegyezni a „Szolidaritás” Független Önigazgató Szakszervezetet. A szakszervezetnek kezdetben 2,5 millió, 1981 őszén már közel tízmillió tagja volt. Ezzel létrejött a kommunizmus elleni sikeres ellenállás jelképe, Közép-Európa legnagyobb és legszervezettebb anti-kommunista mozgalma.

A kommunista hatalom – háta mögött érezve a szovjet pártvezetés támogatását és nyomását – folyamatos harcot folytatott a Szolidaritás ellen, egyaránt bevethetve politikai, adminisztratív és titkosszolgálati eszközöket, ám a Szolidaritás gyors erősödését nem tudta megállítani. A lengyel kommunisták folyamatos pozícióvesztését a lengyel tábornok-pártfőtít-

kár elégelte meg. 1981. december 13-án bevezették a szükségállapotot („hadiállapotot”), 6600 szakszervezeti és politikai aktivistát internáltak, 130 nagyüzemet helyeztek katonai ellenőrzés alá. Az ellenálló, sztrájkoló üzemek munkásaira rálóttek.

A tömeges letartóztatás és üldözés súlyos csapást jelentett a Szolidaritásra, de az ellenállást megtörni a terror sem tudta. Már 1982 januárjában megkezdődtek az első illegális szervezkedések, áprilisban pedig létrejött az Ideiglenes Koordinációs Bizottság. A Szolidaritás berendezkedett az illegális tevékenységre, és minden megnyilatkozásával jelezte, hogy a hatalom elleni harcot nem adja fel. A hadiállapot alatti „földalatti mozgalom”, majd a szükségállapot megszüntetése (1983. július 22.) utáni politikai harc a Szolidaritás vezetőit és tagságát – amely a tízmillióról ugyan visszaesett, de több százezerre volt tehető ekkor is – részben megedzette, részben elfárasztotta. A már említett pápalátogatások meg-megújuló erőt adtak ugyan a szervezetnek, Lech Wałęsa Nobel-békedíja (1983) is egyértelmű nemzetközi támogatásról tanúskodott, a lengyel katonai-politikai hatalom azonban – ekkor még a szovjet támogatásban bízva – nem jött zavarba ezektől az eseményektől, s a belső politikai harc során nem változott az eszközökben.

Az egyébként óvatos lengyel katolikus klérus magatartását el nem fogadva számos katolikus pap nyíltan kiállt a Szolidaritás mellett, sőt nem egy plébánián biztosítottak nyílt lehetőséget találkozásra, vagy konspiratív feltételeket nyomdai és egyéb tevékenységhez. Ezekről a lengyel titkosszolgálatok több-kevesebb információval rendelkeztek, s nyilván a megfélemlítés céljával, figyelmeztetésképpen hajtották végre a katolikus papok elleni gyilkosságokat. A nemzetközi közvélemény Jerzy Popiełuszko sorsát ismeri a legjobban, akit a titkosszolgálatok emberei elraboltak és meggyilkoltak (1984. október 19.). Kevésbé ismert azonban, hogy 1988-ban (!) már folytak a kommunista hatalom és a Szolidaritás közötti kerekasztal-tárgyalások előkészületei, amikor lakásában meggyilkolták Nidzielak atyát, aki együttműködött a Szolidaritással, valamint felgyújtották (!) Suchowec atyát, a Szolidaritás Intervenciók Bizottságának titkos tagját. Ezek a papok a Szolidaritás mártírjaiként vonultak be a lengyel történelembe.

1988 tavaszán és nyarán – a kormány gazdasági intézkedéseire, el-

sősorban az áremelésekre válaszképpen – újabb jelentős sztrájk hullám bontakozott ki, több helyen a kommunisták által az 1980-as években újjászervezett állami szakszervezetek részvételével is. Jaruzelski és kormánya ekkorra már belefáradt az állandó küzdelembe – és kompromisszumot keresett. Ám belefáradt a Szolidaritás és a lengyel társadalom is. A Szolidaritás vezetői ekkor már pontosan látták, hogy a lengyel társadalomban, a lengyel munkásokban már nincs meg a régi „forradalmi tűz”, „harci kedv”. 1988 májusában – például – a híres gdański Lenin Hajógyárban, a Szolidaritás szülőhelyén a több mint tízezer munkásból másfél ezren vettek részt a sztrájkban, s a sztrájk végére hatszázan maradtak.

1988-ra már látszott, hogy Gorbacsov egyhamar nem fog megbukni, és a társadalmi reformról alkotott elképzeléseit komolyan veszi. A Breznyev-doktrína visszavonása is bizonytalanságot okozott a lengyel hatalmi körökben. A szovjet politikai – és szükség esetén katonai – támogatás lehetőségének kizárása új stratégiai helyzetet teremtett, amelyben a lengyel (és a közép-európai) kommunista vezetők új számítások elvégzésére kényszerültek. Külső támogatás nélkül kellett szembenézniük saját népükkel, társadalmukkal, s az elkövetett bűntettek tudatában ez nem volt könnyű feladat. Ám a lengyel pártvezetés legfőbb gondja nem a morális megtisztulás keresése volt, hanem a számonkérés elkerülése és hatalmának átmentése.

1988. augusztus 31-én, a Szolidaritást létrehozó híres gdański megalapodás nyolcadik évfordulóján, Jaruzelski megbízásából Czesław Kiszczak belügyminiszter informális találkozáson tárgyalta Lech Wałęsával, és ígéretet tett neki a kerekasztal-tárgyalások összehívására. A Szolidaritáson belül ekkor két politikai-taktikai vonulat alakult ki. Az egyik, a radikális szárny álláspontja az volt, hogy nem kell egyezkedni a hatalommal, hanem az egész rendszer összeomlását kell kivárni, illetve gyorsítani. A másik csoport – Lech Wałęsa, Bronisław Geremek, Adam Michnik, Jacek Kuroń – álláspontja az volt, hogy tárgyalásokat kell kezdeni a Jaruzelski-féle katonai-kommunista vezetéssel, és rákényszeríteni a hatalom megosztására. Ez utóbbi álláspont nem állt messze Jaruzelski szándékától sem, aki a hatalom átadása helyett annak megosztását szerette volna elérni, lehetőleg a számára legelőnyösebb módon.

A lengyel „kerekasztal” valójában kétoldalú tárgyalássorozat lett. Az

1989. február 6-án kezdődő és április 6-án befejeződő tárgyalásokon a Szolidaritás képviseletében Lech Wałęsa, Zbigniew Bujak, Władysław Frasyniuk, Bronisław Geremek, Jacek Kuroń, Tadeusz Mazowiecki és Adam Michnik ült az asztal egyik oldalán, míg a másikon a LEMP és szövetségesei, a katolikus egyház képviselői és néhány „független” közéleti személyiség. A tárgyalások három bizottságban és tizennégy albizottságban folytak, és végül sajátos kompromisszummal végződtek. A LEMP elfogadta a politikai pluralizmust, a szólásszabadságot, a különböző politikai és társadalmi szervezetek számára hozzáférés biztosítását a tömegkommunikációs eszközökhöz, és a területi öngazgatás megteremtésének ígényét. Államjogi szempontból nagy változtatásokban egyeztek meg: Lengyelország államformája a „köztársaság” lesz, melynek élén úgynevezett közép-erős elnök áll, a jogalkotás két házban, a Szejmben mint alsóházban és a szenátusban folyik majd. Megegyeztek a független igazságszolgáltatási rendszer létrehozásáról is. Ám az „igazi kompromisszum” a parlamenti mandátumok előzetes elosztásában született. E szerint a választásokon a Szejmben a képviselői helyek 60%-át eleve lekötötték a LEMP és szövetségesei, 5%-át pedig a katolikus szervezetek számára, s csak a mandátumok 35%-át engedték át a független jelöltek közötti versengésnek. A szenátusi helyekre minden korlátozás nélkül lehetett szavazni.

Az 1989. június 4-én tartott, részlegesen szabad választásokon a szavazásra jogosultak 62%-a vett részt, s a végeredmény katasztrofális lett a kommunista hatalom számára, az ellenzék – vagyis a Szolidaritás – jelöltjei ugyanis minden szabadon megszerezhető mandátumot elnyertek. Az előre kialakított hatalommegosztási rend ugyanakkor kötelezte a Szolidaritás politikusait. Hosszas alkudozás után Tadeusz Mazowiecki kapott kormányalakítási megbízást, Wojciech Jaruzelskit, a puccsista tábornokot viszont a Szejm megválasztotta köztársasági elnökké. A Szolidaritás vezetésével alakulhatott tehát koalíciós kormány, ám a LEMP és szövetségesei jelentős pozíciókhoz jutottak. (A kommunistáké lett a belügyi [!], a nemzetvédelmi [!], a külkereskedelmi és a közlekedési tárca.) Az új miniszterelnök kormányfői expozéjában 1989. szeptember 12-én hangsúlyosan tükröződött a megkötött politikai alku, amikor azt mondta: „a múltat vastag vonallal választjuk el”. Ami az új korszak kezdetére történő utalás mellett azt is jelentette, hogy „nem kívánjuk háborgatni a múltat”.

A Mazowiecki-kormány kezdetben hatalmas, 90%-os társadalmi támogatást élvezett, ám ez – a súlyos gazdasági helyzet javítására tett intézkedések miatt – 1990 közepére zuhanni kezdett. A hiperinfláció, az óriási lengyel államadósság, a hatalmas költségvetési hiány, a tulajdonviszonyok átrendezéséből fakadó feszültségek nem várt nagy teherként zúdultak a lengyel társadalomra. Leszek Balcerowicz pénzügyminiszter elhíresült „sokkterápiája” több gazdasági mutató javításában sikeresnek bizonyult, ám a munkanélküliek száma 1990-ben elérte az egymilliót, 1991 végére pedig a kétmilliót. Ez sokkolta a lengyel társadalmat.

Tizenhat hónapig működött – bonyolult nemzetközi viszonyok között és nagyon nehéz gazdasági helyzetben – az első nem kommunista kormány. Kimozdította a lengyel gazdaságot a csődhöz közeli állapotból, és politikai értelemben visszafordíthatatlanná tette a rendszerváltoztatást. E kormány létrejötte jelentette az első jogszerű és intézményes demokratikus fordulatot Közép-Európa akkori történetében.

MILYEN VOLT A „BÉKÉS ÁTMENET” MAGYARORSZÁGON?

A magyar társadalomra, a magyarországi folyamatokra évtizedekig jelentős hatással voltak a lengyelországi események, még akkor is, ha a magyar társadalom és a különböző magyarországi ellenzéki csoportok történelmi tapasztalata, politikai élménye és helyzete sok elemében különbözött a lengyelektől.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc meghatározó élménye lett és maradt az azt megelőző magyar nemzedékeknek, függetlenül politikai meggyőződésüktől. Lényegében az egész magyar nemzetnek. Mindazok, akik a forradalmat saját ügyüknek tekintették, sohasem feledték és egy életen át emlegették azt a katarzist, amit a gyűlölt diktatúra összeomlása és az emberi életlehetőségek hirtelen kitárulása, az emberhez méltó élet reménye nyújtott. És sohasem feledték azt a súlyos csapást sem, amit a forradalom leverése és az utána következő megtorlás okozott. De nem feledte a forradalmat az a szűk réteg sem, amely a barikád másik oldalán harcolt, és a szovjet tankok segítségével kapta vissza a hatalmat. Ők 1956 októberében a saját elszigeteltségüket érezhették, a társadalom gyűlöletét, azt az erőt, amely néhány óra alatt elsöpörte őket.

1956 után hatalmas megtorlás volt Magyarországon. A vérsztörvény-székek több száz halálos ítéletet hoztak, ezek jelentős részét végre is hajtották. Az elítéltek és kivégzettek többsége munkás volt! A forradalom értelmiségi résztvevőit többnyire hosszú, életfogytig szóló vagy több évtizedes börtönbüntetésre ítélték, amiből öt-hat évet töltöttek le, és többségük 1963-ban amnesztiával kiszabadult a börtönből. Akik bent maradtak, azok nyolc-tíz évvel később szabadultak, a hosszú börtönök súlyos lelki és fizikai következményeit hordozva életük végéig.

Külön politikai problémát jelentett a kommunista hatalom számára Nagy Imrének, a forradalmi kormány miniszterelnökének „kezelése”. Kádár János 1958-ban a kérdésben magára vállalta a felelősséget, és tudatosan adta meg a jelzést Nagy Imre és társai elítélésére és kivégzésére.

Bár Nagy Imre meggyilkoltásával a kérdést Kádár lezártnak tekintette, és minden törekvést, amely 1956 és Nagy Imre újraértékelésére irányult, három évtizeden át sikeresen elfojtott, a kortársak és szemtanúk nem nyugodtak bele a történetekbe, és Kádárnak élete utolsó évében mégiscsak szembe kellett néznie tetteivel.

Az amnesztia volt a feltétele Magyarország visszafogadásának a szuverén államok nemzetközi közösségébe, valamint annak, hogy a „magyarkérdés” lekerüljön az ENSZ napirendjéről. 1963-ban az amnesztiával a kérdést kitörölték a magyar közbeszédből, és a Kádár-korszakban, 1956-tól 1988-ig ez a téma lett a legsúlyosabb tabu. Ez volt az „eredendő bűn”, amelyben a Kádár-rendszer fogant, s amely Kádárt a legközvetlenebbül érintette. E kérdés megítélésében tehát nem tett politikai engedményt 1988-ig, bukásáig.

Kádár János az amnesztia után társadalmi és gazdasági konszolidációba kezdett. Az 1950-es évek tapasztalataiból okulva olyan rendszer létrehozására törekedett, amelyben a kommunista párt totális hatalma mellett az emberek – legalább részleges – támogatását meg tudja szerezni. „Nagy csele” abban rejlett, hogy a megtorlás évei után lehetővé tette az emberek számára a „magánszféra” részleges megteremtését, ami a kommunista országokban akkor egyedülálló lépés volt. Nem kényszerítette az embereket állandó hitvallásra lojalitásukról, és csökkentette a társadalomra nehezedő politikai nyomást.

A konszolidációs politika legfontosabb eleme az „új gazdasági me-

chanizmus” bevezetése volt 1968-ban. Az alapgondolat szerint olyan működőképes, hatékony gazdasági rendszert kellett teremteni, amely anélkül biztosítja az ország gazdaságának tartós növekedését, hogy az a rendszer politikai és ideológiai alapjait és társadalmi berendezkedését érintené.

Az 1980-as évek közepére a már évek óta szerveződő különböző ellenzéki vagy a rendszerrel szemben kritikus csoportok kétféle stratégiát követtek. A „legális” civil szervezetek köre tág volt, és színes: klubok, körök, egyesületek, ifjúsági táborkok formájában jelentek meg. A legfontosabb civil szerveződés azonban a Magyar Írók Szövetsége lett, amely műhely volt, a szellemi élet egyik központja, és 1981-től szabadon választotta meg vezető testületeit. 1986. november 29–30-án került sor az írószövetségnek arra a közgyűlésére, amelyen demokratikus tisztújítással leváltották a korabeli kommunista hatalom közvetlen kiszolgálóit, és az ellenzéki, másként gondolkodó írók foglalták el a pozíciókat. A hatalom sajtózárlatot rendelt el, a hozzá lojális írók kiléptek a szövetségből, megfenyegették a lázadó írókat, befagyasztották a szövetség költségvetését. Ez volt az első nyílt lázadása ennek az értelmiségi körnek a kommunista hatalom ellen. A rendszer komolyan vette a lázadást, visszavágott, de ekkor még nem tudhatta, hogy a visszavágás már nem gyöngíti, hanem tovább erősíti, cselekvésre ösztönzi ezt az értelmiségi kört, az írók, költők, történészek, lapszerkesztők körét. A viszontválaszt 1987. szeptember 27-én adta meg a csoport, amikor Lezsák Sándor író, költő tanyájának udvarán – Lakiteleken – gyűlést tartott, és nyilvánosságra hozta nyilatkozatát. Megalakult a Magyar Demokrata Fórum, mely 1988 első felében nyilvános politikai rendezvényeket tartott. Ezzel útjára indult egy mozgalom, amely két év alatt a legnagyobb ellenzéki szervezetté nőtt, és 1990-ben megnyerte az országgyűlési választásokat.

Az önmagát „demokratikus ellenzéknek” nevező másik értelmiségi csoport az 1970-es évek második felében, indulásakor, felmondta a kommunista államhatalom és a magyar értelmiség mértékadó része között az 1960-as években létrejött íratlan alkut. Lemondott a demokratikus jogok követeléséről, cserébe pedig a hatalom részéről elnyerte a „jóindulat maximumát”. A „demokratikus ellenzékhez” csatlakozó, részben a marxizmust revideálni kívánó értelmiségiek ezt az alkut önbecsülésükkkel vagy lelkiismeretükkel összeegyeztethetetlennek tartották. Úgy ítélték meg a

helyzetet, hogy már nem kell a hatalommal íratlan alkut kötni. Önálló szerveződések, független sajtót lehet teremteni, ezt meg lehet védeni a hatalom megtorló akcióival szemben, s mindennek hatásaként megkezdődhet a politikai pluralizálódás, először a rendszer szélein, majd befelé haladva magán a rendszeren belül is. Egyesületek, szervezetek jöttek létre, lapok, könyvek jelentek meg, amelyekhez nem kértek engedélyt a hatalomtól. S vállalták magatartásuk nyíltan kritikus politikai jellegét. A szervezők és résztvevők tudták, hogy retorziókkal kell számolniuk, de azt is tudták, hogy ezek nem haladják meg az egzisztenciális ellehetetlenítés mértékét, vagyis börtönbüntetésre, fizikai bántalmazásra valószínűleg nem kerül sor. Feltételezésük arra a megfigyelésre épült, hogy a magyar állam súlyosan eladósodott, gazdasági függésbe került a Nyugattól, s a hatalom már nem tehet meg akármit. E mozgalom sok tagját eltávolították állásából, kitiltották a sajtóból, elvették az útlevelüket, tartottak házkutatásokat, zaklatásokat, de a megtorlás ezen nem ment túl.

A nemzetközi kapcsolatok átalakulása fontos támasza volt ennek a csoportnak. A magyar kormány 1979-ben kezdte meg a tárgyalásokat a Nemzetközi Valutaalappal (IMF). Az ország eladósodása 1973-ban kezdődött, az évtized végére azonban minőségi változást jelentett, hogy a Szovjetunió bejelentette: nem tudja bővíteni a kedvezményes nyersanyagszállításokat. Az IMF-hitel létfontosságúvá vált. A másik fontos változást a Helsinki Megállapodás aláírása jelentette. A dokumentum hallgatólagosan elismerte Európa kettéosztottságát, cserébe a Szovjetunió és a kommunista országok elfogadták az úgynevezett harmadik kosarat az emberi jogokról. Az a gondolat, hogy az aláírt nemzetközi emberjogi szerződéseket fel lehetne használni a rezsimmel szemben, Moszkvában született meg, ahol Jurij Orlov alapította az első Helsinki Bizottságot. Ott ezt akkor nagyon gyorsan és kegyetlenül felszámolták, de Közép-Európában fokozatosan megerősödött az a tudat, hogy az emberi jogok betartása számonkérhető a rezsimen.

A demokratikus ellenzék helyzete bizonyos tekintetben hasonló volt a lengyelországi KOR (Munkásvédelmi Bizottság) helyzetéhez. A szervezők nevükkel vállalták az engedély nélküli kiadványok megjelentetését, részint azért, hogy a kapcsolatot keresők megtalálják őket, részint azért, hogy jelezzék: amit csinálnak, az nyíltan vállalható. „Konspirált” volt vi-

szont a technika, amit használtak. Számítottak arra, hogy – bár a nyílt együttműködés személyes kockázatát kevesen vállalják majd – sokan felfigyelnek a kiadványokra, a gondolataikra.

A csoport a Nyugathoz való felzárkózásban látta a magyar társadalom jövőjét, és eszmerendszerében az újbaloldali ideológiától fokozatosan eljutott a modern liberalizmusig. Amint már jeleztük, a demokratikus ellenzék indulásaként a csehszlovákiai Charta 77 aktivistáinak letartóztatása ellen induló 1979-es aláírásgyűjtést szokták megjelölni, amikor a két köröztetett aláíró ívet közel kétszázötven, különböző szellemi indíttatású, korántsem csak e csoporthoz tartozó személy írta alá. Ekkor jelent meg az ellenzéki politika színpadán az „1956-osok csoportja”. E csoport tagjai valamennyien börtönviselt emberek voltak, az 1956 utáni kádári megtorlást saját bőrükön tapasztalták, sokéves börtönbüntetések formájában.

A második nyilvánosság, a szamizdat világa is az 1970-es években kezdődött, hat-nyolc példányban gépelt publikációkkal. 1981-ben érkezett az első stencilgép Magyarországra Franciaországból, a szociáldemokratákhoz közel álló szakszervezettől. Az első periodikus kiadvány, a Beszélő 1981. december 13-ai dátummal indult, szimbolikus válaszként a Jaruzelski-puccsra, és 1990-ig jelent meg. A lengyel minta, a lengyelországi tapasztalat nagy hatással volt erre a mozgalomra, a független szamizdat irodalom megindulására. Lényegében 1985 után lett szélesebb visszhangja a hazai második nyilvánosságnak. E laza, heterogén szerveződésből alakult meg a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd 1988 novemberében a Szabad Demokraták Szövetsége, a magyar liberális párt.

Különösen 1986 után sajátos színfoltja lett a politikai palettának az ifjúsági klubok, egyetemi szakkollégiumok, nyári táborozások világa, a sokféle ifjúsági ellenzéki tevékenység bölcsője. Ide vezethetők vissza a Fidesz gyökerei is. E szakkollégiumokban, ifjúsági klubokban folyó tevékenység már a nyolcvanas évek első felében „független” politikai jellegű volt, vagyis nem alkalmazkodott és nem illeszkedett a korabeli párhatalom ideológiai elvárásaihoz, értékrendjéhez. A fiatalok válaszokat kerestek kérdéseikre, s vitára hívták a magyar szellemi élet akkori jeles személyiségeit, a hatalommal szemben kritikus közgazdászokat, történészeket, írókat, szociológusokat. A Pozsgay Imre által irányított Hazafias Népfrent vezetői fokozatosan integrátorai lettek e mozgalomnak, s támogatták, bá-

torították a kommunista ifjúsági szervezettől elkülönülő ifjúság kezdeményezéseit. 1988 elején döntötték el a mozgalom vezetői – többek között Kövér László, Orbán Viktor, Németh Zsolt, Szájer József, Fodor Gábor –, hogy nyílt kihívással fordulnak a hatalom felé, és megalapítanak egy független ifjúsági szervezetet. „Amit a jog nem tilt, azt megengedi az embereknek, az államnak pedig azt szabad, amit a jog lehetővé tesz számára... Viselkedjünk úgy, mintha jogállamban élnénk! Nincs sehol leírva, hogy Magyarországon csak egy párt, egy szakszervezet, egy ifjúsági szervezet lehet. Nem engedélyt kell tehát kérni az alapításra, hanem kimondani magát az alapítást” – emlékezett az indulásra Kövér László.

A Fidesz 1988. március 30-án alakult, politikai ifjúsági szervezetként. A hatalom nem reagált azonnal a nyilvánvalóan provokatív politikai lépésre, mert a legfelső pártvezetés akkor már türelmesen mérlegelte a retorzió mértékét, annak politikai hasznát és kárát. Az MSZMP-ben, a hatalom legmagasabb és középső szintjén pedig „politikai erjedés” zajlott ekkor, és a párt a rendkívüli konferenciára készült.

Kádár János és csapata 1988 elejére már tehetetlenné vált nemcsak a párton belül addigra megerősödő reformerek, hanem a „realisták”, az óvatosabbak számára is. Félték attól, hogy az öreg vezér – szellemileg egyre rosszabb állapotba jutva – egyre nagyobb veszélyt jelent majd számukra a hatalmi viszonyok elkerülhetetlennek látszó átrendeződése során.

Kádár János nem értette a Magyarországon – és a Szovjetunióban – zajló folyamatokat. De 1988 elejére az is nyilvánvalóvá vált, hogy már nem tudja semlegesíteni lehetséges utódját, az 1987 óta miniszterelnök Grósz Károlyt. Pozsgay Imre, Grósz Károly és Nyers Rezső készítette elő a fordulatot. 1988. május 22-én rendkívüli pártkonferenciát tartott a Magyar Szocialista Munkáspárt, melyen a 105 tagú Központi Bizottságból közel negyven tagot cseréltek le, és a reformerök kerültek kulcspozícióba. A küldöttek kiszavazták a Központi Bizottságból Kádár embereit, őt magát pedig megválasztották pártelnöknek – ami hatalom nélküli tisztséget jelentett. A főtitkár Grósz Károly lett.

Ez döntő jelentőségű politikai áttörés volt. Kiszélesedett a kommunista párton belüli reformerök mozgástere, és mindenki érezte, hogy a rendszer alapjait érintő politikai változások elkerülhetetlenek. Gorbacsov megjegyzés nélkül vette tudomásul a magyarországi fordulatot. 1987-ben

járt Magyarországon Vlagyimir Krjucskov, a KGB főnöke, azzal a feladattal, hogy megtudja, ki lehetne Kádár utóda. Jelentésében a Grósz–Kádár váltást jelölte meg lehetséges megoldásként. Így Moszkva ellenállásától az új magyar pártvezetésnek nem kellett tartania.

1988 májusában az MSZMP Politikai Bizottságának megbízásából kezdtek el dolgozni az alkotmánymódosításon, amelynek a később elfogadott változata nem sokban különbözött az ekkor készült előzetes tervektől. 1989 januárjában pedig a parlament elfogadta az egyesülési jogról szóló törvényt, amely a jogszerű többpártrendszer alapja lett.

A többpártrendszer kialakulása ugyanis megállíthatatlan spontán folyamat volt. A Magyar Demokrata Fórum sorra tartotta sikeres rendezvényeit, és 1988 végére országos szervezettségű mozgalommá vált. A Szabad Kezdeményezések Hálózata a különböző civil szerveződéseknek lett egyre jobban látható, aktuális társadalmi és politikai kérdésekben immár rendszeresen véleményt nyilvánító fóruma. A Fidesz radikális rendszerkritikával kapcsolódott be a politikai párbeszédbe. Az új társadalmi szervezetek mellett újjáalakultak a hagyományos politikai pártok is, amelyek a kommunista hatalomátvétel, 1949 után megszüntették tevékenységüket. A régi szociáldemokraták is kísérletet tettek pártalapításra, a Független Kisgazdapárt is megújította tevékenységét, a Kereszténydemokrata Néppárt is megszerveződött. Mindhárom párt aktív részese volt a második világháború utáni úgynevezett koalíciós időszaknak, és még élő idős politikusaik tettek kísérletet arra, hogy – a fiatalabbakkal összefogva – ismét politikai tényezővé váljanak.

1989 elején Pozsgay Imre – mint az MSZMP KB által 1988-ban létrehozott Programalkotó Bizottság elnöke – egy rádióműsorban váratlanul bejelentette, hogy 1956 népfelkelés volt. Ezzel lerombolta a kommunista diktatúra legnagyobb tabuját, és lehetővé tette, hogy a Nagy Imre lánya által már egy ideje szorgalmazott kegyeleti aktust, Nagy Imre temetését a politikai vezetés engedélyezze. 1989. június 16-a, Nagy Imre és mártírtársainak temetése – amely hatalmas tömegtüntetés lett – a kommunizmus magyarországi végső bukásának szimbolikus dátumaként került be a történelembe. A temetésen beszédet mondtak az ellenzék egy részének politikusai, díszőrséget álltak és koszorút helyeztek el a legmagasabb magyar közjogi méltóságok, a diplomáciai kar képviselői és a magyar szelle-

mi élet nagyjai. S mindezt Kádár Jánosnak és tetteestársainak végig kellett nézniük. Kádár ekkor már megbomlott elmével követte az eseményeket, és a temetés után három héttel, azon a napon, amikor a magyar Legfelső Bíróság meghozta felmentő ítéletét Nagy Imre és társai rehabilitációs perében, meghalt.

1989. június 13-án megkezdődtek a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai a demokratikus jogállam kereteinek megteremtéséről. A tárgyalásokon az uralkodó MSZMP, az ekkorra már megerősödő legfontosabb ellenzéki pártok, valamint – harmadik oldalként – a jelentősebb „társadalmi” szervezetek képviselői vettek részt. Az egyeztető tárgyalások végső eredményeképpen 1989. október 17–20. között a parlament elfogadta a szocialista alkotmányt módosító törvényeket, és Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök október 23-án, az 1956-os forradalom kitörésének 33. évfordulóján kikiáltotta a köztársaságot. Ezzel Magyarországon közjogi értelemben véget ért a kommunista diktatúra, és az ország megkezdhette a felkészülést a szabad országgyűlési választásokra.

A békés átmenetnek azonban jelentős ellenzői is voltak. Ezek az erők – elsősorban a belügyminisztériumhoz tartozó titkosszolgálatoknál – még 1989 végén, 1990 elején is megfigyelés alatt tartották az ellenzéki pártok politikusait, s e megfigyelések eredményéről a kommunista párt legfelső köreinek jelentéseket készítettek.

1989. október 6–10. között a Magyar Szocialista Munkáspárt megtartotta utolsó kongresszusát, feloszlatta önmagát, és átalakult két utódparttá. A nagyobbik – Magyar Szocialista Párt néven – programnyilatkozatot fogadott el az európai demokratikus baloldal értékei alapján történő működésről, a kisebbik – Munkáspárt néven – vállalta a kommunista értékrend és eszmerendszer továbbvitelét. A volt kommunista párt vezetőinek túlnyomó többsége az új szocialista pártba lépett be. E gesztussal formálisan megszabadultak a kommunista politikai és szellemi örökségről és igyekeztek modern európai baloldali demokratákként megjeleníteni önmagukat.

Az első szabad országgyűlési választások időpontját az ideiglenes köztársasági elnök 1990. március 25-re írta ki. A választásokra hárompólusú politikai játéktér alakult ki Magyarországon: a baloldali utódpart – a Magyar Szocialista Párt –, a liberális SZDSZ és Fidesz, valamint a jobb-

közép pártok. A választásokat az MDF nyerte, s koalíciós kormányt alakított a Független Kisgazdapárttal és a Kereszténydemokrata Néppárttal. Kezdetben az SZDSZ és a Fidesz az egyik, az MSZP a másik ellenzéki pólust alkotta a parlamentben. Két év elmúltával azonban a polarizálódás megváltozott, és a liberális SZDSZ – egy kormányellenes politikai mozgalom keretében – politikai koalíciót kötött a Magyar Szocialista Párttal, és partnere maradt több mint tíz évig.

A magyar társadalom – mely a békés rendszerváltást támogatta és értékelte, forradalmi szándékának pedig semmi jelét nem adta – hamar csalódott a fordulatban. A kezdeti kormányzati bizonytalanságok, a jelentős és gyakran igazságtalan sajtókritika és a magyar társadalom be nem teljesült nagy elvárásai együtt megteremtették a feltételeit a kormányzó párt első bukásának az önkormányzati választásokon, 1990 szeptemberében. A Magyar Szocialista Párt pedig jól használta ki az ellenzéki négy évet, és Horn Gyula vezetésével megnyerte az 1994. évi országgyűlési választásokat. A magyar politikai paletta kétpólusúra, bal- és jobboldali pártok versengésére egyszerűsödött.

HOGYAN SZÚNT MEG LÉTEZNI A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG?

A Német Demokratikus Köztársaságban elinduló folyamatok az eddig tárgyalattól eltérő nemzetközi összefüggések közepette zajlottak és más következményei lettek.

Mint köztudott, a II. világháború után a négy győztes hatalom – az Amerika Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia és a Szovjetunió – négy övezetre osztva megszállta Németországot, valamint négy övezetre osztotta Berlint. 1949. május 23-án elfogadták a nyugati övezet alaptörvényét, 1949. október 7-én a szovjet zónában megalakították a Német Demokratikus Köztársaság nevű államot, a nyugati megszállási övezetektől pedig létrejött a Németországi Szövetségi Köztársaság (Bundesrepublik Deutschland).

A négyhatalmi ellenőrzés jogalapját a pontatlan és helyenként homályos potsdami politikai megállapodások alkották. Németország nemzetközi státuszának végleges rögzítése – vagyis a békeszerződés megkötése

– a potsdami konferencia után elmaradt, így a két ország de facto elismerése mellett mintegy ötven évig nem létezett a békeszabályozás, amely biztosította volna a két állam teljes szuverenitását (mindkét német államban tartósan idegen megszálló katonai erők állomásoztak).

1989-ben úgy következett be a kelet-németországi belpolitikai válság, hogy rendezetlen volt mindkét német állam szuverenitásának kérdése, Berlin státusza és Németország keleti határának nemzetközi elismerése.

1990. augusztus 31-én kötötték meg a szerződést a két német állam egyesüléséről, 1990. szeptember 12-én írta alá a két német állam valamint a II. világháború utáni négy győztes nagyhatalom az ún. „kettő plusz négy szerződést”, vagyis a világháborút véglegesen lezáró német békeszerződést. Ekkor vált nemzetközi jogi értelemben elfogadottá Németország keleti határa, az Odera-Neisse határvonal s ekkor nyerte vissza teljes állami szuverenitását az immár egyesített Németország.

A kelet- és közép-európai politikai reformok motorja három országban működött, a Szovjetunióban, Lengyelországban és Magyarországon. Mindhárom országban másképpen, de határozott dinamizmussal haladtak előre a merev kommunista politikai rendszert megváltoztatni szándékozó erők, hogy a „létező szocializmust” kivezessék a válságból, és olyan demokratikus társadalmi és gazdasági rendszerré alakítsák át, amely tartósan működőképes lehet.

A másik három európai kommunista diktatúra politikai vezetése az ellenérdekelt oldalon állt. 1988-ra kialakult a Kelet-Berlin–Prága–Bukarest tengely, a három diktatúra együttműködése, bizonyos értelemben egyeztetett „védekezése” a gorbacsovi reformfolyamat nemkívánatos hatásai ellen. Míg a magyarországi reformpolitikuskok folyamatosan azt figyelték, nem gyengül-e meg Gorbacsov pozíciója és nem következik-e reformellenes fordulat Moszkvában, a német, a cseh és a román kommunista vezetők éppen ebben a fordulatban reménykedtek. Ismerték a Szovjetunió történetét, és tudták, hogy egy belső puccs mindent megváltoztathat. Ez a reménykedés nem volt teljesen alaptalan. Az 1991-es puccskísérlet ilyen fordulatra irányult, de elbukott, és a közép-európai kommunisták számára már egyébként is elkészt.

A keletnémet kommunista állam, a Német Demokratikus Köztársaság vezetése – Erich Honecker irányításával – minden rendelkezésére álló

eszközzel próbálta akadályozni a szovjet reformgondolatok bejutását országába. Ezen igyekezetében odáig ment, hogy egyes orosz lapok terjesztését megtiltotta, ami világosan mutatta a német kommunisták kétségbeesését és politikai tudathasadását.

Az NDK mint önálló állam a szovjet politika – elsősorban Sztálin – akaratából született meg 1949-ben. 1953 júniusában Kelet-Berlinben és több városban felkelés robbant ki, amelyeket a hatalom a szovjet csapatok fegyveres erejével vert le. Ezután az országban a politikai elnyomás formája és mértéke – ellentétben más szocialista országok „változó mértékű” diktatúráival – nem változott.

A rezsim három alappillérrre építette hatalmát: a Szovjetunióból jövő politikai támogatásra, a „belnémet” gazdasági kapcsolatokra és az ország teljes elzártságára, állampolgárai nyugati utazásának megakadályozására. A Szovjetunióból jövő politikai támogatás 1988-ra elmúlt, már nem számíthattak az ország területén állomásozó több százezres orosz haderőre sem, a belnémet gazdasági kapcsolatok előnyei – például a két német márka 1:1 arányú váltása, a nyugatnémet technológiatranszfer – már nem volt elég a fokozódó gazdasági válság megoldására, az állampolgárok pedig sajátos taktikát választottak az utazási korlátozások áttörésére. 1989 nyarán mintegy százhuszezren kérvényezték kiutazásukat, és több tízezen utaztak Lengyelországba, Csehszlovákiába és Magyarországra, ahol egyszerűen megszállták a Német Szövetségi Köztársaság nagykövetségét. Magyarországon emellett naponta száz-kétszáz NDK-állampolgár jelentkezett a magyar menekülttáborokban is. 1989. augusztus 19-én a soproni „páneurópai piknik” keretében, amikor szimbolikusan felnyitották az Ausztria és Magyarország közötti határkapukat, 661 keletnémet állampolgár használta ki a pillanatot, és nyomult át Ausztriába. Augusztus 23-án pedig megszületett a magyar kormány első hivatalos döntése e kérdésben. E szerint az NSZK nagykövetségén tartózkodó 117 menekültnek lehetővé tették, hogy vöröskeresztes okmányokkal Ausztria irányába elhagyják Magyarországot.

A magyar kormány miniszterelnöke és külügyminisztere – tudva, hogy az előre vezető út nem Berlin, hanem Bonn felé visz – személyesen kereste fel Kohl kancellárt és Genscher külügyminisztert, közölve velük, hogy a magyar kormány megnyitja Magyarország nyugati határát

az NDK menekültjei előtt. Ezzel a magyar politika egyértelművé tette, hogy az az év márciusában aláírt Genfi Menekültügyi Konvenció fontosabb számára, mint a keletnémet állammal 1969-ben aláírt egyezmény az NDK állampolgárainak tiltott határátlépési kísérlet esetén történő hazatoloncolásáról.

A szovjet vezetés nem szólt bele a menekültügyi kérdésbe, a magyar kormány pedig 1989. szeptember 10-én megnyitotta a határt a keletnémet turisták előtt. A berlini fal lebontásáig Magyarországon és Ausztrián keresztül hatvanezren távoztak az NSZK-ba. Az NDK vezető politikusai a „szocializmus elárulásával” vádolták Magyarországot, a külügyminiszter pedig a Varsói Szerződés tanácskozó testületének összehívását kérte Gorbacsovtól, aki ezt elutasította. A Breznyev-doktrína már nem élt, a keletnémet vezetők pedig nem támaszai, hanem ellenségei voltak Gorbacsovnak.

Ettől a pillanattól – bár ezt akkor nem sokan merték kimondani – már csak idő kérdése volt az NDK összeomlása. Az akkor már néhány hónapja tartó és elszaporodó kisebb-nagyobb tüntetések, összetűzések az NDK fennállásának 40. évfordulójára rendezett ünnepély előestéjén nem a konszolidáció irányába mutattak. Gorbacsov ekkor – mintegy ünnepi jókívánságként – azt mondta Honeckernek: „Aki elkésik, azt megbünteti az élet.” 1989. október 9-én Lipcsében hetvenezer ember tüntetett a rendszer ellen, s a rendőrség már nem avatkozott közbe. Október 17-én a párt legfelső vezetői lemondatták Honeckert.

Ezzel a kommunista német állam története utolsó fejezetéhez ért. Az utazási korlátozások feloldásának bejelentése még aznap – november 9-én este – elindította azt a népmozgalmat, amely órák alatt lebontotta a huszonnyolc éve álló berlini falat. Willy Brandt, aki 1961-ben polgármesterként szemtanúja volt a fal felépítésének, november 10-én kijelentette: „Most összenő, ami összetartozik.”

Ez azonban korántsem volt ilyen egyszerű. Mindkét Németországban léteztek jelentős csoportok, amelyek – különböző megfontolásokból – egyáltalán nem tartották egyértelműnek a két német állam gyors egyesülését vagy egyesítését. Akik az egyesülésben reménykedtek, azok is hosszabb folyamatra gondoltak, amely néhány év alatt zajlik majd le.

Sajátosan óvatos volt a német szövetségi kormány magatartása is. A

közhiedelemmel ellentétben Helmut Kohl 1989 végéig semmilyen lépést nem tett a német egység létrehozásáért. 1989. október 18-a után néhány nappal még felhívta Egon Krenzert, a Német Szocialista Egységpárt új főtitkárát, és kijelentette, hogy semmit sem fog tenni, ami destabilizálná őt. Három hét múlva leomlott a berlini fal.

Kohl az 1989. december 19-én elmondott beszédében hirdette meg a német egység létrehozásának programját, és 1989–1990 fordulóján vált világhíressé számára, hogy ezt akár rövid idő alatt is megvalósíthatja.

Sajátos dinamikája lett a kérdés nemzetközi összefüggésrendszerének. Gorbacsov ugyanis már 1990 februárjában beleegyezett az egyesítésbe, megelőzve az NSZK nyugati szövetségeseit. A szovjet vezetés „csupán” azt szerette volna elérni, hogy az NDK területe ne legyen „NATO-terület”, vagyis oda ne telepítsenek NATO-egységeket és -fegyverzetet. Az események előrehaladtával azonban e feltételüket, kívánságukat is fel kellett adniuk. Az NSZK szuverenitása az NDK teljes területére kiterjedt, minden vonatkozásban.

Változatos magatartást tanúsítottak az NSZK szövetségesei. Az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság vezetői viszonylag hamar, néhány hónap alatt „beletörődtek” abba, hogy rövid időn belül Európa legnagyobb és legerősebb állama Németország lesz. A nyugati politikai közvélemény – bár negyven év politikai szövegeiben folyamatosan szerepelt – nem volt felkészülve a két német állam egyesítésére, annak következményeire. Az események időrendjét áttekintve azt látjuk, hogy Moszkva előbb vetett számot ezzel a ténnyel, mint Párizs, London vagy Washington.

HOGYAN JUTOTT EL CSEHSZLOVÁKIA A BÁRSONYOS FORRADALOMTÓL AZ ORSZÁG FELBOMLÁSÁIG?

Csehszlovákiában a kommunizmus bukása nemcsak a demokratizálódást, hanem következményként a szövetségi állam felbomlását is magával hozta. A kérdés évtizedek óta nyíltan vagy burkoltan benne volt a politikai gondolkodásban és párbeszédben, a nyílt politikai keretek pedig megteremtették a szétválás lehetőségét.

Csehszlovákiában nem működtek olyan ellenzéki mozgalmak, mint

Lengyelországban vagy Magyarországon. Csehországban a Charta 77 és néhány emberi jogi és független kezdeményezés igyekezett hallatni a hangját, Szlovákiában pedig elsősorban környezetvédelmi és katolikus aktivisták fogalmazták meg kritikát a rendszerrel szemben. A csehszlovák kommunista diktatúra mintegy két évtizedig sikerrel számolta fel az ellenzéki kezdeményezéseket.

A fordulat, a „bársonyos forradalom” 1989. november 17-én kezdődött, amikor a hivatalos, legális prágai diáktüntetés – mint oly sokszor a történelem során – átalakult rendszer elleni tüntetéssé. Ekkor a rendőrség még beavatkozott, de a következő napokban a tüntetések már békés körülmények között zajló, lényegében szabad fórummá váltak. Így kapta nevét a cseh ellenzéki mozgalom, a Polgári Fórum. Pozsonyban a Nyilvánosság az Erőszak Ellen partnerszervezete lett a cseh mozgalomnak, s november 21-én kapcsolatot létesítettek.

November 27-én a csehszlovák politikai hatalom már személyi változtatásokra készült, november 28-án pedig megkezdődtek a tárgyalások az ellenzéki vezetők és a miniszterelnök között. A kommunista hatalom – remek taktikai érzékkel – december 10-re megadta magát, és ekkor megalakult a nemzeti megegyezés kormánya. E kormánynak a kommunista Marian Čalfa lett a miniszterelnöke. December 29-én Václav Havelt megválasztották Csehszlovákia ideiglenes köztársasági elnökének, Alexander Dubčeket, „1968 hőst” pedig a szövetségi parlament elnökének. A rendszerváltoztatás első felvonása Csehszlovákiában huszonhárom nap alatt – vérontás, illetve nagyobb feszültségek nélkül – lezajlott.

A forradalom erejét, a tömeget a diákok, a fiatalok adták Prágában is, Pozsonyban is, magát a fordulatot azonban az nemzedék hajtotta végre, amelyik a politikát 1968–1969-ben tanulta, és az azt követő megtorlások áldozata lett. Ez a nemzedék – amint egyik vezető politikusa mondta – azt érezte, hogy huszonegy év után „kénytelen még egyszer forradalmat csinálni”.

A váltás második felvonása is gyorsan zajlott le. Csehszlovákia szövetségi állam volt, egy szövetségi és két köztársasági (nemzeti) parlamenttel. A szövetségi és a két köztársasági parlamentben az ideiglenes személycserék, vagyis a leginkább kompromittálódott képviselők visszahívása és az ellenzéki képviselők kooptálása elősegítette azt, hogy mindhárom Ház

meghozza a teljes politikai és gazdasági fordulathoz szükséges törvényeket. 1990. június 8–9-én megtartották az első szabad parlamenti választásokat, s ezzel a politikai fordulat második szakasza is befejeződött.

Ám a csehszlovákiai belpolitikának az ország megalapítása, vagyis 1918 óta tartós problémája volt a cseh–szlovák viszony. A csehek dominanciája, az „aszimmetrikus” államberendezés ötven évig témája volt a szlovák irodalomnak, sajtónak, politikai diskurzusnak. 1969-től Csehszlovákia föderatív állam lett, sőt, a szlovák nemzetiségű Gustav Husák lett a párt elnöke és a köztársaság elnöke is, ám a szlovák politikai ambíciókat ez nem elégítette ki. A rendszerváltoztatás folyamatának egyik kulcskérdése a cseh–szlovák viszony újrendezése lett. A cseh politika számára az ország demokratikus átszervezése, az új rendszer felépítése látszott a legfontosabb feladatnak, a szlovák politika azonban elsősorban a nemzeti és állami függetlenség elérésére törekedett – minden lehetséges politikai eszközzel. A vita végeredményeként a csehszlovák szövetségi parlament 1992. november 25-én elfogadta azt az alkotmányos törvényt, amely 1992. december 31-i hatállyal kimondta a közös szövetségi állam megszűnését. Az első Csehszlovák Köztársaság 1918-ban jött létre és 1939-ben bomlott fel, a második 1945-től 1993-ig létezett, vagyis Csehszlovákia – megszakítással – 74 évig volt jelen Európa történelmében.

MERRE KANYARGOTT ROMÁNIA KÜLÖN ÚTJA?

Románia volt az egyetlen kommunista ország, ahol a rendszerváltozás nem békés úton, hanem halálos áldozatok árán ment végbe. A Ceaușescu-diktatúra a „létező szocializmus” abszurditásának minden jegyét magán viselte. A diktátor az évek során fokozatosan maga ellen fordította az értelmiséget, a gazdasági vezetőket, a nemzeti kisebbségeket, saját politikai elitjét, a katonai tisztikart, s végezetül még legfőbb támaszát, a titkosszolgálatokat is. Románia külpolitikai manőverei – melyek során a Szovjetuniótól való függetlenedési kísérleteit a nyugati politikusok látványos gesztusokkal honorálták – értelmetlen blöffé váltak, amikor a pártvezér Magyar- és Lengyelország-ellenes koalíciót próbált összekovácsolni, miközben Gorbacsov reformkísérleteit határozottan elutasította. Az Egyesült Államok kongresszusában Romániát folyamatosan bí-

rálták emberjogi és kisebbségi politikája – vagyis az uralkodó diktatúra – miatt, Románia pedig az EBEÉ-értekezlet munkája során folyamatosan akadályozta az emberi jogok betartásának ellenőrzését Európa államaiban. Nicolae Ceaușescu az utolsó pillanatig küzdött a „reform importja” ellen, s a romániai megmerevedett kommunista rendszert – sajátos módon – Gorbacsov tézisével védte, mely szerint „minden szocialista ország maga határozhatja meg fejlődésének irányvonalát”. 1989 végén a legszűkebb családi klánon kívül már nem volt olyan érdekcsoport Romániában, amely ne a diktátor bukását kívánta volna.

Miközben – 1989 novemberének végére – már a „szocialista tábor” minden országában megbukott a kommunista diktatúra, Ceaușescu romániai ellenfelei még mindig nem találták a megoldást a diktátor eltávolítására. A robbanás december 15-én, Temesváron történt, a szikrát egy magyar református lelkész lobbantotta lángra. Tőkés László a kommunista diktatúra ellen lázadó fiatal lelkész volt, akit az állam által ellenőrzött református egyház vezetése éppen áthelyezni készült egy faluba, hogy szellemi és erkölcsi hatását csökkentse. A lelkész nem fogadta el az áthelyezést, erőszakos kilakoltatását pedig az élőláncot alkotó magyar hívek, majd a hozzájuk csatlakozó egyre több román szimpatizáns akadályozta meg. Másnap, december 16-án a belbiztonsági karhatalom és a hadsereg belelőtt az őrt állókba, s közel száz tüntetőt megölt. Ők voltak a romániai forradalom első mártírjai. A tömeg azonban nem hátrált meg, hanem a csatlakozó munkásokkal egyre nőtt. Elfoglalták a helyi hatalmi központot, a temesvári Fehér Házat, ahonnan a hatalom képviselői elmenekültek. Következő lépésként elfoglalták és harcképtelenné tették az utcákon lévő harckocsikat is. Igazi forradalom zajlott, melyre megtorlásként újabb fegyveres erők érkeztek. A következő napokban nyílt harc folyt Temesvár utcáin, melyben a forradalmi erők győztek, és ezzel Romániában független hatalmi központ jött létre. A főtéren összegyűlt tömeg forradalmi vezetőséget választott.

December 21-én a kommunista párt – az addigi szokásoknak megfelelően – népgyűlést szervezett Bukarestben a központi párház elé. Ám ekkor olyasmi történt, ami a román kommunizmus történetében még sohasem: a tömeg bekiabálásokkal és skandalással megakadályozta, hogy

a főtitkár elmondja beszédét. A diktátorba beléfojtották a szót – ő pedig elmenekült a tömeg elől.

Am itt található egy olyan mozzanat, amit a történetírás azóta sem tárt fel részletesen. A győztes forradalommal „valakik” szembefordultak. Ezek voltak a „terroristák”, akiket egy katonai csoport talált ki és hozott mozgásba. Ők a valóságban sorkatonák voltak, akik azt a parancsot kapták, hogy a téren kezdjenek a tömeg irányába lövöldözni, miközben a mozgósított hadsereg elfoglalta a stratégiai pontokat. Miután a lövöldözéssel megteremtették a gyilkoló terroristák legendáját, a hadsereg lett a forradalom és a nép védelmezője. Sok katona halt meg, akiket bajtársaik öltek meg – a terroristák elleni harc jegyében. Ezután következett a Románia elleni „külföldi provokáció” kivédése, melynek során a hadsereg elfoglalta az Otopeni repülőteret, „megvédte” a legnagyobb futballstadiont és más fontos objektumokat.

Röviden összefoglalva, ez volt a „romániai forradalom”, melyet a televízió egyenes adásban közvetített. A Nemzeti Megmentési Front – Ceaușescu látványos, helikopteres elmenekülése után – átvette a hatalmat, és bejelentette, hogy „a forradalom győzött”. A televízió a különböző utcai tüntetéseket mutatta, és közvetítette, ahogy valahonnan valakik belelőttek a tömegbe. Tömegpszichózist keltett, azt sugallva, hogy a régi rend erői az akkor már foglyul ejtett diktátort ki akarják szabadítani. Ezzel az új hatalom megteremtette a diktátor kivégzésének ürügyét, akit december 25-én rögtönítélő bíróság elé állították, feleségével együtt halálra ítélték, és kivégeztek. Az ítéletről és a kivégzésről készült videófelvételt a televízió többször sugározta, a képek bejárták a világot. Aznap az Egyesült Államok és Nyugat-Európa kormányai a Nemzeti Megmentési Frontot Románia legitím kormányának ismerték el.

Ma már köztudott, hogy a televíziós forradalmat megszervezték és a francia forradalom mintájára játszották le.

A romániai 1989. decemberi fordulat értékeléséről máig vita folyik. Az egyik legfontosabb kérdés, hogy népfelkelés volt-e, vagy államcsíny. A Nemzeti Megmentési Front vezetői – akik többsége a pártvezetésből vagy valamelyik fegyveres testületből érkezett – forradalmi mítoszt akartak teremteni legitimitásuk alátámasztására. Vagyis azt sugallni, hogy a hatalom új szervét a forradalom hozta létre. A felkelés és az államcsíny

céljai eltértek egymástól. A felkelés a gyűlölt kommunista diktatúra megdöntésére irányult, az államcsíny a diktátor megbuktatására és a hatalom többi részesének átmentésére. A népfölkelés spontán volt és a szabadság eszméjét hirdette, az államcsíny megtervezett volt és eszközként használta az erőszakot.

Az átmenet további folyamata már a többi országban zajló folyamatokhoz hasonlóan haladt előre. A kommunista vezetők „reformerekké” vedlettek át, magukat átmentették, majd új szocialista pártba szerveződtek. A következő választásokon többnyire sikeresen szerepeltek.

A KOMMUNIZMUS GAZDASÁGI ÖRÖKSÉGE

A kommunizmus közép-európai bukása, vagyis 1989–1990 után azonnal nyilvánvalóvá vált, milyen örökséget hagyott maga után a bukott rendszer a térségben. Azóta nagyon sok mendemonda, téveszme vagy tudatos ferdtítés látott napvilágot arról, hogy mit is kaptak örökségül az új kormányok, a demokratikus rendszerek. Ezért talán nem árt áttekinteni, összefoglalni, mi is történt valójában a demokrácia első éveiben ezekben az országokban.

Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen mértékű volt a gazdasági helyzet meghatározottsága, vagyis volt-e, lehetett-e alternatívája a végrehajtott gazdasági átalakításnak. Igazak-e azok a bírálatok, amelyek azt állítják, hogy az első demokratikus kormányok többet tehetek volna, jobban képviselhették volna polgáraik érdekeit?

A kommunizmus örökségének számbavételét ajánlatos a gazdasági állapotok leggyakoribb mutatóinak áttekintésével kezdeni.¹⁹

A bruttó hazai termelés, vagyis a GDP alakulása az egyik nyilvánvaló tükrözője egy ország gazdasági állapotának még akkor is, ha tudjuk, hogy a GDP szerkezete 1988-ban alapvetően más volt, mint 1994-ben. Az viszont tény, hogy a térség államai súlyos gazdasági visszaesést szenvedtek el a rendszerváltoztatás első éveiben. A visszaesés mértéke országonként valamelyest különbözött, időbeli lefolyása is egy kissé eltérő volt,

¹⁹ Forrás: BOD Péter Ákos (1997): Hol tart ma a három ország, hol tart rendszerváltozósuk? In BLEJER, Mario – CORICELLI, Fabrizio: *3 ország, 3 történet, 3 szereplő*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.

ám jellege hasonlított. A legnagyobb zuhanás – nem meglepő módon – Romániában következett be, ahol a csökkenés mértéke 1992-ben elérte az 1989-es GDP 28%-át. A kumulált visszaesés Magyarországon 1989–1993 között 18% volt, Csehországban 1990–1993 között 20%, Lengyelországban 1989–1991 között 18%. Közép-Európától délre és keletre, vagyis a Szovjetunió területén és a Balkánon a visszaesés még nagyobb volt, nem ritkán 40%, egyes országokban elérte a 60%-ot is.

A fordulat utáni legnagyobb megrázkódtatást a Szovjetunió szétesése (1991), az exportszállítások utáni fizetések elmaradása s az onnan esedékes szállítások időnkénti szünetelése okozta. Közép-Európa gazdaságpolitikusi ugyanis nem számítottak a hirtelen beálló csődre, az orosz fizetéképtelenségre, az exportpiacok hirtelen megszűnésére és az import elbizonytalanodására. A KGST megszüntetése ugyan napirenden volt, de a gazdasági sokkot nem ez az adminisztratív szándék, hanem a Szovjetunió széthullása okozta. 1991-ben az orosz import a felére esett vissza, és 25%-kal csökkent az orosz export is. Egész Közép-Európát súlyosan érintette mind a kiviteli lehetőségek hirtelen összeszűkülése, mind az importált cikkek szállításának elbizonytalanodása vagy elmaradása. 1992-ben az orosz–magyar „végelszámolás” során, amikor a magyar fél igyekezett megegyezéssel lezárni a szovjet katonai megszállás következményeit (környezeti károk, ingatlanállomány stb.), az orosz fél közel kétmilliárd dolláros adósságot ismert el, amelyet azonban nem volt hajlandó sem megfizetni, sem energiahordozók szállításával ellentételezni. Így részleges orosz ellentételként került sor a magyar légierő gyors korszerűsítésére a MIG–29-es vadászgépekkel.

Az egyes országok teljesítményében, vagyis a bruttó hazai termelés visszaesésében, majd a kilábalás ütemében lényegében nincs különbség az úgynevezett reformszocialista és a „keményvonalas” országok között. A reformokkal kísérletező Jugoszlávia már az 1980-as években súlyosan eladósodott, több számjegyű inflációba zuhant, pénzének funkcióját az 1980-as évek végére gyakorlatilag átvette a nyugatnémet márka, és az 1990-es évhez ugyanolyan vagy még nagyobb problémacsomaggal érkezett, mint a KGST tagállamai.

Magyarország helyzete sem volt jobb szomszédaiénál. A magyar „reformszocializmus” által hátrahagyott gazdasági örökség nem volt könnyű

nyebben kezelhető, mint például a reformoktól elzárkózó csehszlovák kommunisták hagyatéka. A nagyjából azonos fejlettségű visegrádi országok GDP-mutatója szerint a rendszerváltoztatás első szakaszát ugyanolyan dinamikával, hasonló csökkenési, majd két-három év múltán növekedési ütemet produkálva teljesítették.

Hasonlóságot találunk az inflációs adatokban is. Az úgynevezett szocialista országokban az állami ármeghatározás egy ideig ugyan féken tudta tartani az inflációt, ám a központi árszabályozás okozta egyensúlytalanság időnként központi „árrendezéssel” párosult. (Lengyelországban általában ezek az árrendezések okozták a nyílt munkáslázadásokat.) A rugalmatlan árrendszer nyilvánvalóan torzító hatással volt a piaci kínálatra és keresletre, és minőségromlást is okozott. E helyzet megszüntetése, az árak liberalizálása egyszeri és jelentős inflációval járt valamennyi poszt-kommunista országban. S e téren sem volt lényegi különbség a reformált és a merev szocialista gazdaságok között.

A jugoszláv és a magyar reformkísérlet sok vonatkozásban hasonlított egymáshoz. Mindkét országban azzal kísérleteztek a kommunista vezetők, hogy az egypártrendszer és a piacgazdaság bizonyos elemeit összekapcsolják egy működőképes, „új modell” létrehozásának reményében. Az eredmény Jugoszláviában katasztrofális lett, a kezdeti 10–12%-os éves fogyasztói árindex az 1970-es években 19%-ra nőtt, 1989-ben pedig elérte az évi 1200%-ot. Magyarországon 1968–1975 között a kumulált áremelkedés mindössze 16% volt, 1975 után fokozatosan emelkedett, és 1989-ben elérte az évi 17%-ot. Miközben 1989-ben több mint 200 milliárd forintot, a teljes költségvetés egyharmadát fordították termelői és fogyasztói ártámogatásra. Az új magyar kormány tehát egyszerre örökölt tarthatatlan államháztartást és jelentős inflációs veszélyt.

A lengyel kormány – Balcerowicz pénzügyminiszter vezényletével – azonnal bevezette az azóta elhíresült „sokkterápiát”, vagyis a hiánygazdaság megszüntetésének radikális módszerét. Ennek lényege a pénz nagy leértékelése, az árak és a bérek liberalizálása, valamint a pénzmennyiség korlátozására irányuló monetáris politika volt. E csomag hatására a fogyasztói éves árindex 1990-ben 586%-ra emelkedett, az átlagbérek emelkedése 400% volt, a pénzmennyiség pedig „csak” 160%-kal nőtt. Az igazi prob-

lémát azonban nem az egyszeri árrobbanás okozta, hanem a magas infláció elhúzódása. A lengyel inflációs mutató csak 1997-re süllyedt 20% alá!

A cseh és a szlovák inflációs adatok is azt mutatják, hogy az egyszeri kiigazítás elkerülhetetlen volt, s az árát meg kellett fizetni. A csehszlovák inflációs ráta 1991-ben közel 60% volt, és csak hosszú évek után, 1997-re érte el a 10%-ot. Ám ez az eredmény a térségben így is sikernek számított!

A magyar kormány – a már említett két tényező, az államháztartás egyensúlytalansága és az inflációs veszély mellett – örökölt egy harmadik terhet, a külső államadósságot is. E három tényező együttes hatása mármár annak végiggondolására készítette az állam vezetőit, hogy egyáltalán fenntartható-e a nemzetgazdaság működőképessége.

Lengyelország és Magyarország esetében a külső adósság az 1980-as évek végére eladósodássá vált. Míg a magyar bruttó külső adósság 1990-ben elérte a 21 milliárd USA-dollárt és a GNP 65%-át, Lengyelországé a 82 milliárd USA-dollárt és a 49%-ot, Csehszlovákia ezzel a teherrel kevésbé küzdött, külső adóssága 8 milliárd USA-dollár volt, 18%-os GNP-aránnyal. A korabeli adósságkezelés azóta is vita tárgya a magyar politikai közbeszédben. Ismételten felbukkan ugyanis az a vélemény, hogy az Antall-kormány nem tett meg mindent az adósság csökkentése érdekében. Bezzeg a lengyelek... Ezért érdemes egy kissé részletesebben felidézni, mi is történt, és mi történhetett volna e téren.

Lengyelország már az 1980-as évek első felében fizetéseképtelenné vált, de a korabeli politikai vezetés hosszas tárgyalások során sem tudott megegyezni a hitelezőkkel – elsősorban a hiányzó gazdaságpolitikai garanciák miatt. A Mazowiecki-kormány nyíltan kimondta, hogy a külső adósság átütőmezését a gazdasági átalakítási csomag egyik alapelemének tekinti. A politikai légkör ugyan sokkal kedvezőbb volt, mint az előző lengyel kormányok számára, ám a tárgyalások csak 1991-re hoztak – nem jelentéktelen – eredményt. A Párizsi Klubba tömörült állami hitelezők ugyanis hozzájárultak az egyszeri, 50%-os adósságmérsékléshez, melynek fejében Lengyelországnak el kellett fogadnia az IMF gazdaságpolitikai programját, valamint feltétele volt a magánbankokat tömörítő Londoni Klubbal való megegyezés az adósság másik felének átütőmezéséről. A lengyel kormány „fellelégezhetett”, ám a kockázatelemzők Lengyelor-

szágot még évekig a „kockázatos” kategóriába sorolták, hosszabb időre elriasztva a befektetésektől a magántőke jelentős részét. Az átütemezés és „elengedés” árát a lengyel gazdaság így évekig közvetve fizette meg.

A magyar gazdaság eladósodottsági rátája az 1980-as évek végén a lengyel mértéket is meghaladta, 1990 tavaszán, az Antall-kormány hivatalba lépésekor pedig kifejezett válsághelyzet alakult ki. A Szovjetunió bankjai fizetési problémákat jelentettek, Bulgária bejelentette fizetési képzetlenségét, a térség többi országa pedig éppen elindult a nehéz átalakulás útján. Az arab és az osztrák bankok kivonták betéteiket Magyarországról, a német és a japán bankok pedig aggodalommal figyelték, bejelentette-e Magyarország is a fizetési képzetlenségét. A Németh-kormány által hozott néhány intézkedés – például a turisztikai célú kiutazások könnyítése – tömeges, százmillió dolláros valutakiáramláshoz vezetett. A Németh-kormány 1989 őszén nyilvánosságra hozta a külső adósság igazi összegét, ami a nagyság drámaisága mellett azt is feltárta, hogy addig súlyos adathamisítás folyt e téren. S ez a tény komoly IMF-szankciót, egyösszegű jelentős visszafizetést vont maga után. Magyarországnak ekkor alig maradt likvid valutatartaléka, az MNB számláján néhány heti importhoz elegendő pénz volt. Magyarország a fizetési képzetlenség, vagyis a csőd szélén állt.

Az új kormány – más stratégiai elgondolást elhárítva – a fizetőképesség és ezáltal a nemzetközi hitelképesség megőrzése mellett döntött, vállalva az ezzel járó nehézségeket. Az adósságkezeléssel összefüggő magyar gazdasági stratégia akkor alakult ki és azóta is érvényes. A lényege, hogy a fizetőképességet a tőkebehozatal és a gazdaság teljesítőképességének növelése által kell fenntartani, s lehetőség szerint a külső államadósságot csökkenteni kell. Ez a stratégia része volt az akkori kormányprogramnak, mely Magyarország jövőjét az úgynevezett euroatlanti szervezetekben, elsősorban a NATO-ban és az Európai Közösségben látta biztosítottnak, vagyis hitelképességünket és megbízható partner voltunkat eme viszonylatokban kívánta bizonyítani. Ennek nemcsak politikai, történelmi és erkölcsi oka volt. Magyarország hitelbesorolása a nagy hitelminősítők által – akkor is és ma is – közvetlen gazdasági következményekkel jár, mely a hitelek árától a tőkevonzó képességig terjed. A magyar kormány ez utóbbi utat, a külföldi közvetlen tőkebefektetés gyors növelésének, ezáltal a

gazdasági növekedés elősegítésének útját választotta – az adósság átütemezése helyett.

A gyors és nagymértékű tőkeimport azonban, amely egyes években elérte a GDP 9–10%-át, jelentős társadalmi és szociálpolitikai problémákkal is járt. A privatizált és korszerűsített vállalatok munkavállalóinak nem kis részét küldték el azonnal, robbanásszerűen megnövelve az addig alig-alig ismert munkanélküliséget. A munkanélküliek aránya ugyanis az 1989. évi 0%-ról Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon felfutott a 10–15%-os sávba. Ez a jelenség növelte a költségvetés terheit, vagyis rontotta a belső egyensúlyt, és például Magyarországon olyan társadalmi, politikai feszültséget okozott, amely (egyéb tényezőkkel megerősítve) 1994-ben a kormányzó Magyar Demokrata Fórum bukásához és a Magyar Szocialista Párt – Kádár-kori nosztalgiára és nem csekély demagógiára épített kommunikációjának köszönhető – nagyarányú győzelméhez vezetett.

**VOLT-E REÁLIS ALTERNATÍVÁJA A MEGVALÓSULT
POLITIKAI FORDULATNAK KÖZÉP-EURÓPÁBAN?
VÁLASZTHATOTT VOLNA-E MÁS UTAT
EGYIK-MÁSİK ORSZÁG, ESETLEG A TÉRSÉG EGYÜTTESÉN?**

E kérdésekre a választ a tágabb összefüggések felidézésével kell kezdenünk. Arról, hogy mi történjék a „pangásban lévő”, lényegében csődbe jutott szocializmussal, a világpolitika szereplői közül az 1980-as évek közepétől valószínűleg egyedül Gorbacsovnek voltak valamiféle elképzelései. Az amerikai politika a kommunista rezsimek megdöntését egyszerűen a fegyverkezési verseny fokozásával, az űrfegyverkezés elindításával akarta elősegíteni, a nyugat-európai országok politikai vezetőit pedig egyetlen szempont vezérelte: a stabilitás megőrzése. Gorbacsov – amint arról már volt szó – nem a szocializmus felszámolását, hanem annak megreformálását, korszerűsítését tekintette feladatának. Ám az az elvi álláspontja, mely eleve kizárt bármiféle erőszakos beavatkozást a szocialista országok átmeneti folyamataiba, azt is jelentette, hogy a „szocialista útról” letérő országokat nem fogja erőszakkal visszaterelni. Ezek számára tehát maradt a válságból kivezető út keresésének lehetősége.

Bár a legtöbb reformkommunista politikus az 1980-as évek második felében világosan látta a KGST és az Európai Közösség gazdasági teljesítménye, a kelet-európai és a nyugat-európai ember életminősége közötti különbséget, a „létező szocializmus” megreformálhatatlanságának kérdése nem volt eleve eldöntött kérdés. Sok politikai és gazdasági elemző gondolta és hirdette, hogy a térség országainak nem a nyugati modellt kell követniük, hanem valamiféle „harmadik úton” kellene elindulniuk. Ez az elképzelt modell tartalmazta a munkás-önigazgatás elemeit, a munkavállalói tulajdonformákat, az „állami” vagyon átmentését „nemzeti vagyonná” – a nyugati profitorientált tőkés tulajdonosi formák dominanciája helyett. Ám Közép-Európa országainak rendkívül nehéz társadalmi-gazdasági öröksége, a kommunista uralom negyven évének következményei, a térség determinált helyzete minden országban beszűkítette a választási lehetőségeket, megszabott alternatívák közötti döntéskényszert teremtett, lényegében kijelölve a követendő utat.

Lengyelország és Magyarország számára az óriási mértékű külső eladósodottság minden más kérdést felülírt. Lengyelország gyakorlatilag „fizetéképtelenül”, vagyis államcsőddel lépett be a demokratikus világba. Tönkrement gazdaságát, korszerűtlen iparát, szétzilált belső piacát kellett talpra állítania, és közben a külső hitelezőkkel megegyeznie az óriási államadósság kezelésének módjáról. A gazdaság korszerűsítése tőkebevonást és technológiatranszfert igényelt, az államadósság kezeléséhez nyugati partnerek kellettek.

Magyarország – mint az a fenti összefoglalásból is kitűnik – évekig az államcsőd szélén ingadozott. Az összeomló orosz piac, a többi KGST-ország gazdasági csődje, a magyar gazdaság korszerűtlen szerkezete és rossz termelékenységi mutatói, a „hiánytermelés” arra kényszerítette a magyar kormányt, hogy igyekezzék mielőbb felszámolni a rossz örökséget és a lehető leggyorsabban korszerűsíteni mindent, amit lehet. Egyszerre kellett fenntartani a fizetőképességet, törleszteni az államadósság esedékes részét, a külpiaci egyensúly megőrzése érdekében a világpiacon értékesíthető termékeket gyártani, ehhez tőkét és technológiát behozni az országba, jogilag védhető, alkotmányos privatizációs programot végrehajtani, és kezelni az átalakítás társadalmi feszültségeit, a munkanélküliséget

és a gazdasági „mélyrepülés” következményeit (például az inflációt). Az államadósság kivételével hasonló determinációknak volt kitéve Csehszlovákia gazdasága is, s a gazdasági és társadalmi mutatók is hasonlóképpen alakultak, amint azt már fentebb jeleztük.

Ebben az összefüggésrendszerben nem sok lehetőség maradt a „saját út” kikísérletezésére, a nyugati tőke bevonása, a nyugati (IMF) befolyás helyett a munkavállalói tulajdonforma meghonosítására, esetleg valamilyen „közép-európai autarkia” kialakítására. S ne feledjük, a társadalmi közhangulat is a „nyugati út” felé terelte a politikai vezetőket, akiknek többsége maga is meg volt győződve arról, hogy Közép-Európának végre vissza kell kerülnie oda, ahol a történelmi helye van: a „keleti Európából a nyugati Európába”. Bár Közép-Európa legtöbb vezető gazdaságpolitikusa, a cseh Václav Klaus, a lengyel Leszek Balcerowicz, valamint Antall József és köre nem zárkózott el a közép-európai gazdasági együttműködéstől (ezt bizonyítja a CEFTA, a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Megállapodás létrehozása is), de valamennyien azt vallották, hogy ez csak átmenet és kiegészítés lehet addig, amíg nem sikerül teljes mértékben integrálódni az „euroatlanti struktúrákba”, nevezetesen a NATO-ba és az Európai Unióba. A KGST-ről keringő gúnyos metafora („kilenc sovány tehén egymást feji”) világosan érzékeltette, mit tartott a közvélemény az elmaradott, korszerűtlen gazdaságú országok együttműködéséről, annak esélyeiről. Ebből következően egyik országban sem volt olyan jelentős politikai erő, amely ne a nyugati „kapitalista, szabadpiaci, demokratikus” világhoz történő fölzárkózásban látta volna a térség jövőjét. E világ árnyoldalait akkor még szinte senki sem akarta észrevenni, s nem elsősorban korlátoltság okán, hanem mert a kommunista uralom negyven éve alatt okozott sérelmek, tragédiák, gondok-bajok mellett a nyugati társadalmak problémái eltörpültek. Manapság – harminc éve megtapasztalva a „létező kapitalizmus” visszasságait is – már differenciáltabban tekintünk a nyugati piacgazdaságra, annak erényeire és súlyos hibáira. Nem lennénk azonban igazságosak a rendszerváltoztatás végrehajtóival, ha ugyanezt a tudást és tapasztalatot kérnénk számon – visszamenőleg. Különösen annak tudatában, hogy az akkori helyzetben hozott döntéseiknek legtöbbször nem volt reális és belátható alternatívája.

KÖVETKEZTETÉSEK

A kommunizmus bukása és Közép-Európa átalakulása egy bizonyos történelmi pillanatban, 1989–1990-ben zajlott le. A történelem fősodrának egyik ország politikai vezetői sem tudtak ellenállni. A népszerűtlen vagy egyenesen gyűlölt kommunisták egyik országban sem tudták megtartani hatalmukat, amikor a közvetlen szovjet-orosz támogatás megszűnt. Saját népük, saját társadalmuk, sőt saját elvtársaik söpörték el őket.

A fordulat több tényező együttes hatásaként alakult a fent leírt módon. A legfontosabb tényező a Szovjetunió politikájának megváltozása, vagyis Gorbacsov új politikai törekvése volt. Azzal, hogy lemondott a közvetlen – erőszakos – beavatkozás igényéről, és „elengedte” a közép-európai országokat, felszabadította e társadalmak belső erőit. S e belső erők mindenütt kikényszerítették a kommunizmus bukását.

Érdekes eljátszani azzal a gondolattal, hogy mi történt volna, ha Moszkvában nem Gorbacsov kerül hatalomra, vagy ha egy-két év múlva megbuktatják, és visszatérnek a „kemény vonalások”. Valószínűleg igaz az az állítás, hogy a kommunizmus akkor is összedőlt volna, de talán nem ilyen békésen, szelíden, „báronyosan”. Az agónia még évekig eltarthatott volna, s az összeomlás sokkal több emberi áldozatot követelt volna. Ha pedig ebben az összefüggésben felidézzük Nyugat-Európa felkészületlenségét, óvatosságát, passzivitását, akkor még a végeredmény képzete sem egyértelmű.

A következő rendszerváltoztató tényező a közép-európai társadalmak ellenzéki, független, alternatív mozgalmainak együttese volt. E mozgalmak – értelmiségi körök, keresztény bázisközösségek, környezetvédő csoportok, hagyományőrző egyesületek, ifjúsági szervezetek – mind a demokratizálás irányába szorították a kommunista hatalmat minden közép-európai országban. Erejük különbözött, eszköztáruk is változott, hatásuk is más-más volt, ám végső törekvésük – a kommunizmus rendszérének, a „létező szocializmusnak” az elutasítása és a nyugati típusú demokratikus rendszer megteremtése – azonos volt. E csoportok tudtak egymásról, kapcsolatban voltak egymással, bátorították, segítették egymást. Közös volt az eszme, amelynek jegyében cselekedtek. A térséget

vissza akarták vezetni Európa keleti periferiájáról a Nyugathoz szervesen kötődő Közép-Európába.

Minden országban sajátos szerepet játszott a kommunista nomenklatura. A legöregebb és „legádázabb” vezetők mögött, a második vonalban a hatalom átvételére készen álltak a fiatal pragmatikusok, akik számára a kommunizmus eszmerendszere már nem jelentett semmiféle iránytűt, és kizárólag gyakorlati megfontolások vezették őket. Egyik-másik politikust erkölcsi alapú igyekezet mozgatta, hogy országát kivezesse a válságból, másokat csak az egyszerű túlélés, vagy az anyagi gyarapodás lehetősége. A térségben sehol sem maradt olyan jelentősebb politikai erő, amely a „létező szocializmus” megmentéséért, a kommunista párt diktatúrájának fenntartásáért indult volna harcba.

Az Amerikai Egyesült Államok – még Ronald Reagan elnöksége idején – elindította az új fegyverkezési versenyt, s ezzel térdre kényszerítette a Szovjetuniót és megnyerte a hidegháborút. Az amerikai nagykövetek minden közép-európai országban „aktívan figyelték” a politikai és társadalmi folyamatokat, kapcsolatokat ápoltak a különböző ellenzéki és független csoportokkal, s kormányuk utasításai szerint igyekeztek befolyásolni a politika szereplőit. George Bush elnök lengyelországi és magyarországi látogatása 1989 júliusában rendkívül nagy politikai impulzust adott a független és ellenzéki erőknek és politikai távlatot kínált a reformkommunistáknak.

Nyugat-Európa politikai vezetői sokkal óvatosabbak voltak. Nem ígértek semmit, nem bátorítottak senkit, s legfőbb aggodalmuk a stabilitás esetleges megbomlása volt. Attól tartottak egész Közép-Európában, ami néhány évvel később Jugoszláviában bekövetkezett. Ám amikor a térségben mindenütt megbukott a kommunista rendszer, az Európai Közösség és a NATO különböző „felzárkóztató programok” révén intézményes kapcsolatot alakított ki a térség országaival, elősegítendő azok euroatlanti integrálódását.

A politikai fordulat minden közép-európai országban másképpen zajlott le. Más volt a társadalmi háttér és különböztek a „forgatókönyvek” is. Egy-két közös vonás azonban fellelhető bennük. A sajtó nagyobbik része minden országban a változások mellé állt, amint arra alkalma

kínálkozott, s ekkor katalizátora is lett a folyamatoknak. Közös jegye e fordulatoknak, hogy a rendszerváltoztató erők sehol sem indítottak boszúhadjáratot, nem „kívántak vért”, nem engedték elszabadulni az indulatokat. (A romániai forгатókönyvről külön szóltunk!) Az viszont már nem volt része ennek a társadalmi visszafogottságnak – s ez is közös jegye lett a folyamatoknak –, hogy a kommunista vezetők, akik valamilyen módon minden országban emberek ezreinek, millióinak életét tették tönkre, sőt számos ember halálának okozói is voltak, lényegében mindenütt számonkérés nélkül úszták meg az átalakulást. És – végezetül – közös jegye a folyamatoknak a fiatal kommunisták gyors átvedlése modern szocialisták-ká, szociáldemokratákká, sőt kapitalistákká, akik aztán a következő két évtizedben sikeresen vettek részt a politikai küzdelmekben, nemegyszer kormányzó pozícióba is kerülve.

Demokrácia – kisebbségben

A második világháború befejeződése után nemcsak az európai nemzetek, hanem az európai nemzeti kisebbségek történelme is két egymástól elszigetelt pályán indult el. Míg a kelet- és közép-európai társadalmak, nemzetek, országok a Szovjetunió gyarmataivá váltak, Nyugat-Európában az európai demokrácia történetének egyértelműen sikeres korszaka következett be. S ez a korszak nemcsak a demokratikus jogállamok szellemi, politikai, gazdasági és erkölcsi megerősödését hozta el, hanem – bár nem mindig zökkenőmentesen – megoldást kínált, keresett és talált a legtöbb Nyugat-Európában élő népcsoport, nemzeti kisebbség számára is. Minden fél számára elfogadható módon oldódott meg a finnországi svéd, a belgiumi német, az olaszországi, dél-tiroli német (osztrák) kisebbség problémája, a katalánok és a skótok pedig jelentős politikai és közjogi autonómiát értek el.

A nemzeti kisebbségek kérdése 1990 után hirtelen került a nemzetközi politikai párbeszéd napirendjére. A többi közép-európai problémához hasonlóan az évtizedekig elfojtott kisebbségi kérdés is robbanásszerűen tört a felszínre és váltott ki felfokozott érzelmeket, indulatokat. Megjelent az az igény, hogy nemzetközi szabályozás révén, vagy a nyugat-európai jó megoldásokat mintaként kezelve legyen megoldás Közép- és Kelet-Európa nemzeti kisebbségeinek – évtizedek óta megoldatlan – problémáira is.

1989 – A KÖZÖS SZABADSÁGÉLMÉNY

II. János Pál pápa 1989. január 1-jén, a Béke Világnapja alkalmából kiadott *Teremts békét, törődj a kisebbségekkel!* című üzenetében hívta fel a világ figyelmét a békét biztosító alapvető elvekre – mindenekelőtt az emberi méltóságra –, a kisebbségek jogaira és kötelességeire, a béke megteremtésének fontosságára.

A pápai üzenet megjelenésekor kezdődött a „csodák éve”, amikor a vasfüggönyt átvágják, a berlini falat ledöntik, a demokratikus változások

Közép- és Kelet-Európában békésen bekövetkeznek. Ekkor még sokan nem gondolták, hogy a kisebbségek védelme rövid időn belül Európa egyik fontos problémájává válik.

Miért volt kivételes történelmi pillanat 1989?

A többségi nemzetek és a nemzeti kisebbségek együtt, és nem egymással szemben élték meg a szabadság élményét. Az elmúlt száz évben nem látott lehetőség kínálkozott így a többségi nemzetek és a nemzeti kisebbségek viszonyának a szabadság és a demokrácia keretei közötti rendezésére, újragondolására. A „kettős elnyomásban”, társadalmi és nemzeti szempontból is hátrányos helyzetben élő kisebbségi közösségek élete sokszor nem volt más, csak „kapaszkodás a megmaradásért”²⁰. A XX. században először élhettek úgy a szabadság és a demokrácia adta lehetőségekkel, hogy a térség valamennyi állama és nemzete a totális rendszer ellen lépett fel, nem pedig egymással szemben.

Az első Nagy Háborút lezáró békeszerződések átrendezték a közép-európai térség politikai viszonyait. Nagyszámú, a többségi nemzetektől eltérő etnikumú közösségek kerültek kisebbségi helyzetbe a határok változásának következtében.

A nemzetek önrendelkezési jogával csak a győztesek élhettek, a veszteseknek erre nem volt módjuk. Történelmi országok nyerték vissza függetlenségüket, létező országok jelentős területekkel és népességgel növekedtek, korábban nem létező többnemzetiségű országok jöttek létre, illetve szabadultak fel birodalmak fennhatósága alól. A soknemzetiségű birodalmak megszűntek, de az új „nemzetállamok” nagy részében a nemzeti kisebbségek aránya elérte, illetve meghaladta a lakosság egynegyedét.²¹ Például az országban végzett első népszámlálás során Csehszlovákia 13,4 millió lakosának 51,1%-a volt cseh, 14,7%-a szlovák, 23,4%-a német, 5,6%-a magyar, 3,5%-a ruszin.

A Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszere valamint

²⁰ Csoóri Sándor előszavának címe Duray Miklós Kutyaszorító című könyvéhez (1983, New York, Püski–Corvin. 7.).

²¹ Forrás: SZARKA László (2015): Nemzetfejlődés és kisebbségpolitika Közép-Európa multietnikus államaiban. A versailles-i békerendszer első évei. In TOMKA Béla szerk.: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala. 283–310. Elérhető: http://real.mtak.hu/31172/1/13_Szarka_Nemzetfejlodes_macskassy_jav_szl_u.pdf

a határok sérthetlenségét és az új államokba került kisebbségek jogait szavatoló ún. úgynevezett kisebbségi szerződések²² voltak hivatottak biztosítani a nemzeti kisebbségek jogait a nemzetközi jog eszközeivel²³. A kisebbségvédelmi rendszert a háborúban vesztes Németország és a Szovjetunió közötti területre korlátozták. A Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszerét erő bírálatok az ügyintézés lassúságát, a hatékonyság alacsony fokát kifogásolták, az ellenérdekelt felek gáncsoskodására hívták fel a figyelmet. A kisebbségvédelmi rendszer keretében elsősorban az egyéni jogokat, az identitás megőrzéséhez szükséges jogokat biztosították a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek számára (az anyanyelvhasználathoz, az oktatási intézményekhez való jogot), és kerülték a kollektív jogok biztosítását.²⁴ Tény, hogy ez a kisebbségvédelmi rendszer a nemzetközi jogban addig nem látott intézmény volt, ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a nemzeti kisebbségek sérelmeinek orvoslása szempontjából nem váltotta be az iránta támasztott elvárásokat.

A nemzeti kisebbségeket a nemzetiszocializmus saját hatalmi céljaira használta, de ennek árát maguk a kisebbségek fizették meg. A második világháború, az 1938 és 1948 közötti határváltoztatások, a tömeggyilkosságok, a deportálások, a kollektív bűnösség elvének érvényesítése mindennél súlyosan megrongálta a társadalmi együttélés szövetét. Kisebbségi közösségeket számolt fel, félemlített és gyengített meg, társadalmilag és gazdaságilag marginalizált. A „tiszta nemzetállamok” kialakítására törekvő politika – a megsemmisítéstől a teljes jogfosztáson keresztül a szülőföldről való elűzésig – különböző eszközöket alkalmazott, a személyes felelősség elvét mellőzve, a kollektív felelősség elvét alkalmazva.

A totális rendszerek által alkalmazott kollektív felelősség és bűnös-

²² Az ún. kisebbségi szerződések a szövetséges és társult hatalmak, valamint az új, illetve területileg megnövekedett államok között jöttek létre Lengyelországgal, Csehszlovákiával, a Szlovén–Horvát–Szerb Állammal, Romániával, Görögországgal, Örményországgal (SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet (2003): *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör. 80–81.).

²³ A Nemzetek Szövetségének közreműködésével létrejött kisebbségi jogforrások osztályozása: 1. általános szerződések a kisebbségek védelme érdekében, az ún. kisebbségi szerződések, békeszerződések vonatkozó fejezetei; 2. speciális szerződések a kisebbségek védelme érdekében; 3. kisebbségi deklarációk (SZALAY 2003, 80.)

²⁴ CLAUDE, Inis L. (1955): *National minorities; an international problem*. Cambridge, Harvard University Press. 18–20.

ség elvétől – egymást követő hullámokban – több kisebbségi közösség szenvedett, amelyeket nemzeti, etnikai, vallási, faji alapon közösségként ítétek megsemmisítésre, jogfosztásra, szülőföldjükről történő elűzésre, deportálásra. A holokauszt borzalmi következtében a közép-európai zsidóság többségét elpusztították. Az 1939-ben Európában élő 9,5 milliós zsidó közösségből 3,8 millió élte túl a vézskorszakot.²⁵ Az európai roma kisebbség üldözése és legyilkolása ezzel csaknem egyidejűleg zajlott.²⁶ A nemzetiszocialista „életter” ideológia a II. világháború alatt nemzetek és kisebbségi közösségek létét veszélyeztette. A helyi lakosság szolgáskorba hajtása, elpusztítása, kitelepítése része volt annak a náci tervnek (Generalplan Ost), amely elsősorban a lengyelek, a csehek, majd az ukránok és oroszok ellen irányult. Az 1939–41-es időszakban a Szovjetunió is súlyos pusztítást végzett az általa megszállt közép-európai térségben, jelentős csapást mérve a lengyelekre és a balti népekre.

A II. világháború után, részben a potsdami konferencia határozatai értelmében, részben egyes győztes államok döntése alapján került sor az évszázadok óta Közép- és Kelet-Európában élő őshonos német lakosság „kollektív büntetésére”, kitelepítésére, elűzésére. Bár a potsdami értekezlet az őshonos magyar közösségek deportálására vonatkozó döntést nem hozott, egyes országok – különböző módon – velük szemben is érvényesítették a kollektív bűnösség elvét²⁷.

A második világháború elsodorta a két háború között kialakított kisebbségvédelmi rendszert, az 1945-ben megalakuló ENSZ pedig már

²⁵ Forrás: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-jewish-population-in-europe>

²⁶ KOTT, Matthew (é. n.): *Bevezetés a roma népiártás történetéhez*. Forrás: <https://www.eternamechoes.org/hu/for-the-classroom/introductory-articles/the-romani-genocide>. A 2. világháborúban elpusztult romák számát félmillióra becsülik. SCHLAGER, Erika (é. n.): *The Roma — Europe's Largest Minority*. Forrás: <https://www.britannica.com/topic/Roma-Europes-Largest-Minority-The-1105088>

²⁷ Csehszlovákiában a teljes jogfosztás idején, 1945–1948 között közvetlenül a háború után alkalmazott módszerek között volt az erőszakos elűzés a szülőföldről. Szlovákiai szülőföldjükéről kényszermunkára vittek magyar családokat Csehországba. A Magyarországgal kötött lakosságcsere-megállapodás keretében a magyar elitet kötelezték a szülőföld elhagyására, a Csehszlovákiában maradtakat az ún. reszlovakizáció révén saját nemzeti identitásuk megtagadására. Tito partizánjai a világháború után nemzeti hovatartozás alapján tömegesen végeztek ki német és magyar civil férfiakat. Az események tudományos feltárása, az áldozatok beazonosítása magyar–szerb viszonylatban folyik. A kutatás vizsgálja a háború idején a szerbek elleni erőszakos fellépéseket is.

nem folytatta a munkát ezen a területen.²⁸ Az emberi jogok egyetemes védelmének rendszere – *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatától* (1948) a hatvanas években megszülető, az alapvető emberi jogokat tartalmazó nemzetközi egyezségokmányokon keresztül, sajátos kivételektől eltekintve – alapvetően az egyén jogainak védelmére figyelt. A nemzeti kisebbségek jogainak és az emberi méltóságnak a védelméhez a diszkrimináció általános tilalma adta meg a keretet. A kisebbségi kollektív jogok általános elutasításának háttérében a hitleri pángermán politika elutasítása és a holokauszt tragédiájának emléke húzódik meg, bár „már régóta nyilvánvaló, hogy a tényleges ok és az ürügy azonosításáról van szó”²⁹.

„Sem az 1947. évi békeszerződés, sem az Európa Tanács és az EK nem törődött igazán a kisebbségek védelmével; a kisebbségek létezését e szervezetek megalakulásuk (1950, illetve 1957) óta szóba sem akarták hozni. Nyugat-Európa azon részein, ahol ez a probléma különösen égető volt, kétoldalú megállapodásokkal kerestek békés megoldást. Kitűnő példa erre Dél-Tirol kérdésének a kezelése. Európa keleti felében az 1948 utáni államvezetők azonban a heveny problémák leküzdésére vagy a sztálinista-leninista ideológiát látták alkalmasnak, vagy a nacionalista propagandát vetették be, mint például Romániában”³⁰ – írja Felix Ermacora.

A hidegháború alatt a kommunizmus „internacionalistának” hirdetett politikája országonként eltérő mértékben ugyan, de többnyire nemzetileg türelmetlen, asszimilációs, elnyomó politikát folytatott. Az 1980-as években a Ceaușescu által kezdeményezett – és részben végigvitt – romániai falurombolás az erdélyi magyarság identitásának felszámolását eredményezte volna. Csehszlovákiában a magyar tannyelvű iskolák oktatási nyelvének erőszakos megváltoztatását a szülők, a magyar

²⁸ „A második világháború kitérése ezt a rendszert végképp illuzórikussá tette, a Nemzetek Szövetségének utódja, az Egyesült Nemzetek Szövetsége nem lehelt belé új életet, és ezzel a kisebbségvédelmi rendszer a Nemzetek Szövetségének egyetlen olyan tevékenységi területe lett, melynek nem volt megfelelője az ENSZ keretein belül.” (SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet (2003): *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör. 144.; *Study of the Legal Validity of the Undertakings Concerning Minorities*, UN Commission on Human Rights, E/CN.4/367, 7 April 1950.

²⁹ KOVÁCS Péter (1996): *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, Osiris. 12.

³⁰ ERMACORA, Felix (1994): *Teremts békét, törődj a kisebbségekkel! Népcsoport és kisebbségvédelem mint európai feladat. Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 5. évf. 1. sz. 17. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00017/pdf/02.pdf>

közösség és a nemzetközi közvélemény tiltakozása akadályozta meg. A bulgáriai török kisebbség identitásának meggyengítése, névhasználati jogainak megszüntetése a kisebbségi közösség mellett a külföld tiltakozását is kiváltotta.

A kommunizmus bukásának idején ezen a téren is a diktatúra súlyos örökségével kellett szembenézniük a többségi nemzeteknek és a nemzeti kisebbségeknek – együtt és külön-külön is.

A SZABADSÁG POLITIKAI ÉS JOGI KERETEI

Kelet-Közép-Európa a kontinens etnikailag, vallásilag és kulturálisan leginkább sokszínű régiója, Európa 307 népcsoportja közül – egyes szakértők szerint – 166 honos Közép-Európában.³¹

Az 1989–1990-es változások lehetőséget adtak az évtizedeken keresztül elnyomott nemzeti kisebbségek számára is, hogy éljenek szabadságjogaikkal, hogy politikai pártokat, szervezeteket hozzanak létre, megfogalmazzák programjukat, keressék identitásuk megőrzésének és fejlesztésének politikai, jogi és gazdasági kereteit. Más kihívás elé néztek a térség szövetségi államaiban, például Jugoszláviában és Csehszlovákiában, ahol a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezése a tagköztársaságokba szerveződött nemzetek politikai és jogi egyenjogúsításának a peremén zajlott, illetve Romániában és Bulgáriában, ahol a többségi nemzettel egyidejűleg a nagyszámú magyar, illetve török (muzulmán) nemzeti kisebbség lépett fel jogainak érvényesítéséért. A nemzeti kisebbségek által megfogalmazott követelések listája a nemzeti kisebbségek nagyságától, helyzetétől függően eltért, de valamennyi a szabad identitásválasztás elvéből indult ki, és az identitása megőrzéséhez szükséges intézményi és jogi keretek megteremtésére irányult – az önkormányzatiság különböző formáitól a nyelvi és a közigazgatási jogokig.

A kommunista tervgazdaság lebontása, a piacgazdaság kialakítása, a privatizáció folyamata új kihívások elé állította a társadalmilag és gazdaságilag többnyire marginalizált helyzetben lévő őshonos nemzeti kisebbségeket. A privatizáció során kialakított jogi és pénzügyi keretek nem

³¹ PAN, Christoph (2001): Kisebbségi problémák Közép-Európában. Az együttműködés lehetőségei. *Európai Utas*, 2001/4. sz. 61–64.

teremtették meg a feltételeket ahhoz, hogy a nemzeti kisebbségek sikeresen vegyenek részt ebben a folyamatban. A rehabilitációs és kárpótlási folyamatok jogi kereteinek meghatározásánál, amikor is az igény meghatározásaként a kommunista hatalomátvétel időpontját definiálták, nem voltak tekintettel azokra az őshonos kisebbségekre, amelyek közvetlenül a II. világháború befejeződése után, a kollektív bűnösség elve alapján szenvedtek el tömeges vagyonesztést.

A demokratikus változásokban az egyes nemzeti kisebbségek tagjai és maguk a közösségek is aktív szerepet játszottak, együttműködtek a többségi nemzetek demokratikus ellenzékével. A Csehszlovákiai Magyarok Jogvédő Bizottsága – például - az 1980-as években párbeszédet folytatott a cseh Charta 77 ellenzéki mozgalommal a nemzeti kérdés demokratikus viszonyok közötti rendezésének lehetőségéről, majd a szlovákiai magyarok aktívan részt vettek a „bársonyos forradalom” eseményeiben. A romániai demokratikus változásokat a Tőkés László temesvári református lelkész meghurcoltatása elleni magyar–román tüntetés indította el.

A nemzeti kisebbségek akkor – demokratikus szabadságjogaikkal élve – megalakították politikai pártjaikat, megfogalmazták programjait. Most, harminc év elteltével joggal idézhetünk fel néhány olyan kérdést, amely a fordulat időszakájában napirenden volt, és fogalmazhatunk meg néhány újat – az azóta eltelt időszakra visszatekintve.

Ilyen kérdések lehetnek az alábbiak:

Mennyire érték el a nemzeti kisebbségek akkor kitűzött céljaikat?

Sikerült-e kialakítani azt a jogi és intézményi keretet, amely identitásuk megőrzését, fejlesztését segíti?

A térség országainak csatlakozása az Európai Unióhoz, a létrehozott nemzetközi kisebbségvédelmi eszközök mennyiben váltották be a kisebbségek által hozzájuk fűzött reményeket?

A kétoldalú alapszerződések rendszerének működése mennyiben javította a kétoldalú kapcsolatokat és segítette elő a kisebbségek helyzetének javulását, stabilizálását?

Hol tartunk és hogyan tovább az EU keretében a több mint egymillió polgár által támogatott, precedensértékű Minority SafePack európai polgári kezdeményezéssel?

A POLITIKAI KERETEK KERESÉSE

A pártszerveződés során felmerült többféle elképzelés között végső soron az alapkérdés az lett, hogy a többségi nemzet újonnan megalakult demokratikus pártjain belül kell-e megkísérelni a nemzeti kisebbség érdekeinek és jogainak képviseletét, vagy egy adott nemzeti kisebbség pártjaként önállóan kell részt venni a demokratikus parlamenti választásokon. Bulgáriában fontos szerepet játszott a török kisebbség által támogatott párt, Észak-Macedóniában pedig az albán kisebbség több pártja is jelen van a politika életben. A magyar kisebbségek – számarányukból következően – többnyire az önálló, etnikai alapú pártok létrehozása mellett döntöttek. Fontos kérdésként merült fel, hogy amennyiben a kis lélekszámú nemzeti kisebbségek nem rendelkeznek a saját politikai érdekképviselet létrehozásához szükséges erővel, milyen módon tudnak részt venni a demokratikus hatalomgyakorlásban, érdekeik képviseletében.

A szakirodalom a nemzeti kisebbségek pártjainak legalább hat alapfunkcióját különbözteti meg:

1. Az adott közösség politikai érdekképviselete országos, regionális és helyi szinten.
2. A kisebbségi közösség önszerveződésének felkarolása, a társadalom építése és a kisebbség politikai egyenjogúsításának intézményesítése.
3. A kisebbségi jogok biztosítása, a jogvédelem intézményrendszerének működtetése.
4. A kisebbségek önkormányzati jogainak megalapozása, az általuk lakott régió érdekeinek képviselete.
5. A kiegyensúlyozott kisebbségi-többségi viszony elősegítése.
6. Kapcsolatok kialakítása és ápolása az adott ország határain túli nemzeti közösséggel, az anyaországgal és a szélesebb nemzetközi környezettel – a kisebbségi közösség helyzetének javítását segítve.

Az első demokratikus választásokon a nagyobb nemzeti kisebbségek pártjai jelentős sikereket értek el, és sok esetben több mint fél évszázad után küldhették ismét saját parlamenti képviselőiket az adott ország törvényhozó testületeibe. Ez a siker a demokrácia és a nemzeti kisebbségek önszerveződési és érdekérvényesítési képességének győzelme volt.

A szabadság elnyerésének kezdeti időszakát azonban árnyak is kísér-

ték, a térség több országában konfliktusok is keletkeztek. Sok esetben a korábbi rendszer emberei mozgósították kisebbségellenes nacionalista jelszavakkal a szélsőséges csoportokat. 1990 márciusában a marosvásárhelyi véres román–magyar összetűzés lezárta a közös szabadságvágy euforikus szakaszát Romániában. A kisebbségi nyelvhasználat elleni szlovákiai tüntetések 1990 októberében világosan megmutatták a nemzeti kérdés, a többségi-kisebbségi viszony kezelésének korlátait, az ellenségképgyártás és a manipuláció továbbélését.

Az egész kontinensre, de különösképpen Közép-Európára a délszláv dráma és annak következményei vetették a legsötétebb árnyat. Valóságos népirtással, etnikai csoportok elűzésével járt a több mint tíz évig tartó konfliktussorozat, amely a kölcsönös sérelmek és a gyűlölet pokoli láncreakcióját indította el. Jugoszlávia szétesésének stációi és az ezzel kapcsolatos konfliktusok (Szlovénia: 1991, Horvátország: 1991–1995, Bosznia és Hercegovina: 1992–1995, Koszovó: 1998–1999, majd a jelenlegi Észak-Macedónia: 2001) nem hivatalos becslések szerint csaknem 150 ezer ember életét követelték, és több mint 4 millióan voltak kénytelenek elhagyni szülőföldjüket. Az etnikai tisztogatások és a brutalitás, amelynek elszenvedői – nemzeti, etnikai, vallási hovatartozásuk miatt – egyének és közösségek voltak, évtizedekre meghatározták az etnikai kisebbségi és többségi csoportok, nemzetek és nemzeti kisebbségek emlékezetét, gondolkodását.

Ezek az események jelentős hatást gyakoroltak a nemzetközi (és nemzeti) jogalkotási folyamatokra.

A kommunista országok gyakorlata szerint a nemzeti kisebbségek ügyét az államok belügyének tekintették, s az anyaországok pártvezetői nem, vagy csak kivételes esetben léptek fel a kisebbségek érdekében. Az új demokratikus államok külpolitikája már nyíltan kereste a kapcsolatot határon túli nemzeti közösségeivel, azok politikai pártjaival, szervezeteivel. A kapcsolattartás saját nemzeti közösségükkel, anyaországukkal és a külvilággal a nemzeti kisebbségi közösségek számára is fokozatosan lehetővé vált. Ennek intézményesítése, kereteinek megalkotása hosszabb folyamat eredményeként alakult ki. A nemzeti kisebbségek pártjai hangsúlyosan támogatták országuk mielőbbi csatlakozását az európai szervezetekhez, az Európa Tanácshoz, az Európai Gazdasági Közösséghez, az Európai

Unióhoz – a jogbiztonság, a jogállamiság és a demokrácia, a stabilitás és a jólét garanciáját látva bennük. És nem mellékesen szem előtt tartották a kisebbségi kérdés megoldásának azokat a pozitív példáit, amelyek Nyugat-Európában működtek és ösztönzést jelentettek a közösségek számára.

ALKOTMÁNYOS KERETEK

A szabadság jogi keretét a közép-európai államok alkotmányai biztosították. Megfeleltek a demokratikus átalakulás követelményeinek, beleértve az emberi szabadságjogokat és az őshonos nemzeti kisebbségek jogait, a diszkrimináció tilalmát, az identitás megőrzése és fejlesztése szempontjából mérvado jogokat (amilyenek a nyelvhasználat, az oktatás, a kultúra, a nemzeti szimbólumok), a kisebbségi önkormányzatok létrehozását. Az európai nemzetközi szervezetekben elvárás volt az emberi jogok keretében a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak biztosítása. Az alkotmányos szabályozást alapvetően a nemzeti sajátosságok, a nemzetállami és kisebbségi közösségi elképzelések, illetve a korábbi sérelmek befolyásolták.

Az 1990-es magyar alkotmánymódosítás a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek és a határon túli magyarok vonatkozásában hitet tett a kisebbségi jogok kiterjesztése, az identitás szabad megválasztása, az önkormányzati rendszer kialakítása mellett, valamint kinyilvánította a határon túli magyarok sorsa iránt érzett felelősséget. A 2011-es Alaptörvény szerint a „nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és *államalkotó tényezők*”³². Az Alaptörvény rögzíti, hogy „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülőföldön való boldogulásukat, valamint előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal”³³.

A kisebbségi önkormányzatok intézményét a magyar, a szlovén és a

³² Az Alaptörvény „Nemzeti hitvallás” része szerint. A XXIX. cikk (1) bek. rögzíti: „A Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők.”

³³ Alaptörvény D) cikk.

horvát alkotmány rögzíti, a szerb jogrend a nemzeti tanácsok révén ad rá lehetőséget. A nemzeti kisebbségek parlamenti képviselője a térség több országában garantált az őshonos nemzeti kisebbségek részére. Egyes országokban a kisebbségi számarányoknak megfelelően küldenek képviselőt a törvényhozásba. A nagy lélekszámú nemzeti kisebbségek pártjai az általános választási törvény által megkövetelt küszöb elérésével juthatnak mandátumhoz.

A visegrádi államokban a kisebbségi törvények vonatkozásában két modell létezik. Szlovákia kivételével valamennyi állam rendelkezik külön kisebbségi törvénnyel, bár ezekben az országokban a kisebbségek számaránya Szlovákiához képest alacsonyabb. A kisebbségi jogok kollektív jellegét a magyar Alaptörvény mondja ki egyértelműen. A visegrádi országokban az őshonos nemzeti kisebbségekre eltérő fogalmakat használnak: nemzetiség, nemzeti (nemzetiségi) és etnikai kisebbség. Mindegyik állam csak a honos (saját állampolgárságú) kisebbségi személyeknek hajlandó megadni a kisebbségi többletjogokat. A nemzeti (nemzetiségi) és etnikai kisebbségek lényegét a nyelvben, a kultúrában vagy a hagyományaiban látja, valamint az azok fejlesztésére és megtartására vonatkozó szubjektív akaratban. Az államok történelmileg kialakult entitásként értelmezik a nemzeti kisebbségi közösségeket.³⁴

Az ombudsmani rendszer mindegyik visegrádi államban működik. Magyarországon – a 2011-es Alaptörvény szerint – a nemzetiségek jogainak védelmét szakosodott ombudsmanhelyettes látja el. Az alkotmány 1989-es módosítása hozta létre az ombudsman intézményét. A két országgyűlési biztos közül az egyik a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa volt, aki 1995 és 2011 között ellátta a 13 magyarországi nemzeti és etnikai kisebbség jogvédelmét.

A kisebbségi magyar pártok többsége saját programjában az identitás megvédésére és fejlesztésére vonatkozó leghatékonyabb eszközként az autonómiák különböző formáira vonatkozó elképzeléseket fogalmazta meg. A tömbben élő közösségek esetében a területi, más esetekben a kulturális, személyi elvű autonómiaformákat tartják a maguk számára meg-

³⁴ HALÁSZ Iván (2007): Nemzeti és etnikai kisebbségek és a kisebbségi jogi szabályozások Közép-Európában. *Kisebbségkutatás*, 2007/3. sz., <http://epa.oszk.hu/00400/00035/cikk15e5.html>.

felelőeknek. Jelenleg Szlovéniában és Horvátországban létezik kulturális kisebbségi önkormányzat, valamint a szerbiai Magyar Nemzeti Tanács tölt be fontos szerepet a vajdasági magyarok önkormányzataként. A romániai Székelyföld magyar többségű régiója évek óta küzd a területi autonómiáért, a romániai magyar közösség kisebbségi, szórványhelyzetben lévő tagjai pedig a kulturális önkormányzat létrehozásáért. A szlovákiai magyarok részéről a társnemzeti modell felvetésétől a „konszociációs” megoldáson keresztül a kulturális autonómiáig különböző javaslatok láttak napvilágot. Az autonómia, a regionalizmus, az önkormányzatiság és a „konszociációs” modell, a kisebbségek kormányzati szerepvállalása egyaránt megjelent a nemzeti kisebbségek által javasolt belső jogi és politikai megoldások palettáján.

A Moldovai Köztársaságban a gagauz népcsoport – abban az országban mintegy 150 ezer fő – területi autonómiával bír. Észak-Macedónia lakosságának több mint 25%-a albán nemzetiségű. Az ezredforduló háborús konfliktusa után az Ohridi Keretegyezmény (2001)³⁵, majd az utána következő alkotmánymódosítások értelmében a macedón mellett minden olyan nyelv hivatalosnak számít, amely legalább a lakosság 20%-ának anyanyelve.

AZ ÁLLAM ÉS A KISEBBSÉG VISZONYA³⁶

1990 után az államoknak a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos politikája alapvető kérdésként vetette fel a formálódó, új nemzeti identitás viszonyát a demokráciához és a jogállamhoz. A demokratikus átalakulás kihívásai, a gazdasági nehézségek, a demokratikus intézmények és a civil társadalom kezdeti gyengeségei teret adtak az intoleranciának és a kisebbségellenességnek.

Az ENSZ keretében a kisebbségekkel összefüggő problémák rendszerezésére néhány kísérlet történt, közülük kettőt említünk.

Francesco Capotorti³⁷ szerint a kormányoknak a kisebbségekhez tar-

³⁵ <https://www.osce.org/skopje/100622>

³⁶ Forrás: GYURCSÍK Iván (2001): *A szlovákiai magyarok jogi helyzete és az európai nemzetközi szervezetek*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. PhD-értekezés.

³⁷ CAPORTI, Francesco (é. n.): U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1977/385 rev. 1. 102.

tozó személyekkel szembeni politikája a pluralizmus, az integráció, az asszimiláció vagy a szegregáció fogalomrendszerében írható le. A pluralizmus politikájának alapvető célja a kisebbségi csoportok identitásának megőrzése úgy, hogy jelentős szabadságot biztosít saját ügyeik intézésére. E politika végrehajtása különleges politikai és közigazgatási struktúrák létrehozásában vagy széles körű helyi autonómiák biztosításában nyilvánul meg azokon a területeken, ahol a kisebbség él. Az integráció olyan folyamatként írható le, amelynek célja egy adott társadalmon belül lévő különböző csoportok egységének biztosítása úgy, hogy különleges intézkedések révén megőrizhetik sajátosságaikat. A pluralizmus és az integráció politikája egyidejűleg is folytatható. Az asszimilációs politika célja a homogén társadalom kialakítása, amelyben a kisebbségi csoportokhoz tartozó személyeknek, még ha fokozatosan is, nem erőszak következményeképpen, de meg kell tagadniuk hagyományaikat, kultúrájukat, nyelvük használatát a domináns csoport hagyományainak, kultúrájának és nyelvének javára. A szegregációs politika célja elkülöníteni és hátrányos helyzetben tartani a kisebbségeket.

Asbjørn Eide szerint³⁸ a kisebbségi problémáknak legalább öt kategóriája ismert: a) a hátrányos megkülönböztetés, b) a pluralizmus tagadása, c) a számszerű kisebbség domináns helyzetben, d) az autonómia igénylése, e) az elszakadási mozgalmak. Eide két síkon vizsgálta az államok kisebbségekkel kapcsolatos politikáját. Az egyik a homogenizáció és az elkülönítés síkja, a másik a fölérendeltség, a kirekesztés és a kiegyenlítő-dés síkja. Véleménye szerint önmagában emberi jogi szempontból sem a homogenizáció, sem az elkülönítés nem rossz vagy jó, alapvetően attól függ, hogy a fölérendeltség, a kirekesztés vagy a kiegyenlítő-dés céljával vagy azt eredményezve jött-e létre, és még fontosabb, hogy vajon minden érdekelt fél beleegyezésén alapul-e.

Az európai nemzetközi szervezetek 1989 után több kísérletet tettek a többség-kisebbség viszonyával kapcsolatos pozitív példák rendszerezésére, bemutatására és ajánlások megfogalmazására.

A Joggal a Demokráciáért Európai Bizottság (Velencei Bizottság), amelyet független alkotmányjogi szakértőkből hoztak létre, az Európa Tanács konzultatív testülete. 1990-ben alakult a közép- és kelet-európai

³⁸ UN-A/CONF.157, LACRM/6, 1992. december 15., Eide-jelentés. 4–5.

államoknak nyújtandó alkotmányjogi segítségnyújtás céljával. A testület több dokumentumában is foglalkozott a nemzeti kisebbségek jogainak kérdésével. A bizottság működése az európai alkotmányos örökség alapelveire, a demokráciára, az emberi jogokra és a jogállamra épül, melyek a három fő tevékenységi területen – a demokratikus intézmények és alapvető jogok, az alkotmányos igazságosság, valamint a választások, referendumok és politikai pártok tevékenysége terén – nyilvánulnak meg.

A Velencei Bizottság az európai etnopolitikai konfliktusok rendezésének elősegítésére általános jogi hivatkozási keretet fogalmazott meg. A lehetséges megoldások között a bizottság említette a konföderációt, a szövetségi államot, a regionális államot, a különböző autonómiastátútumokat, a hatalommegosztásra vonatkozó többféle politikai rendezést valamint a kisebbségek védelmét.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet keretében működő nemzeti kisebbségek főbiztosa 1999-ben adta ki a lund-i ajánlásokat³⁹. A dokumentum a nemzeti kisebbségek hatékony részvételét a közéletben a békés és demokratikus társadalom lényegi elemeként határozza meg. Az általános elvek rögzítése mellett a döntéshozatalban történő részvétellel, az önkormányzatiság formáival, valamint a garanciák kérdésével foglalkozik.

AZ ETNIKAI ALAPÚ KISEBBSÉGI PÁRTOK KORMÁNYZATI SZEREPVÁLLALÁSA

A jelentős létszámú közép-európai nemzeti kisebbségek (pl. a szlovákiai, romániai magyarok), etnikai alapú pártokat vagy egy adott kisebbségi közösség szavazataira támaszkodó pártokat hoztak létre (pl. a bulgáriai muzulmánok), és a parlamenti választásokon a bejutáshoz szükséges küszöb átlépésével parlamenti képviselőkhöz, majd az adott ország Európai Unióhoz történő csatlakozásával európai parlamenti képviselőkhöz jutottak.

³⁹ *The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life & Explanatory Note* (1999). Bécs, EBESZ. Elérhető: <https://www.osce.org/hcnm/lund-recommendations>

A szlovákiai Magyar Koalíció Pártja (MKP)⁴⁰ Szlovákia EU- és NATO-csatlakozása idején tagja volt a szlovák kormánykoalíciónak, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ)⁴¹ szintén fontos szerepet töltött be az ország euroatlanti integrációjának támogatásában, többször volt román kormánykoalíció tagja. A Vajdasági Magyarok Szövetsége (VMSZ)⁴² révén a szerbiai magyarok képviseltetik magukat az országos és a vajdasági tartományi parlamentben, és mindkét szinten a kormányt támogatják, illetve részt vesznek munkájában. A bulgáriai törökök és muzulmánok támogatását élvező Mozgalom a Jogokért és Szabadságokért gyakori tagja a bolgár kormánykoalíciónak, illetve annak külső támogatójaként lép fel, stabil résztvevője a bolgár politikai életnek és támogatója volt az ország EU-csatlakozásának. E pártok képviselői az Európai Parlament pártpolitikai családjai közül az Európai Néppárt és az Európai Liberálisok, Demokraták és Reformpártiak soraiban foglaltak helyet. A nemzeti kisebbségek pártjai, illetve a kisebbségek által támogatott politikai pártok stabilizáló szerepet töltöttek be az adott országok bel- és külpolitikájában, egyúttal érdekképviselők és érdekérvényesítők voltak a kisebbség számára.

Ha a kormányzati szerepet vállaló határon túli magyar pártok⁴³ legfontosabb üzeneteit, programpontjait vizsgáljuk,⁴⁴ az alábbiakat emelhetjük ki: a kisebbségi jogvédelem elmélyítésének, nemzetköziesítésének szándéka, az autonómiamegoldások szorgalmazása; a nyelvi, politikai,

⁴⁰ 1998–2006 között. A Most-Híd magyar–szlovák párt 2010–2012 és 2016–2020 között volt a szlovák kormánykoalíció tagja. 2004–2019 között a szlovákiai magyarok képviseltették magukat az Európai Parlamentben is. Jelenleg sem az MKP, sem a Most-Híd nem rendelkezik parlamenti és EP-képviseléssel, a szlovákiai magyarok arányszáma 8,5% volt a 2011-es népszámlálás szerint.

⁴¹ 1990-től máig öt alkalommal részt vettek a kormánykoalícióban és nyolc kormányzási ciklus alatt ellenzékben tevékenykedtek. Az Európai Parlamentben kezdetektől képviseltetik magukat. A romániai magyarok arányszáma 2011-ben 6,5% volt.

⁴² A szerbiai magyarok arányszáma 2011-ben 3,5% volt. Forrás: KAPITÁNY Balázs (2015): *Külhoni magyar közösségek*. In MONOSTORI Judit – ÓRI Péter – SPÉDER Zsolt szerk.: *Demográfiai portré 2015*. Budapest, KSH NKI. 227–240.

⁴³ RMDSZ (Románia), MKP (Szlovákia), VMSZ (Szerbia).

⁴⁴ SZARKA László (2004): A kormányzati szerepvállalás hatása a kisebbségi magyar pártok önkormányzati politikájára. In BLÉNESI Éva – MANDEL Kinga szerk.: *Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002–2004). Kisebbségek Kelet-Közép-Európában X*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 259–284. Elérhető: https://kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Kisebbségek_es_kormanypolitika.pdf

közigazgatási jogok összekapcsolása a kulturális, helyi és regionális önkormányzati törekvésekkel; a határon túli magyar közösségek és az anyaország közötti együttműködés, a kedvezménytörvény végrehajtásának intézményesítése; a konszenzuális modell irányába tett lépések a kormányzati szerepvállalással. Az európai integráció keretében egyidejűleg jelenik meg a szomszéd államokkal való regionális együttműködés erősítése és az EU keretében az azonos nemzethez tartozók „reintegrációja” az állampolgárság jogintézményének kiterjesztésével. Az állampolgárság kiterjesztése több térségbeli állam által alkalmazott gyakorlat. Románia, Szerbia, Horvátország, Csehország is engedélyezi a kettős állampolgárságot. Bosznia-Hercegovina majd minden horvát nemzetiségű polgára egyben Horvátországnak is állampolgára, ahogy szerb nemzetiségű polgárai állampolgárai Szerbiának is.

AZ INTEGRÁCIÓ PARANCSA

Közép-Európa nemzeti kisebbségei, azok pártjai elkötelezett támogatói voltak országuk euroatlanti integrációjának. Nem csupán a fejlettebb gazdasági körülmények elérésének távlata tűnt vonzóknak, hanem a jogállamiság ígért biztonsága, a demokratikus kiszámíthatóság és átláthatóság, az emberi jogok külső garanciái, a négy szabadság érvényesülésének lehetősége. A szabad utazás, vállalkozás, munkavállalás lehetősége, a határok átjárhatósága, a határon átnyúló együttműködés lehetősége egyértelmű értéként jelent meg a kisebbségi közösségek számára is. A korábban évtizedekig tiltott kapcsolat a saját nyelvű és kultúrájú, határok által elválasztott közösségekkel ismét a mindennapi élet természetes része lehetett.

A rendszerváltoztatás dinamikája, a nemzeti és kisebbségi kérdés, és egyes esetekben az ezekkel kapcsolatban kirobbant konfliktusok az Európai Gazdasági Közösség, 1993-tól az „Egyesülve a sokféleségben”⁴⁵ motót valló Európai Unió választát igényelték a közép-európai térség államai számára a csatlakozás feltételeinek mielőbbi tisztázása céljából.

Több nemkormányzati szervezet készített javaslatokat, tervezeteket a térség nemzeti-kisebbségi helyzetéről, melyekben a többség és kisebbség békés együttélését elősegítő magatartási szabályokat fogalmaztak meg az

⁴⁵ „In varietate concordia.”

államok és a kisebbségek számára. A magyar szakértői összeállítás a kelet-közép-európai kisebbségek helyzetét írta le, ezekről nyújtott történelmi elemzést és adott javaslatot a konfliktusok feloldására. Közép-európai kisebbségi magatartáskódexet javasolt, összefoglalva a térségben érvényesíthető kollektív és egyéni kisebbségi alapjogokat.⁴⁶

A nyugat-európai „jó példák” egyrészt ihlették a térség nemzeti kisebbségeinek saját helyzetük jogi rendezésére vonatkozó javaslatait, másrészt – a pozitív demokratikus változások európai légkörében – elősegítették a nemzeti kisebbségek jogvédelmével kapcsolatos nemzetközi kisebbségvédelem rendszerének kialakítását. A jogok szabályozására irányuló munka elsősorban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) és az Európa Tanács keretében zajlott.

Az EBEÉ koppenhágai, az ún. úgynevezett „emberi dimenzióról” szóló konferenciájának zárónyilatkozata adta meg az ösztönzést az európai kisebbségvédelmi rendszer kialakítására 1990 júniusában. A részt vevő tagállamok a nemzeti kisebbségeket illetően egységes elvekben és normákban állapodtak meg.

Az EBEÉ 1992. évi helsinki csúcstalálkozóján határozta meg azokat a vita- és konfliktusmegelőző, valamint vitarendező mechanizmusokat, amelyek segítségével a tagállamok közötti feszültség elkerülhető, illetve a probléma megoldható. A kisebbségi kérdés által felmerülő esetleges konfliktusok lehető legkorábbi előrejelzésére és megelőzésére hozták létre a „nemzeti kisebbségi főbiztos” intézményét. A főbiztos „előrejelzést” (early warning) ad és szükség esetén – a lehető legkorábbi szakaszban – „sürgős intézkedéseket” (early action) tesz olyan, a nemzeti kisebbségeket érintő feszültségekkel kapcsolatban, amelyek a Főbiztos megítélése

⁴⁶ *Minorities and Autonomy in Western Europe* (1991). London, Minority Rights Group. Jelentés.

GLATZ, Ferenc (1993): *Minderheiten in Ost-Mitteleuropa. Historische Analyse und ein Politischer Verhaltenskodex*. Budapest, Europa Institut Budapest.

BRUNNER Georg (1993): *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikten in Osteuropa. Strategien und Optionen für die Zukunft Europas*. Gütersloh, Verlag Bertelsmann Stiftung. <https://www.osce.org/hcnm/thematic-recommendations-and-guidelines>.

GLATZ Ferenc et al. (2009–2010): Kárpát-medencei magyar kisebbség: mérleg és új lehetőségek. *Ezredforduló*, 2010/1. sz. A 2009. október 12-én a budai Várban megtartott kisebbségi csúcstalálkozásának anyaga.

szerint - az EBEE térségén belül a békét, a stabilitást vagy a részt vevő államok kapcsolatait veszélyeztető konfliktussá nőhetnek, s ezért az EBEE figyelmét igénylik és lépéseit teszik szükségessé. Feladata nem a nemzeti kisebbségek jogainak védelme, hanem az e közösségekkel kapcsolatos konfliktusok megelőzése, valamint egyes „jó gyakorlatok” támogatása, ajánlások, irányelvek közzététele. Ezek közé tartoznak például a nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások (1996), a nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól szóló oslói ajánlások (1998), a nemzeti kisebbségeknek a közéletben való hatékony részvételéről szóló lundi ajánlások (1999), a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó irányelvek a médiában (2003), a rendőri intézkedésekről szóló ajánlások a multiethnikus társadalmakban (2006), a bolzanói ajánlások a nemzeti kisebbségekről az államközi kapcsolatokban (2008), a ljubljanai irányelvek a „diverz társadalmak” integrációjáról (2012), a grazi ajánlások a nemzeti kisebbségek igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréséről (2017), a tallinni irányelvek a nemzeti kisebbségekről és a digitális kor médiájáról (2019)⁴⁷. A tagállamok a nemzetközi standardok alapján az egyes témakörökben felajánlott jó gyakorlatok, szabályozások közül választhatnak.

Az Európa Tanács 1993. októberi bécsi értekezlete a kisebbségek védelmének négy részből álló rendszere felé vitte tovább a fejlődést: 1. a nyelvek chartája, 2. a keretegyezmény, 3. az *Emberi Jogok Európai Egyezményéhez* kapcsolódó kiegészítő jegyzőkönyv (az ET PKGY 1201/1993. számú ajánlása) és 4. egy autonómiaegyezmény. Ezek közül a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját* 1992-ben, a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt pedig 1995-ben fogadta el az Európa Tanács. A rendszer további elemeinek elfogadása nem történt meg.⁴⁸

A nyelvi charta a nyelvhasználat következő területein védi a regionális vagy kisebbségi nyelveket: oktatás, igazságszolgáltatás, közigazgatás, média, kultúra, gazdasági és társadalmi élet, valamint a határokon

⁴⁷ <https://www.osce.org/hcnm/thematic-recommendations-and-guidelines>

⁴⁸ Nyelvi charta: ETS No. 148, 1992. november 5-én nyitották meg aláírásra, hatályba 1998. március 1-én lépett. Forrás: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148>

Keretegyezmény: ETS No. 157, 1995. február 1-én nyitották meg aláírásra, 1998. február 1-én lépett hatályba.

Forrás: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/157>

túli cserekapcsolatok. Végrehajtását szakértői bizottság ellenőrzi. Nem a nyelvi kisebbségeket, hanem a regionális vagy kisebbségi nyelveket védi és támogatja, nem biztosít a nyelveket beszélők számára jogokat. „Alapfilozófiája abban rejlik, hogy e nyelveket az őket megillető helyen, a nyelv kulturális funkcióját figyelembe véve a többnyelvűség és a sokkultúrájúság szellemében részesítse védelemben.”⁴⁹

A keretegyezmény – a nemzeti kisebbségek védelme terén az első és egyetlen jogi kötéserővel bíró hatályos multilaterális nemzetközi szerződésként – a kisebbségi jogokat az emberi jogok közé sorolja, melyeket mind egyénileg, mind kollektív módon lehet gyakorolni. Nem határozza meg a kisebbség fogalmát, így maga az állam döntheti el, hogy értelmezése szerint élnek-e kisebbségek a területén. Az egyezmény betartásának ellenőrzése az államok által készített jelentéseken alapul. Ezeket az országjelentéseket a Miniszteri Bizottság értékeli, és meghatározza azokat a további intézkedéseket, amelyeket az adott ország esetében szükségesnek tart. Az Európa Tanács 47 tagállama közül a nyelvi chartát⁵⁰ 33 állam írta alá és 25 ratifikálta, a keretegyezményt pedig 43 állam írta alá és 39 ratifikálta.

A keretegyezmény az európai kisebbségvédelem számára standardokat alakított ki, az államok jogalkotása és jogalkalmazása számára minimumszinteket fogalmazott meg (*standard setting*). A Tanácsadó Bizottság a következő jogcsoportokat azonosította: az identitásválasztás szabadsága és annak feltétlen tiszteletben tartása, a megkülönböztetés tilalma és az effektív egyenlőség megteremtése, interkulturális párbeszéd és tolerancia, a vallásszabadság és a politikai jogok, a média különböző aspektusaival összefüggő jogok, nyelvi jogok, oktatással összefüggő jogok, gazdasági, kulturális és közéletben való részvételi jogok, a határon átívelő kapcsolatok létesítésének és fenntartásának joga.⁵¹

A két kisebbségvédelmi dokumentum végrehajtását felügyelő szervek

⁴⁹ Kovács Péter: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi koordinátái a 90-es években. *Magyar Kisebbség*, 1997/9–10. sz. (3. évf. 3–4. sz.)

Forrás: <https://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=7&cikk=M970326.HTM>

⁵⁰ 2020. április 23-i állapot

⁵¹ SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet (2017): A Kisebbségvédelmi keretegyezmény húsz év után – tapasztalatok a negyedik monitoring ciklus végén. *Kisebbségi Szemle*, 2017/3. sz. 43–56.

jelentései ajánlás jellegűek, az államok jó szándékának függvényében valószínűleg meg. Fontos eleme az ajánlásoknak a nemzeti kisebbségek képviselőivel való együttműködés, az érintettektől érkező visszajelzés.

A nyelvi charta és a keretegyezmény ellenőrző mechanizmusának egymásra épülő jelentéseiből megállapítható, hogy a nemzetközi közönség a kisebbségi problémák gyakori napirendre tűzésével és a vállalatok nyilvános számonkérésével próbálta ösztönözni a részes államokat a kisebbségi jogok tiszteletben tartására.

A nemzeti kisebbség fogalmára vonatkozóan a 1989–1993 közötti dinamikus jogalkotási szakaszban sem született általánosan elfogadott meghatározás. Az erre irányuló európai kísérletek közül *Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1201. (1993) számú ajánlásának* mellékleteként szereplő, a kisebbségekre vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyv ad fogódzót. A dokumentum szerint a „nemzeti kisebbség” kifejezés az embereknek egy államon belüli olyan csoportjára utal, amelynek tagjai: a) az adott állam területén laknak, és annak állampolgárai; b) régi, szilárd és tartós kapcsolatot tartanak fenn az adott állammal; c) sajátos etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességekkel rendelkeznek; d) kellő számban képviseltek, bár számszerűleg kisebbségben vannak ezen állam egy körzetének lakossága körében; e) arra törekednek, hogy közösen megőrizzék azt, amiből közös identitásuk fakad, azaz kultúrájukat, hagyományait, vallásukat vagy nyelvüket.⁵²

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének fenti határozatából nem lett az *Emberi Jogok Európai Egyezményéhez* csatolt kiegészítő jegyzőkönyv, de a tagfelvétel során tett állami kötelezettségvállalásoknak és azoknak a kétoldalú nemzetközi szerződéseknél (pl. magyar–szlovák, magyar–román alapszerződésnek), amelyek hivatkoznak a dokumentumra, van jogi jelentősége a kétoldalú kapcsolatokban.

A Velencei Bizottság az Európa Tanács konzultatív szerveként több dokumentumban foglalkozott azokkal a demokratikus megoldási lehetőségekkel, formákkal, modellekkel, amelyek fogódzót adnak a tagállamoknak a többség – nemzeti kisebbség viszonyrendszerének kezeléséhez.

⁵² Recommendation 1201 (1993) on an additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights. EREC1201.WP 1403-1/2/93-17-E. Az ET Parlamenti Közgyűlésének 1993. február 1-i ülése.

A demokratikus intézmények működéséről, az alapvető jogok védelméről, valamint a választásokról, a referendumokról és a politikai pártokról készült dokumentumok között több kifejezetten a nemzeti kisebbségek helyzetével, jogaival foglalkozik. Ezek közé tartozik – egyebek mellett – a *Jelentés a nemzeti kisebbségek számára az anyaállamok által biztosított kedvezményes bánásmódról* (2001)⁵³, a *Jelentés a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek kettős szavazásáról* (2008)⁵⁴, a *Kisebbségek részvétele a közéletben* (2011)⁵⁵, *Az ombudsmani intézmény védelméről és támogatásáról szóló elvek*⁵⁶, valamint a *Jelentés a választási szabályokról és a hátrányos megkülönböztetés elleni fellépésről a nemzeti kisebbségek döntéshozatali folyamatban való részvételéért az európai államokban* (2005)⁵⁷ című dokumentum.

Az Európai Unióhoz történő csatlakozás politikai feltételeit az ún. koppenhágai kritériumok tartalmazzák (1993). Az EU ebben a dokumentumban hivatalosan kijelentette, hogy azok a közép-európai államok, amelyek csatlakozni kívánnak az Unióhoz, és teljesítik a csatlakozás feltételeit, taggá válhatnak. A megfogalmazott feltételek között az első tartalmazza a politikai kritériumokat, melyek szerint a jelölt államnak „stabilan működő, demokratikus intézményrendszerrel kell bírnia, mely garantálja a jogállam és az emberi jogok érvényesülését, és biztosítja a kisebbségek védelmét, jogaik tiszteletben tartását”. 1997 óta az Európai Bizottság által elkészített országjelentésekben értékelik a kisebbségek helyzetét.

A koppenhágai kritériumokhoz kötődően 1993-ban kezdődött el a Stabilitási Paktum aláírásának előkészítése. Ehhez az impulzust az egykori Jugoszlávia területén zajló konfliktus adta.

A paktum egyik célja a csatlakozni kívánó országok és szomszédjaik

⁵³ Report on Preferential Treatment of National Minorities by Their Kin-States, CDL-INF (2001) 19, 168/2001

⁵⁴ Report on dual voting for persons belonging to national minorities, CDL-AD(2008)013, Study No. 387/2006

⁵⁵ The participation of minorities in public life (2011). *Science and technique of democracy*, 45. sz. Strasbourg, Council of Europe Publishing.

⁵⁶ Principles on the Protection and Promotion of the Ombudsman Institution („The Venice Principles”), CDL-AD(2019)005

⁵⁷ Report on Electoral Rules and Affirmative Action for national Minorities’ Participation in Decision-Making Process in European Countries, CDL-AD(2005)009, Study No. 307/2004

közötti nyitott kérdések kétoldalú rendezésének elősegítése volt, különös hangsúllyal a határok sérthetlenségén, illetve a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításán.⁵⁸ Ennek keretében írták alá a csatlakozni kívánó országok közötti alapszerződéseket is. A kétoldalú szerződések a paktum politikai dokumentumának mellékletét képezték.

A bővítéshez közeledve az EU a maga háttérintézményeiben is fokozottan foglalkozott a nemzeti kisebbségek problémakörével. A nemzeti kisebbségek jogainak kérdése nem része az uniós jognak, a tagállamok hatáskörébe tartozik. 1998-ban készült el egy átfogó EU-tanulmány *A bővítés hosszú távú hatásai: az új határ jellege*⁵⁹ címmel, amely a keleti bővítés problémakörét többek között a kisebbségek kérdésével kapcsolatban vizsgálta, és előremutató ajánlásokat fogalmazott meg.

A közép-európai államok 2004-es „nagy csatlakozási hulláma”, később Románia, Bulgária, majd Horvátország csatlakozása új helyzetet teremtett a térségben, a schengeni rendszerhez történő csatlakozás pedig további lehetőségeket biztosított az érintett tagállamokban élő nemzeti kisebbségek számára is.

Az Európai Unióról szóló szerződésben⁶⁰ az EU értékeivel kapcsolatban első alkalommal jelent meg az elsődleges jogban a „kisebbség” kifejezés „a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak” tiszteletben tartására utalva (2. cikk). Az emberi méltóság tiszteletben tartása az integráció során a szervezet fontos célja volt, ezt tette még hangsúlyosabbá, hogy az EU elismerte a szerződésekkel azonos kötéssel rendelkezőként az *Alapjogi Chartát* (6. cikk).

Az Alapjogi Charta rögzíti a megkülönböztetés tilalmát, amelyet kiterjeszt a nemzeti kisebbséghez tartozásra is, ezzel az elsődleges jogba először került be a „nemzeti kisebbség” fogalma (21. cikk). A charta 22.

⁵⁸ Balladur francia miniszterelnök kezdeményezte az Európai Tanács koppenhágai ülésén 1993 júliusában: „*directed towards assuring in practice the application of the principles agreed by the European countries with regards to respect borders and rights of minorities*”.

⁵⁹ AMATO, Giuliano – BATT, Judy szerk. (1999): *Final Report of the Reflection Group on The Long-Term Implications of EU Enlargement: The Nature of the New Border*. Firenze, The Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute – The Forward Studies Unit, Európai Bizottság.

⁶⁰ A Lisszaboni Szerződés által történt módosítása 2009. december 1-jén lépett hatályba. Lásd: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012M/TXT&from=HU>

cikke szerint „az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget”.

A nemzeti kisebbségek jogainak védelme szempontjából figyelemre méltó az európai polgári kezdeményezésre vonatkozó szabályozás, amely alapján legalább egymillió uniós polgár kezdeményezheti, hogy az Európai Bizottság – hatáskörén belül – terjesszen elő megfelelő javaslatot azokban az ügyekben, amelyekben a polgárok megítélése szerint a szerződések végrehajtásához uniós jogi aktus elfogadására van szükség [EUSz. 11. cikk (4) bek.].

Az Európai Parlament fontos területe a nemzeti kisebbségek védelmének jogi szabályozásáért folytatott erőfeszítéseknek. Kisebbségi Munkacsoportja⁶¹ a nemzeti kisebbségek, a regionális nyelvek, az alkotmányos régiók és más őshonos kisebbségek képviselőtét tekinti feladatának. 2018-ban támogatásával két fontos dokumentumot is elfogadtak: *A kisebbségek védelme és hátrányos megkülönböztetésének tiltása az EU tagállamaiban*⁶² című dokumentumot, amely kitér az őshonos, nemzeti és nyelvi kisebbségekre, valamint *Az EU-ban élő kisebbségekre vonatkozó minimumszabályok*⁶³ című határozatot.

A NEMZETI KISEBBSÉGEK JOGVÉDELME – SZEREPLŐK ÉS DISKURZUSOK

A nemzetközi politika résztvevői között a formális szereplők – az államok és a nemzetközi szervezetek – mellett informális szereplőkként megjelentek a nemzeti kisebbségek és szervezeteik.

A nemzeti kisebbségek jogállásának alakulására alapvetően négy szereplő gyakorol hatást: az adott állam és az ott élő nemzeti kisebbség, az anyaország, valamint a nemzetközi szervezetek. A szereplők befolyása eltérő. A nemzetközi politikai viszonyok szempontjából az államok a legje-

⁶¹ GÁL Kinga – HICKS, Davyth – EPLÉNYI Kata (2011): *Traditional Minorities, National Communities and Languages, The issues raised in the European Parliament's Intergroup, 2009-2011*. Brüsszel–Budapest, Gál Kinga.

⁶² <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2018-0032+0+DOC+XML+V0//HU>

⁶³ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONGML+TA+P8-TA-2018-0447+0+DOC+PDF+V0//HU>

lentősebbek, melyek a nemzetközi jog alanyaiként eredeti jogalanyisággal bírnak. Az általuk létrehozott nemzetközi szervezetek származékos nemzetközi jogalanyisággal rendelkeznek.⁶⁴ A csoportok szerepe megnőtt, így a nemzeti kisebbségek legitim képviselője politikai pártként jelenhetett meg, a nemzetközi politikai viszonyokban nemkormányzati szervezetként.

Ám milyen értelmezési keretben foglalkoznak ezek a szereplők – a politika és a jog mezsgyéin – a kisebbségek jogaival, milyen diskurzus szab medret a nemzetközi szabályozásnak, a hatályos jogi keretek alkalmazásának?

A kisebbségi jogok legitimitációja és értelmezése mögött három párhuzamos diskurzus jelenik meg.⁶⁵ Az emberi jogi (igazságossági) diskurzus a nemzetközi jogi kodifikációban vált dominánssá, amely az emberi jogok egyetemes és egyéni jogokra épülő fogalomrendszerével közelíti meg a kisebbségek jogait. A kisebbségekhez tartozó személyeknek a kisebbségi identitás megőrzését célzó jogait az emberi jogok részeként határozzák meg, a hátrányos megkülönböztetés tilalma, a szabad identitásválasztás és az egyéni jogok biztosítása ennek részét képezi, de a kollektív jogokat elutasítja.

A mindennapi politikai vitákban gyakori a biztonsági diskurzus, amely mögött már az I. világháború végétől az az aggodalom húzódik meg, hogy az elnyomott kisebbségek biztonsági kockázatot jelentenek. Az EBESZ-dokumentumok a kisebbségi jogok védelmét az államok közötti békés kapcsolatok, a biztonság és a stabilitás egyik garanciájaként tárgyalják. Az EBESZ nemzeti kisebbségi főbiztosának egyik fő feladata a preventív diplomácia, a konfliktusok megelőzése, valamint a kisebbségi jogok biztosításnak elősegítése.

Az európai integráció kapcsán jelent meg a kulturális értékek diskurzusa, mely szerint „a kisebbségek nyelve, kultúrája, hagyományai különleges értéket képviselnek egész Európa számára, amelyek eltűnésével minden európai társadalom csak veszíthet, így megőrzésük az államok közös

⁶⁴ BOKORNÉ SZEGŐ Hanna (1997): *Nemzetközi jog*. Budapest, Aula. 27.

⁶⁵ VIZI Balázs (2018): A kisebbségi jogok védelmének európai színtere napjainkban: normatív rezsim és politikai diskurzus. *Pro Minoritate*, 2018/2. sz. 3–14.

felelőssége is”.⁶⁶ Az Alapjogi Chartában megjelenő „kulturális, vallási és nyelvi sokféleség” tiszteletben tartása, ennek viszonyulása a nemzetekhez, a nemzetközi kisebbségvédelem elveihez, az őshonos, hagyományos nemzeti közösségekhez, a nemzeti kisebbségekhez, illetve alkalmazásuk a bevándorlók vonatkozásában további vitát és megoldásokat igényel.

Az államok rendkívül eltérően értelmezik nemzetközi kötelezettségeikből eredő kisebbségvédelmi felelősségüket, a biztonságpolitikai érvek, az emberi jogi érvek és a kulturális sokszínűség érvei akár egymással szemben is megjelenhetnek. Még a jogi kötőerővel rendelkező keretegyezményt ratifikáló államok közötti bilaterális kapcsolatokban is komoly eltérések vannak a vonatkozó normák értelmezésében. Ám az európai jogfejlődés eredménye, hogy az alapelvekben széles konszenzus alakult ki. A diszkrimináció tilalmát, a kisebbségi identitáshoz való jogot, a kisebbségek társadalmi kirekesztése elleni küzdelmet, a kisebbségi nyelvek védelmének és a kisebbségek közéleti részvételének elvi fontosságát ma – a nemzetközi nyilvánosságban – az európai államok nem kérdőjelezzik meg.

Egyes szakértők⁶⁷ európai kisebbségi jogi rendszerről (regime) írnak. Ez olyan „implicit és explicit elvek, normák, szabályok és döntéshozatali procedúrák összessége, amelyek körül a szereplők elvárásai a nemzetközi kapcsolatok egy adott területén összefutnak”.⁶⁸ Az európai kisebbségi jogrend hatékonysága „döntően azon múlik, hogy az érintett állami szereplők mikor értékelik úgy, hogy a nemzetközi normák megfelelnek a hazai igényeknek, és ennek megfelelően megjelennek-e a belső jogalkotásban”.⁶⁹

„Az európai kisebbségi jogi intézményrendszert meghatározó emberi jogi megközelítés segített tartalommal megtölteni a nemzetközi standardokat. Az EBESZ kisebbségi főbiztos ajánlásai, az ET Parlamenti Közgyűlésének határozatai vagy a Keretegyezmény Tanácsadó Bizottságának véleményei, kommentárjai fontos kiindulópontként szolgálhatnak a ki-

⁶⁶ Uo., 7.

⁶⁷ GALBREATH, David J. – MCEVOY, Joanne (2012): *The European Minority Rights Regime. Towards a Theory of Regime Effectiveness*. Houndsmill Basingstoke, Palgrave Macmillan.

⁶⁸ KRASNER, Stephen D. „nemzetközi rezsím” fogalmának meghatározását idézi magyarul Vigvári Gábor: A nemzetközi rezsímek elmélete: egy politikai gazdaságtani megközelítés. *Külügyi Szemle*, 2011/3. sz. 151.

⁶⁹ GALBREATH–MCEVOY (2012): *i. m.*

sebbségek, a nemzetközi szervezetek és a kormányok számára is. De egy következetes, normatív emberi jogi diskurzus hiánya miatt az államok gyakorlatában több lényeges kérdés nyitva maradt. A kisebbség definíciója, a régi és az új (bevándorló) kisebbségek elhatárolása, az egyéni és csoportjogok dilemmája változatlanul megoldatlan, ahogy az sem egyértelmű, hogy a kisebbségek az alanyai vagy inkább csak tárgyai a kisebbségi jogi szabályozásnak.⁷⁰ Az 1989 utáni változások a nemzeti kisebbségek számára a kialakult nemzetközi kisebbségvédelmi mechanizmusokon keresztül lehetőséget biztosítottak arra, hogy – informális szereplőkként – az EBESZ nemzeti kisebbségi főbiztosa, illetve az Európa Tanács monitoring eljárása során a saját helyzetükre vonatkozó kormányzati megállapodásokkal kapcsolatban elmondják véleményüket, párhuzamos, alternatív jelentéseket tegyenek. Ezek a lehetőségek azonban „nem intézményesültek oly módon, hogy az európai államokban élő kisebbségek számára nemzetközi szinten képviseleti fórumot jelentenének. A kisebbségek továbbra is inkább tárgyai, mint alanyai a nemzetközi jogi szabályozásnak, de a jogaik védelmére létrehozott testületeknek legalább lehetőségük van közvetlen információkat szerezni tőlük”.⁷¹

MILYEN EGYSÉGET A SOKFÉLESÉGBEN?

A *Projekt Mitteleuropa* az 1989-es változás előtt született, a *Közép-Európa újragondolva* több mint harminc évvel később. Újabb harminc év gyorsuló és egyre kiszámíthatatlanabb világunkban lehet, hogy korábbi száz évvel is felér.

Közép-Európában a sokféleség egységébe beleférnek az őshonos nemzeti kisebbségek, az etnikai csoportok, a nemzetiségek, a népcsoportok, a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók. Amennyiben a demokrácia és a jog keretei között együttműködő, versenyképes, stabil Közép-Európát szeretnénk látni egy nagyobb integrációs egységben,

⁷⁰ VIZI (2018): i. m. 12.

⁷¹ VIZI Balázs (2015): *Kisebbségek politikai szerepe és a nemzetközi szervezetek Európában*. Kisebbségkutatás, 2015/4. sz. 124–141. A tanulmány a 2014. december 4-én Szkopjében, Bíró Gáspár emlékére megrendezett *Thucydides vs. Kant in our Time: Reconsidering the Concepts of War and Peace* c. konferencián elhangzott előadás írott változatára épül, és az OTKA K105432 sz. kutatás keretében készült.

továbbra is fokozott figyelmet kell szentelnünk a kiszámítható, hatékony európai kisebbségvédelmi rendszer kialakításának.

Közép-Európa számára rendkívül fontos a hozzánk geopolitikai és gazdasági szempontból is kapcsolódó délkelet-európai országok helyzete. Szerbia, Észak-Macedónia, Montenegró és Moldova nemzeti kisebbségei szintén keresik az autonómia, a kisebbségi önkormányzat és az anyanyelvi jogok biztosításának lehetőségeit. Kudarcaik és eredményeik sok tanulsággal járnak a szűkebben vett Közép-Európa számára is.

Mi a teendőnk annak érdekében, hogy olyan közép-európai és európai egységet teremtsünk, amelyben megjelennek a nemzeti kisebbségek is?

AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az Európai Uniónak – mely értékközösségként felismerte az emberi méltóság tiszteletének, a megkülönböztetés nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekre is vonatkozó tilalmának a jelentőségét, mely tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokféleséget – válaszolnia kell a nemzeti kisebbségek védelmével kapcsolatos kérdésekre.

Ennek a válasznak konzisztensnek kell lennie, kettős mérce alkalmazása ezen a területen (is) csak az integráció belső kohézióját gyengíti. A belső összhang elérése érdekében az EU-n belül szükséges lenne létrehozni a nemzeti kisebbségek jogainak betartását rendszeresen ellenőrző mechanizmust. A nyelvi sokszínűség tiszteletben tartásáért felelős intézmény létrehozása is jó irányba tett lépés lenne. Maga az európai integráció – a megalakulásától, 1951-től folyamatosan – a nyelvi sokszínűség alapján áll, hiszen jelenleg is 24 hivatalos nyelvet használ, és a tagállamai hivatalos nyelvét féltett kincsként őrzi. Az európai ombudsman fontos intézménye kiegészülhetne a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyével foglalkozó európai ombudsman intézményével.

Fontosak és hasznosak az Európa Tanács keretében a multilaterális nemzeti kisebbségvédelem terén meglévő instrumentumok, a nyelvi charta és a keretegyezmény. Az ezek betartását ellenőrző mechanizmusok az elmúlt évtizedekben sokat segítettek a nyelvi jogok védelmében, a nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozó standardok meghatározásában, az államok és a területükön élő nemzeti kisebbségek közötti konstruktív

párbeszéd előmozdításában. Az eltelt idő alatt szerzett tapasztalatok alapján viszont a rendszer korlátai is láthatóvá váltak.

Az EU-szerződés biztosította európai polgári kezdeményezés új lehetőségeket nyitott meg a nemzeti kisebbségek számára. A közelmúltban a Minority SafePack kezdeményezéshez gyűlt össze szükséges számú aláírás a közös európai kisebbségvédelem támogatására. A *Kohéziós politika a régiók egyenlőségéért és a regionális kultúrák fenntarthatóságáért* címmel indított európai polgári kezdeményezés a nemzeti kisebbség létének egy sajátos fontos kérdésében kér európai támogatást és figyelmet.⁷² A polgári kezdeményezések támogatása és az Európai Bizottság által a jogszabályalkotás során történő kezelése erősítheti az EU belső kohézióját és segíthet kialakítani a nemzeti kisebbségek védelmét szolgáló koherens európai rendszert.

Az Európai Unió jövőjéről folyó vitának részét képezi az Unió tagállamaiban élő nemzeti kisebbségek jogainak védelmére, a kulturális, vallási és nyelvi sokféleség tiszteletben tartására vonatkozó javaslatok számbavétele is. A nemzeti kisebbségvédelem alapelveivel kapcsolatban több javaslat, elképzelés látott napvilágot, melyek a meglévő ellentmondásokra, kihívásokra próbálnak megoldási lehetőséggel szolgálni. Az egyik magyar javaslatban az alábbi alapelveket ajánlják az érintettek figyelmébe:

1. A nemzeti kisebbségek ügye nem belügy, hanem európai ügy.
2. Az állampolgárság elválhat a nemzeti identitástól.
3. A nemzeti kisebbségek védelmének alapja az identitáshoz való jog biztosítása.
4. Az identitás védelmének megvalósulásához szükséges mind az egyéni, mind a kollektív jogok biztosítása.
5. Egy állam területén élő nemzeti kisebbségek államalkotó tényezői az adott államnak.⁷³

⁷² Az ECI(2019)000007 nyilvántartási számú kezdeményezésre az aláírásgyűjtés 2020. május 7-én lezárult, elektronikus úton 1 008 966 aláírás gyűlt össze.

⁷³ A Dr. Kalmár Ferenc – Dr. Szili Katalin által jegyzett *A nemzeti kisebbségvédelem javasolt alapelvei az EU-ban* című, 2019-ben megjelent kiadványban. ISBN 978-615-81432-6-4

KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A bizalom és együttműködés légkörének erősítése hozzájárul a többség és a nemzeti kisebbségek hosszú távú, jogilag szabályozott és társadalmilag támogatott kapcsolatához. Ezt szolgálhatják az ifúsági csereprogramok, a szomszédok nyelvének, kultúrájának megismerése, a határon átnyúló civil, társadalmi együttműködés.

Fontos és nehéz feladat a történelmi megbékélés kérdéseinek szakmai szintű megvitatása, feldolgozása. A jó nyugat-európai példák mellett Közép-Európában is találunk ígéretes fejleményeket, ilyen például a magyar–szerb kapcsolatok rendeződése a közelmúltban.

A kétoldalú alapszerződések és a kisebbségvédelmi megállapodások ugyan elősegítették az integrációt, megszabták a jogi kereteket, de eltérő értelmezésük, alkalmazásuk a mindenkori politikai akarat függvénye. Nem aprómunka eredményeként elért, kompromisszumokat társadalmilag, politikailag rögzítő, a megbékélést megkoronázó aktusok voltak ezek, hanem sokszor csupán utilitarista eszközök az integrációs cél eléréséhez, melynek teljesülése után betartásuk már csak örökölt formális feladat maradt.

Közép-Európa jövőjét nagymértékben befolyásolja Délkelet-Európa országainak sorsa, mielőbbi csatlakozása az Európai Unióhoz. A térségben élő nemzeti kisebbségek jogainak kérdése, e probléma megjelenése az Európai Unió keretein belül újabb impulzust adhat a kisebbségi jogok szabályozására irányuló törekvéseknek.

ÖSSZEGZÉS

A kedvező nemzetközi politikai változások következtében a közép-európaiak, a nemzetek és a nemzeti kisebbségek 1989-es közös szabadságélménye volt az a felhajtóerő, amely Közép-Európában az európai integráció iránti vágyat politikai cselekedetté változtatta annak érdekében, hogy Európa magára találjon, az évszázados természetes emberi, gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok újra szervesen fejlődhesenek.

Amikor II. János Pál pápa azt hirdette, hogy Európának „két tüdővel

kell lélegeznie”,⁷⁴ a keleti és nyugati kereszténység párbeszédének szükségességére utalt, de üzenete földrészünk keleti és nyugati államainak közös értékek és célok érdekében történő együttműködéseként is rezonált. Az Európai Uniónak nem csupán gazdasági érdekközösségként, hanem értéközösségként is működnie kell. Ezért fontos a politikai eliteken túlmutató, minél szélesebb társadalmi keretek között zajló párbeszéd, az eltérő történelmi tapasztalatokból eredő álláspontok okainak megértése. Ez vonatkozik az államokon belüli megbékélést és együttműködést szolgáló politikai és jogi keretekre is. Ezek funkciója nem lehet más, mint a többségi nemzetek és a nemzeti kisebbségek közötti együttműködés segítése, s ez által az adott államok belső társadalmi kohéziójának, a jószomszédi kapcsolatoknak, a térség stabilitásának, a regionális együttműködésnek és végső soron az európai integrációnak az erősítése.

El lehet fogadni olyan belső jogszabályokat és lehet a jogot úgy alkalmazni, hogy a belső kohézió erősödjön. Ki lehet alakítani olyan európai kisebbségvédelmi rendszert, amely stabil és hatékony védelmet nyújt a nemzeti kisebbségeknek. A kommunizmus bukása utáni európai konfliktusoknak jelentős mértékben nemzeti, kisebbségi vetülete is volt. A nemzeti identitás továbbra is fontos társadalmainkban. Ezt a tényt semmilyen integrációs elképzelés nem hagyhatja figyelmen kívül. Csak a tolerancia, a megértésre törekvés és az együttműködési készség lehet a biztos alapja Közép-Európa és Európa stabilitásának.

Václav Havel egyik 1991-ben elmondott beszédében a gyűlöletről az alábbi tanmesét ajánlotta figyelmünkbe:

„Van a hinduknak egy meséjük Bhérundról, a mitikus madárról. En-

⁷⁴ „...the Church must breathe with her two lungs! In the first millennium of the history of Christianity, this expression refers primarily to the relationship between Byzantium and Rome. From the time of the Baptism of Rus’ it comes to have an even wider application: evangelization spread to a much vaster area, so that it now includes the entire Church. If we then consider that the salvific event which took place on the banks of the Dnieper goes back to a time when the Church in the East and the Church in the West were not divided, we understand clearly that the vision of the full communion to be sought is that of unity in legitimate diversity...” In *UT UNUM SINT, On commitment to Ecumenism*, 1995. május 25.

Forrás: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25051995_ut-unum-sint.html. SLAVORUM APOSTOLI, II. János Pál pápa enciklikája Szent Cirill és Metód evangelizációs munkájának 1100. évfordulója alkalmából 1985. június 11. Forrás: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=96>.

nek a madárnak egy teste, ámde két nyaka, két feje és két önálló tudata van. A hosszú együttélés következményeképpen a két fej kölcsönösen meggyűlöli egymást és úgy dönt, hogy kárt tesz a másikban. Ezért mind a kettő követ és mérget nyeldekel. Az eredmény nyilvánvaló: Bhérund fájdalmas görcsök és hangos jajkiáltások közepette meghal, hogy aztán Krisna végtelen kegyelme által feltámadjon. Krisna azért támasztja fel, hogy a madár örök időkre emlékeztesse az embereket, miként ér véget minden gyűlölködés.”⁷⁵

⁷⁵ HAVEL, Václav (1991): A gyűlölet természetrajza. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*, 2. évf. 1. sz. 8.

Az emlékezet dilemmái

VANNAK-E A KÖZÉP-EURÓPAI EMLÉKEZETNEK SAJÁTOSSÁGAI?

1980-ban a Nobel-díj átadási ünnepségén mondta beszédében Czesław Miłosz: „Az emlékezet a mi erőnk, mindannyiunké abból a másik Európából; az emlékezet óv meg bennünket attól az önmagába burkolózó beszédétől, mely saját magát fonja körbe, mint a repkény, ha nem talál magának felületet egy falon vagy fatörzsön.” Nem véletlen, hogy a lengyel költő még az emlékezetkutatás nagy hulláma előtt hangsúlyozta az emlékezet jelentőségét a mi Európánk számára. (Pierre Nora csak 1984-ben adta ki az iskolát teremtő *Les Lieux de mémoire* sorozat első kötetét.) Emlékezet. Nem úgy, mint egy másik múlt, vagy ellentörténelem, hanem mint közösséget teremtő tényező. Abban az értelemben, ahogy a nacionalizmuskutató Anthony D. Smith gondolta: „no memory, no identity; no identity, no nation.”⁷⁶

A kontinensnek ugyanis ezen a részén évtizedeken át volt módunk tapasztalni a közösségi emlékezet nagyszabású átírásának korántsem sikertelen kísérletét. A kelet-közép-európai régió emlékezetközösségének múltját, egyik meghatározó jellegzetességét épp a totális államhatalomnak az a külföldről irányított kolonialista törekvése jelentette, amellyel a közösségi tudatot érdekeinek megfelelően gyökeresen át kívánta alakítani. A diktatúrában mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy az emlékezet hatalmi tényező. Nyers erőszakkal, manipulációval, modern tömegtájékoztatási eszközök birtokában folyt a harc a hagyományos közösségi emlékezet ellen, a modernitás zászlajának lobogtatásával, „a múltat végképp eltörölni” jelszavával. Voltak eltérő mozzanata az egyes országokban ennek a törekvésnek, központi eleme a helyi nacionalizmus elleni küzdelem volt, valamiféle „nemzetek fölötti” internacionalizmus nevében, amely valójában a szovjet felsőbbrendűség elfogadását jelentet-

⁷⁶ SMITH, Anthony D. (1996): Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism. *Nations and Nationalisms*. 2. évf. 3. sz. 383.

te. Ha a jelképek világát nézzük, mondjuk a nemzeti-állami ünnepeket, olyan napot kellett kiválasztani, amelyen a szovjet hadsereg eljutott az illető ország területéhez, aminek következtében megdőlt az addigi politikai rendszer. Alaposabban elemezve még abban is tettek különbséget, hogy melyik ország vett részt a háborúban a Harmadik Birodalom szövetségeseiként. Magyarország és Románia például a szovjet tagköztársaságokra emlékeztető állami címet kapott.

Fontos fordulópontnak számít a mi közösségi emlékezetünkben is a második világháború kora. Térségünk országainak többsége – Szlovákia, Magyarország, Románia, Horvátország – a Harmadik Birodalom befolyási övezetéhez, szövetségesei közé tartozott. A háború pusztításai, a harcok katonai és civil áldozatai, beleértve a zsidóság millióinak elhurcolását és megsemmisítését, a haláltáborok, a Gulag, milliók elűldözése szülőföldjéről – mindez jóval súlyosabban érintette Kelet-Közép-Európát, mint kontinensünk nyugati részét. Timothy Snyder kitűnő könyve⁷⁷ pontos tükröt mutat róla. És a háború vége itt egyszerre jelentett „felszabadulást” és átkerülést egy másik totalitárius birodalom befolyási övezetébe. Így nem kezdődhetett el a háború után a nemzeti emlékezet önkritikus számbavétele, az oly szükséges szembenézés a saját felelősséggel.

Politikai, ideológiai és társadalmi helyzetben alapvető volt a különbség. Érthetően a közösségi emlékezetet tekintve szintén.

VASFÜGGÖNY AZ EURÓPAI EMLÉKEZETEK KÖZÖTT?

A „nagy” csatlakozás után jelentős emlékezetpolitikai vitára került sor az Európa Parlamentben. A jelzett dilemmát igyekezett tizenhárom éve körüljárni Emmanuel Droit fiatal francia történész *Le Goulag contre la Shoah (A Gulag a Shoá ellen)* című írásában.⁷⁸ Az Unió bővítésével ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy másképpen formálódott az emlékezetkultúra a „rég”, illetőleg az „új” államokban. Elemzése szerint az 1990-es években nyugaton végbement a nemzeti történelem bizonyos dekonst-

⁷⁷ SNYDER, Timothy (2010): *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* New York, Basic Books.

⁷⁸ DROIT, Emmanuel (2007): *Le Goulag contre la Shoah. Vingtième siècle*, 2007/2. (94. sz.). 101–120.

ruálása, keleten (tegyük hozzá, következetesen a kontinens két részéről beszél) viszont éppen a történelem nemzetiesítésére került sor, és egyfajta ideológiai dekolonizációt hajtottak végre. Tudjuk, hogy ez csak részben igaz, hiszen Ceaușescu Romániájában vagy Zsivkov Bulgáriájában enyhén szólva kirekesztő sovinszta történelemszemlélet uralkodott. A nyugati világban fokozatosan a holokauszt lett az európai emlékezet központi, már-már kizárólagos eleme, a keleti országok pedig több alkalommal szóvá tették, hogy a szovjet idők szenvedései kimaradnak a közös európai emlékezetből. Így nincs szimmetria a kétféle emlékezet között. A tanulmány összehasonlító megközelítésének egyik következtetése: legyenek bármily politikai vagy tudományos megfontolások is az aszimmetrikus helyzet mögött, tény, hogy nyugaton nem vették figyelembe a „keleti” országok sajátos emlékezetkultúráját. Jogos természetesen a fölvetése, hogy nem jó megoldás hierarchiát keresni a náci és a szovjet idők szenvedései között, hogy melyik volt a szörnyűbb, s így relativizálni az egyiket vagy a másikat. A következtetés: ezeknek az emlékezeteknek a párbeszédével egy ideig még számolni kell. 2015-ben Andrzej Nowak lengyel történész azt kérdezi tanulmányában⁷⁹: egyáltalán lehetséges-e a különböző emlékezetek között konszenzust teremteni? Az ő elemzésének egyik sarokpontja, hogy elkerülhetetlen végiggondolni, milyen nehézségek adódnak abból, hogy a nyugati látószög önmagát eleve az igazság birtokosának gondolja.

Az ENSZ Közgyűlése 2005-ben január 27-ét (az auschwitzi tábor felszabadításának évfordulóját) a holokauszt nemzetközi emléknapjává nyilvánította. 2008-tól indultak kezdeményezések az Európai Unióban azért, hogy a két totalitárius diktatúrának legyen emléknapja. Végül 2009-ben fogadta el az Európai Parlament, hogy augusztus 23-a legyen ez a nap. 1939-ben ugyanis a náci és a szovjet állam külügyminisztere ekkor írta alá azt az egyezményt, melynek a függeléke rendelkezik arról, hogy a két állam között Kelet-Közép-Európát miként osztják befolyási övezetekre, és fől számolják Lengyelországot.

A második világháború után a nyugati szellemi élet módszeresen nekilátott a tragédiához vezető út föltárásához, arról azonban nem

⁷⁹ NOWAK, Andrzej (2015): Political Correctness and Memories Constructed for Eastern Europe. In PAKIER, Małgorzata – WAWRZYŃIAK, Joanna szerk.: *Memory Change in Europe. Eastern Perspectives*. New York – Oxford, Berghahn Books. 38–56.

született elemzés, milyen következményei lettek annak, hogy a náci birodalmat csak egy másik totalitárius hatalom szövetségével tudták legyőzni. Nem felejtethetjük, hogy Berlin elestével (bár Sztálin állítólag a gratulációkat azzal fogadta, hogy Sándor cár kozákjai bezzeg a Szajnából itatták a lovaikat) a Szovjetunióknak sikerült egészen az Atlanti-óceánig eljutó jelentős nyelvhasználati győzelmet aratnia. A nyugat-európai baloldal szintén abban az értelemben használta a nyelvet, ahogy ők. Ebben az értelmezésben a jó-rossz manicheisztikus sémájának a haladó-reakciós vagy antifasiszta-fasiszta ellentétpár felelt meg. Így azután a nyugati politikai és szellemi elitben nem alakult ki túl sok fogékonyság arra, hogy a náci és a kommunista jelképeket egyként mint emberiségelleneseket tartsa számon.

2005 áprilisában a buchenwaldi koncentrációs tábor felszabadításának évfordulóján tartott beszédében fejezte ki reményét Jorge Semprún spanyol író, az egykori rab, hogy a következő megemlékezésen tíz év múlva a Gulag tapasztalata is benne foglaltatik majd a közös európai emlékezetben. Tizenöt évvel később sem tudunk azonban egyértelmű választ adni fölvetésére.

MILYEN HOSSZÚ A KOMMUNISTA MÚLT ÁRNYÉKA?

Három évtizeddel a „nagy fordulat” után számosan újra és újra fölteszik ezt a kérdést. Pedig jelentős kutatások születtek erről mind az érintett országokban, mind külső megfigyelők tollából. A politikai átmenet sajátosságaihoz tartozott – Románia kivételével – a „bársonyos” jelleg, nemcsak abban a tekintetben, hogy elmaradtak a véres összeütközések, elmaradt a fegyveres harc, hanem abban is, hogy még az elvi leszámolástól is tartózkodtak a hatalomra kerülő demokratikus politikai erők. Tadeusz Mazowiecki lengyel miniszterelnök 1989. augusztus 24-i parlamenti beszédében mondta: „Válasszuk el a múltat egy vastag vonallal.” Amit lehetett úgy is érteni, hogy borítsunk fátylat mindarra, ami a kommunizmus alatt történt. Tudni való, hogy azon a történelmi nyáron „végvidékünkön” még egyáltalán nem lehetett visszavonhatatlannak tekinteni a kedvező változásokat. Rendre megegyezéssel történt az átalakulás,

és a számonkérés nem szerepelt a tárgyalási tételek között. Ez ügyben a nyugati világ felől is inkább csillapító vélemények érkeztek, beleértve a szovjet felelősséget is. Hiszen nem feledkezhetünk meg arról, hogy az átalakulás egyszerre jelentette a diktatúra fölszámolását és a felszabadulást az idegen megszállás alól. Így azután országainkban gyakran elmaradt a kommunista rendszertől való jelképes búcsú, a diktatúra megbélyegzése, a régi hatalmi-gazdasági elit számos tagjának pedig sikerült pozícióját megőriznie a demokratikus politikai viszonyok között. Szintén tanulságos volt, hogy a diktatúra szocialistává átvedlett egyeduralgó pártjait a nyugat-európai szociáldemokrata pártok minden további nélkül elfogadták demokratikus politikai erőnek. Ezeknek a „posztkommunista” pártoknak azután Lengyelországban és Magyarországon nem egy alkalommal sikerült visszakerülni a hatalomba. Magyarországon 1991-ben a parlament kétharmados többséggel ugyan elfogadta az úgynevezett igazságtételi törvényt, amely lehetővé tette volna a politikai okokból elkövetett bűnök számonkérését, de az Alkotmánybíróság ezt visszavetette. Csupán Csehszlovákiában tették lehetetlenné az úgynevezett lusztrációval (átvilágítással) a részvételt a politikai életben az egykori kommunista noómenklatúra tagjainak. Csehország és Szlovákia 1993-ban elfogadott alkotmányai egyértelműen embertelennek és illegitimnek minősítették a totális diktatúra politikai rendszerét. Ugyanakkor a közelmúltról szóló viták társadalmi méreteket öltöttek és széles nyilvánosság előtt zajlottak. Megkezdődött a történelem „újraírása”. A helyzet paradoxonát mutatja, hogy nemritkán ugyanazok a tankönyvírók minősítették hőskökké a tegnapi „ellenforradalmárokat”.

Lengyelországban és Magyarországon a változást követő két évtizedben újabb és újabb politikai vitákat váltott ki a kommunista titkosszolgálatok adatainak nyilvánosságra hozása, a társadalom jelentős része által várt elszámolás elmaradása. Szinte bombaként robbant 2005 februárjában Varsóban az úgynevezett Wildstein-lista, amikor egy újságíró terjedelmes névsort közölt az interneten a titkosszolgálatokkal együttműködő személyekről. Az ügynöklisták gyakran politikai zsarolás eszközeivé váltak, s teljes anyaguk hosszú ideig nem került nyilvánosságra. A módszeres jelenkortörténeti földolgozás is csak később kezdődött el. Egy idő után az e célra létrehozott levéltárakban lehetett hozzáférniük a polgároknak és a

kutatóknak a kommunista titkosszolgálatok által gyűjtött adatokhoz. A közelmúlttal foglalkozó kutatásoknak külön intézménye először Lengyelországban alakult meg (Instytut Pamięci Narodowej, 1999), majd Szlovákiában (Ústav pamäti národa, 2003) és Csehországban (Ústav pro studium totalitních režimů, 2007). Magyarországon csak 2014-ben jött létre a Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Német–lengyel kezdeményezéssel fontos nemzetközi szervezet (European Network Remembrance etand Solidarity) alakult 2008-ban a XX. század tragikus múltjának közös vizsgálatára, Magyarország és Szlovákia csatlakozásával. Ez, a szóban forgó államok anyagi támogatásával létrejött hálózat támogatja a korszak komplex tudományos feltárását, vállalja továbbá a kutatási eredmények népszerűsítését az oktatásban és a fiatal nemzedékek körében. Az utóbbi években Romániával kibővült hálózat értékes szakmai konferenciákat rendezett, tudományos és népszerűsítő kiadványokat bocsátott közre.

LÉTEZIK-E KÖZÉP-EURÓPA MINT EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG – AVAGY MILYENEK VAGYUNK MI, „VISEGRÁDIÁK”?

Nem kérdéses, hogy létezik a közös mentális tulajdonságok jellegzetes együttese, amelyben ott vannak a lázadó rebellis és a társadalmi igazságot tevő betyár vonásai, meg a bujdosóé – ha úgy tetszik, a szabadsághősöké és a délibábok után futóké. Nemezszer tapasztalhattuk, ha nagyobb nemzetközi társaságban visegrádi „honfitársakkal” találkoztunk, hogy rendszerint sokkal jobban megértettük egymást, mint Európa vagy a világ más részéből jött emberekkel. Néhány célzás elegendő volt ahhoz, hogy az otthonosság levegőjébe kerüljünk. Az észjárás, a mentalitás hasonlósága hamar nyilvánvalóvá válik. Különösen a jellegzetes humor és önirónia. Benne van ebben a sajátos elegyben természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia hagyománya, a német vagy zsidó városi kispolgáré éppúgy, mint a falusi nemesé vagy parasztemberé, és hozzá még a közép-európai nemzeti múlt emlékezete, a gőgnek és az önálábecsülésnek különös ötvözetével. Sokan szívesen jellemeznék bennünket azzal, hogy meghatározó vonásunk a mindenkori áldozat identitása. Újkori történelmünk alapján kétségkívül elmondható, hogy inkább a vesztesekhez, mint a győztesek-

hez tartoztunk. „Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük veszített nagy csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak” – olvashatjuk Ottlik Géza regényében (*Iskola a határon*).

A visegrádi országok nemzeti himnuszai műfaji szempontból, hangvételüket tekintve ugyan különböznek egymástól, ám valamilyen módon mindegyikben benne van a tragikus nemzeti sors emlékezete. A lehetséges pusztulás víziója. A vihar toposza megtalálható például a szlovák és a magyar himnuszban. „*Villámlik a Tátra fölött, vadul dörög az ég*” – Janko Matúška költeményének (1844) ez a kezdő sora. Kölcsey Ferenc *Hymnusának* (1823) negyedik versszakában a magyar történelem dicső idejének a végét jelzi az isteni beavatkozás: „*S elsűjtád villámidat / Dörögő fellegedben*”. Josef Kajetán Tyl cseh himnusza (1834) csak finom célzással hivatkozik egy bizonyos erőre, mely képes szembeszállni a pusztulással. Józef Wybicki lengyel himnusza 1797-ben született, amikor már két éve nem volt ott Európa politikai térképén hazája. Nem véletlenül hivatkozik rá Milan Kundera nevezetes Közép-Európa-esszéjében: „Egy franciának, orosznak, angolnak nem szokása saját nemzetének megmaradását firtatni. Himnuszai csak nagyságról és öröklétről ejtenek szót, miközben a lengyel így kezdődik: *Nincs még veszve Lengyelország...*”⁸⁰ Gondolatvilágunkhoz tartozik a „mégis”-szindróma. A reménytelenség mélyén fölcsilanó remény.

Történelmünk – pontosabban történelmeink: a más-más, de annyira hasonló narratívákra gondoljunk – jellemzője a folytonosság hiánya, vagyis nem lehet elbeszélni egyenes vonalú történetként. Újra és újra megszakította egy-egy katasztrófa, elveszett a függetlenség, forradalmainkat, szabadságküzdelmeinket eltiporták. Maradt a túlerővel vívott harc emléke. Együtt létezik nálunk a rebellis tradíció és a beletörődő hódoltsági mentalitás. A mindenkori túlélési tudás képességével. Hozzá a gyakran változó történelmi helyzet tapasztalata. Stanisław Jerzy Lec lengyel író sommás formulája szerint: „*Nyugaton Keletnek néznek bennünket, Kele-*

⁸⁰ Kundera, Milan (1983): Un occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale. *Le Débat*. 1983/5. sz. 3–23. Magyarul elérhető: http://parevo.eu/1parevo/images/PDF/06.%20Milan%20Kundera_Kozep_Europa.pdf

ten pedig Nyugatnak.” Ady Endre szerint pedig hazánk: „*Komp-ország*”. Mintha történelmünk állandó utazás volna az egyik parttól a másikig – és vissza. Valahol a limesen, centrum és periféria között. Nem véletlenül maradt errefelé az európai átlagnál valamivel erősebb történeti tudat még a XXI. századra is. Mögötte pedig ott volt jó ideig a hagyományos irodalmi műveltség.

Olyan emblemikus hőseink vannak, mint Jánosik, a szlovák betyár, aki amit elvesz a gazdagoktól, a szegényeknek adja, Lúdas Matyi, a magyar libapásztor, aki agyafúrta jár túl a hatalmaskodó eszén. Vagy a lengyel Tadeusz Reytan, a reménytelen ellenállás jelképe, aki országának első fölosztásakor tiltakozásul az országház bejárata elé vetette magát. Együtt egy panorámában állnak szabadsághőseink, mellettük pedig a délibabokat kergetők. Nem utolsósorban pedig közös hősünk, Švejk, a derék katonára, aki képes fölülkerekedni a mégoly embertelen kötelmeket kiszabó hatalmaskodókon.

A modernizáció XIX. századi hulláma, melyet polgári átalakulásnak is lehet nevezni, többségében rurális társadalmakhoz érkezett térségünkben. Ennek a folyamatnak így a nyugat-európaiktól eltérő társadalmi összetevői voltak, az abszolút többséget alkotó parasztsággal és a feudális világtól örökölt nemesi rétegekkel. Nem véletlen, hogy az európai paraszti világ nagy eposzája, a *Parasztok* című regény (1904–1909) a Nobel-díjas lengyel Stanisław Władysław Reymont tollából született. Nem lehet megfélelkezni arról sem, hogy a polgári átalakuláshoz, a piacgazdaság megteremtéséhez és a modern városi kultúra létrejöttéhez nem kis mértékben hozzájárult Kelet-Közép-Európának az a két népcsoportja, mely szétszórta élt térségünk szinte mindegyik sarkában. Az évszázadok óta telepesként ideérkezett németek, illetőleg a régtől fogva itt élő meg az Osztrák–Magyar Monarchia liberális alkotmányosságának védőhálója alá kívánczolt zsidó népesség. Közös tragédiánk, hogy a XXI. század elején a holokauszt pusztításának és a II. világháború végének következményei miatt mára e népcsoportoknak csupán szerény maradékáról beszélhetünk.

A hasonló történelmi és kulturális tapasztalatok hasonló reflexeket alakítottak ki. Hozzájárult ehhez a régió népeinek gyakran közös állami fennhatósága, társadalmi szerkezetének párhuzamai, sorsuk azonossága.

Folyamatos kölcsönös etnikai és nyelvi asszimilációval és disszimilációval. Valóban elmondhatjuk: Közép-Európában egy vérből valók vagyunk. Egymásba szövődött kultúrákkal. Aminek talán a legjobb példája a Csáky Móric osztrák (és magyar!) művelődéstörténész által gyakran hivatkozott bartóki példa, a magyar és a szlovák zenefolklor folyamatos oda-vissza hatását, kereszteződését bemutató esszéje a nagy zenésznek.⁸¹ Létrejöttek így közös virtuális terek, melyeket gyakran nem is ismerünk. Továbbá nem utolsósorban az a képtelenségekkel szembenező érzület, amelyet XX. századi irodalmunkból szintén ismerhetünk – az abszurd közép-európai változatával. A lengyel Sławomir Mrożektól a cseh Václav Havelen át a magyar Örkény Istvánig. És említsük meg közöttük a szlovák Stanislav Štepkát, aki egykori népszínművek hagyományát dolgozta bele darabjaiba humorról és öniróniával, így mutatván föl az egyszeri közép-európai ember fanyar mosolyát.

Az európai kultúrában talán a közvetítés szerencsés körülményeinek köszönhetően a zene mutathatta meg sajátos arcunkat a nagyvilágnak. Olyan modern klasszikusainkkal, akik éppen a népi kultúra mifelénk a XX. századig megmaradt forrásaiból merítve hoztak létre eredeti alkotásokat. Csupán a cseh Leoš Janáčeket, a magyar Bartók Bélát, a román George Enescut, a szlovák Eugen Suchoňt kell említenünk.

Tudjuk jól mindezt, ennek az emlékezetközösségnek számos mozzanatát, párhuzamait, hasonlóságát földolgozták a történészek, szociológusok és irodalomtörténészek, és megerősítik a mindennapi tapasztalatok is, mégsem lett e mentális rokonság kellő súlyú része tudásunknak, szemléletünknek.

VANNAK-E KÖZÖS VISEGRÁDI EMLÉKEZETHELYEK?

Történelmi emlékezetünk, mint említettük, egy lényeges pontban különbözik Nyugat-Európáétól: nekünk nem csak egy, hanem két totalitarizmus súlyos örökségével kell szembenéznünk. Ugyanakkor a XX. század második felének nagy demokratikus és nemzeti mozgalmi – 1956-tól 1968-on keresztül egészen 1980-ig – hathatósan bizonyították,

⁸¹ BARTÓK, Béla (1976) [1942]: Race Purity in Music. In SUCHOFF, Benjamin szerk.: *Essays*. New York, St. Martin's Press. (A zeneszerző válogatott tanulmányai.)

hogy közös sors és érdek kapcsol össze bennünket. Tanulságos folyamat, hogy miként kezdett kialakulni fokozatosan a három országban a szolidaritás érzése. 1956-ban még a lengyelországi és magyarországi eseményeket a cseh és szlovák értelmiség vagy passzívan, vagy a hivatalos váradalmaknak megfelelően fogadta, 1968-ban a magyar és a lengyel szellemi élet jelentős része rokonszenvezett a prágai tavasszal, a Varsói Szerződés csapatainak agressziója után a fiatal nemzedék elvesztette a rendszer megreformálásával kapcsolatos maradék illúzióit.

Visszatekintve úgy látszik, hogy két egymástól különböző szintje létezik a közép-európai közös emlékezetnek. Az egyik az etnikailag és felekezetiileg vegyes népesség számottevő területeiből következő összeszövődött emlékezhalmazokat jelent – eltérően értékelt közös hagyományokkal, közös hősökkel, ugyanazoknak a tájaknak és földrajzi jelenségeknek hasonló mítoszaival, gazdag sokféleségével. A másik szint a nemzetté váláshoz kapcsolódó közösségi emlékezet a maga homogénné formált jellegével. Magától értetődik a kérdés: milyen viszonyban vannak egymással az egyes nemzeti kulturális kódokhoz tartozó emlékezhelyek? Egyáltalán, hogyan látszunk egymás történelmében? Mert a szomszédok, az együttélés és ellentétek bemutatása nélkül nem lehet elbeszélni a nemzet múltját. A nemzetet építő XIX. századi szemlélet látószöge igyekezett egységes narratívát, úgymond a „miénket” megalkotni. Közép-Európában pedig szinte lehetetlen ilyen elkülönített nemzeti mezőket kihalítani. Nem véletlenül szorgalmazta a régi Magyarország tragédiája után esszéiben Németh László a közép-európai népek múltjának „összeolvasását”, összehasonlító szemléletű megközelítését. Ha valahol, akkor térségünkben van indokoltsága a transznacionális történetírásnak. Abban az értelemben, ahogy Étienne François (a német emlékezhelyek három kötetének egyik szerkesztője) kísérte meg a Pierre Nora-féle emlékezhely („lieux de mémoire”)-konceptiót kitégítani a kultúrák közötti kapcsolatok, párhuzamok, összefonódások figyelembevételével. Ebben a szellemben kezdődött lengyel és német történészek nagyszabású, öt kötetben kiadott (2006–2013) vállalkozása a két nemzet közös emlékezhelyeiről.

Magától értetődő nagy közös visegrádi tudományos program lehetne a négy ország közös emlékezhelyeinek föltérképezése ezeknek a módszertani tapasztalatoknak a figyelembevételével. Ilyen kísérletek már ed-

dig is voltak, régebbi és közelebbi történelmünk számos példával bizonyítja térségünk nemzeti narratíváinak összefonódott mivoltát. Akkor is, ha éppen ugyanazok az események, helyek különbözően – vagy akár egymással ellentétesen – rögződtek a hagyományban. Olyan összehasonlítható szemléletre van szükség ebben a vizsgálatban, mint ahogy az irodalomtudomány elemzi az egyes nemzeti irodalmak párhuzamos és egymásra kölcsönösen ható jelenségeit. Nyilvánvalóan ez bizonyos fokig a meghatározó nemzeti narratíva újfajta átgondolását is jelentheti, és a nemzeti történeti kánon némi módosításával is járhat. Úgy vezethet értékes eredményekhez, ha ezzel kölcsönösen erősíteni képes mind a nemzeti, mind pedig a közép-európai identitást.

Csupán vázlatosan – inkább sokatmondó példákkal – kívánjuk áttekinteni, a közös emlékezhelyek mely típusai kerülhetnének szóba. Minden nemzeti ideológia számontartja a közösség „szent” hegyeit és vizeit. Itt inkább párhuzamos emlékezhelyekről van szó. Visegrádi szempontból elsősorban a Kárpátok jöhetnek szóba, tudni való, mind a négy nemzet klasszikus irodalmában gazdag a hagyománya. De elképzelhetjük a „nemzeti” folyók (Visztula, Moldva, Vág, Tisza) párhuzamos számbavételét is. A történelmi eseményeket tekintve beszélhetünk aszimmetrikus és egymással szembeszegezett tartalmakkal bíró emlékezhelyekről. A magyar emlékezet egyik kulcspontja: Mohács, 1526. Annak ellenére, hogy az ütközet keresztény seregében voltak a magyarok mellett csehek, lengyelek és föltételezhetően szlovákok is, továbbá hogy a vereség sorsdöntő volt egész Közép-Európára nézve, a magyaron kívül a többi emlékezetben mégis csupán periférián maradt. 1848/49 forradalmi megrázták az egész térséget, a nemzetté válás meghatározó eseménye volt ez az időszak, de magyar és szlovák vagy cseh–magyar emlékezete egymással szemben álló képet formált róla. Ugyanez elmondható az első világháború végéről is. Ami a történelmi személyiségeket illeti, kétségkívül vannak közös hőseink, talán elég azt a Szent Adalbertet (Święty Wojciech, Svätý Vojtěch) említenünk, aki egyben a X. századi Európához csatlakozás közös szimbóluma. A közép-európai Szűz Mária-kultusz párhuzamai magukért beszélnek, a vallási és nemzeti identitás összefonódását tanúsítják. A nemzeti mozgalom főszereplői (például Kossuth, Palacký, Štúr) a konkuráló törekvések jegyében azonban emlékezhelyként gyakran a „mi hőseink

– a te ellenséged” modelljeként képzelhetők el. Közös hagyományt jelen-
tenek térségünk jelentős felsőoktatási intézményei, a prágai Károly Egye-
tem, a krakkói Jagelló Egyetem, az 1735–1777 között Nagyszombatban
működő királyi magyar egyetem vagy akár a maga nemében európai
úttörőnek tekinthető selmecbányai bányászati akadémia (1762–1919),
amelyek mind a négy nemzet múltjában fontos szerepet tölthettek be.

A kommunista korszak külön fejezetet jelent emlékezhelyeinket te-
kintve. Közös volt például az ellenállás szempontjából az írószövetségek
szerepe. A szovjet mintára létrehozott szervezetek célja valójában az írók
ellenőrzése, kézben tartása volt, azonban csakhamar – a közép-európai
hagyományok jegyében – Budapesten, Prágában és Varsóban a gondo-
latszabadság meghatározó fórumaivá váltak a történelmi esztendőkből.

Kiemelkedik ebből az időszakból három évszám, a közép-európai
szabadságtörekvések fő szimbólumai: 1956, 1968 és 1980–1981. Minde-
gyik eseménysorról jelentős történelmi szakirodalom született. Egyre több
olyan földolgozás készült, amely kihangsúlyozza az események közép-eu-
rópai kontextusát, a lengyel és a magyar 1956-os események közvetlen
kapcsolatát, továbbá olvashatunk cseh és szlovák szerzőktől bírálatot a
korabeli cseh és szlovák értelmiség magatartásáról. 1968-cal kapcsolatban
egyre világosabban látszik, milyen hatással volt a csehszlovákiai reformok
eltiprása a lengyel és a magyar ellenzéki gondolkodásra. A Szolidaritás
Lengyelországnak pedig egyértelmű üzenete volt Prágában, Pozsonyban
és Budapesten. 1988–89-ben a lengyel és a magyar mozgalmakra példa-
képként tekintettek Csehszlovákiában.

1982-ben jelent meg Nagy Gáspár *Változat* című verse, melynek mot-
tója Milan Kunderára utal, felsorolása egyértelműen az összetartozásról
szól:

*„az állomáson szótlán utasok
ötvenhatosok hatvannyolcasok
hetvenhatosok nyolcvanegyesek”*

Térségi együttműködés 1989 után

A REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS DEMOKRATIKUS KERETEINEK KERESÉSE

A vasfüggöny átvágása, a berlini fal leomlása, a kommunizmus bukása, a rendszerváltoztatás megteremtette a közép-európai országok közötti együttműködés új lehetőségét. Addig a Szovjetunió szervezte, irányította és ellenőrizte a közép-európai térség politikai, biztonsági és gazdasági folyamatait. Az együttműködés a kommunista pártok ideológiai és egyéb formában megvalósuló irányítása mellett, elsősorban a Varsói Szerződés és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) szervezetein keresztül történt. Ezekből a keretből nem lehetett és nem is volt ajánlott kilépni, s ha igen, akkor az csak a szovjet vezetés jóváhagyásával történhetett (például a merev tervutasításos rendszer okozta válságok áthidalására kezdett magyarországi és lengyelországi kísérletek esetén). A Vörös Hadsereg évtizedekig tartó „ideiglenes tartózkodása” a legtöbb közép-európai országban mindennap a szuverenitás hiányára, a szabadságért folytatott küzdelmek kudarcára emlékeztette a térség lakóit.

A vasfüggönyön átnyúló – megyék, tartományok közötti – együttműködésre csak a helsinki folyamat és a gorbacsovi reformok idejében nyílt lehetőség. A korábban szorosan együttműködő, ám a hidegháború idején egymástól elzárt kisrégiók gazdasági, kulturális tapogatózásai jelentették az első próbálkozásokat.

A határon átnyúló együttműködés első kísérletei között kell megemlítenünk az **Alpok–Adria Munkaközösséget** (2013-tól **Alpok–Adria Szövetség**)⁸², amely olasz régiók, osztrák tartományok, egy német szövetségi tagállam és két jugoszláv tagköztársaság (Horvátország és Szlovénia)

⁸² Alapítás éve: 1978. november 20., Velence – A regionális kormányelnökök közös nyilatkozata. Az alapító tagok: Bajorország, Friuli-Venezia Giulia, Karintia, Horvátország, Felső-Ausztria, Salzburg (aktív megfigyelő), Szlovénia, Stájerország és Veneto. Jelenleg 13 tagja van a munkaközösségnek: Baranya megye, Burgenland, Friuli-Venezia Giulia, Karintia, Horvátország, Lombardia, Felső-Ausztria, Szlovénia, Somogy megye, Stájerország, Vas megye, Veneto és Zala megye. Honlap: <https://alps-adriatic-alliance.org>

részvételével 1978-ban alakult meg „*az európai integráció kristályosodási pontja mentén*”. 1986-ban Vas megye megfigyelői státuszt kapott, majd 1988. november 26-án teljes jogú tagja lett, s ezzel a Varsói Szerződés és a KGST tagállamának egyik megyéje még a vasfüggöny megléte idején „átkacsintott a túloldalra”. A szervezet máig működik, immár valamennyi tagja élvezi az EU-tagság adta lehetőségeket, és kihasználva ezeket a kereteket a bürokráciamentes, rugalmas és projektorientált regionális együttműködés elősegítéséért munkálkodnak.

A vasfüggöny nyugati oldalán élők nem érzékelhették, hogy az elzártság nem csupán a vasfüggöny mentén létezett, hanem – más módon ugyan – a „testvéri szocialista országok” között is. Az 1945-ben felrobantott Mária Valéria híd újjáépítésére Esztergom és Párkány (Štúrovo) között 2001-ig kellett várni, a háború előtt meglévő 47 Ipoly-híd közül 1989 után csupán hat működött Magyarország és Szlovákia között. A volt szovjet–magyar határ szinte hermetikusan le volt zárva, minimális vasúti és közúti kapcsolati lehetőséggel a két oldal között. A Ceaușescu-időkben a román–magyar határ átlépése csak a román határőrizeti szervek által mindennapi gyakorlattá tett megalázás elviselése árán volt lehetséges. Gyakori volt a belépés megtagadása, a politikai szempontból ártalmasnak minősített tárgyak elkobzása.

A rendszerváltoztatás, az első szabad választások nemcsak a belső viszonyok demokratikus átalakítása előtt nyitották meg az utat, hanem az új külpolitika megalkotásának feltételeit is megteremtették. A közép-európai térség szempontjából ez nemcsak azt jelentette, hogy megnyílt az út a nyugati együttműködés irányába, hanem azt is, hogy a korábban „egy táborba tartozók” közötti szabad mozgás bürokratikus akadályai megszűntek, és külső hatalom nem korlátozhatta a térség államai közötti együttműködést, nem szabhatta meg annak kereteit.

Elsősorban azok az államok keresték és találták meg az egymáshoz vezető utat, amelyek hasonló történelmi tapasztalatokkal, gazdasági fejlettséggel rendelkeztek, és a szabadságért folytatott küzdelmeik is összekötötték őket. A szovjet rendszer szabta biztonsági és gazdasági együttműködési, szervezeti keretek felszámolása és a nyugati struktúrákhoz való közeledés, e tekintetben azonos értékek, érdekek és célok meghatározása, e folyamatban egymás segítése fontos eleme volt ennek az útkeresésnek.

A szabadság közép-európai megélése a külpolitikában új, demokratikus szervezeti kereteket is kívánt. Ezek kialakítása párhuzamosan folyt a Vörös Hadsereg kivonulásának, a Varsói Szerződés és a KGST feloszlásának, valamint az Európai Gazdasági Közösséghez, az Európa Tanácshoz és a NATO-hoz való közlekedésnek a folyamatával.

A közép-európai térség államainak közlekedés- és energiahálózata, mely nagyhatalmi központokhoz (Berlin, Moszkva) igazodott, nem segítette a térség szerves fejlődését. A nyugat-keleti irányban vezető utak, vasutak, energiahálózatok a nagyhatalmaktól való függés jegyei voltak. E függőséggel szemben a térség államai által, saját politikai és gazdasági igényeik és érdekeik szerint, organikusán létrehozott és működő szervezetekre volt szükség. Az észak-déli irányú infrastrukturális és energiahálózatok, a digitális és innovációs hálózatok összekötése, ezáltal a versenyképességnek, az egyoldalú energiafüggés csökkentésének igénye került előtérbe.

Az elmúlt harminc évben Közép-Európában létrejött együttműködési formákat különböző szempontok szerint osztályozhatjuk. Most csupán néhány általános elemre figyelünk, amikor felvázoljuk a közép-európai együttműködési formák genesisét, a térség európai integrációjában és az egymás közötti együttműködésben betöltött szerepüket.

Közép-Európa államainak gazdasági, politikai és biztonsági együttműködése szempontjából az Európai Unió és a NATO a meghatározó nemzetközi szervezet. A térség államainak túlnyomó többsége ezeknek a szervezeteknek tagja, tagjelöltje, vagy egyéb szerződéses kapcsolatban áll velük. Amikor az államok közötti együttműködés regionális dimenzióit és formáit vizsgáljuk, nem tekinthetünk el attól, hogy azok az Európai Unió, illetve a NATO tagállamai közötti, avagy ezeken túlmutató keretekben működnek. Az alapkérdés az, hogy mennyiben segítenek megfogalmazni a részes államok regionális érdekeit, erősítve ezzel a nagyobb szervezeteken belüli megjelenésüket.

Elsősorban azoknak az államoknak az együttműködésére összpontosítottuk figyelmünket – kiemelve a visegrádi országokat –, amelyeknek mindkét totális rendszer következményeit el kellett viselniük.

A közép-európai régió két nagy, földrajzilag meghatározható térsége a Duna mente és a Baltikum. Az e térségek vonzáskörzetébe tartozó

országok közötti együttműködés intenzitása, az észak-déli kapcsolatok erősítése az egyik fontos fokmérője a regionális együttműködés minőségének.

A létrejött együttműködési formákat – egyebek mellett – vizsgálhatjuk a résztvevők köre, az együttműködés formai kerete, a megalakulás időpontja, témája, a kezdeményezők szintje, illetve a térségen kívüli nagyhatalmak részvétele szempontjából.⁸³

A szervezetek, kezdeményezések, platformok több hullámban jöttek létre és alakultak át közvetlenül a 1989–1990-es demokratikus változások idején, azt követően, majd a NATO-hoz és az Európai Unióhoz történt csatlakozás után.

Az együttműködési formákat tekintve a formálisan klasszikus nemzetközi szervezetek mellett politikai platformok és kezdeményezések, informális konzultációs fórumok jelentek meg.

Az együttműködés témája tekintetében a politikai, a biztonsági, a gazdasági, a kulturális, valamint egyéb szakterületre szakosodott intézmények alakultak (pl. belvízi hajózás, környezetvédelem). A kezdeményezők politikai szintjeiként az államfőket, a parlamenteket, a kormányokat, valamint az illetékes szaktárcákat említhetjük.

A KERETEK

A Közép-európai Kezdeményezés (KEK, 1989), a Visegrádi Együttműködés (1991) és a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás (CEFTA, 1992) volt az első három együttműködési forma.

Nyugati irányban konzultációs keretet biztosított a *Weimari Háromszög* (1991) és a *Slavkovi Nyilatkozat* (2015).

A Baltikumban a nagy hagyományokkal rendelkező Északi Tanács (1952) mellett létrejött a *Balti Közgyűlés* (1990) és a *Balti-tengeri Államok Tanácsa* (CBSS, 1996). Az észak–balti együttműködés kapcsán meg kell említeni az Észak–Balti Nyolcak (NB8, 1991) formátumot is.

⁸³ E témában a közelmúltban kiváló összefoglalók születtek. Lásd: STRÁŽAY, Tomáš: *Regionális együttműködési formák Kelet-Közép-Európában és a V4-ek*. 66–77. STEPPER Péter szerk. (2019): *Közép-Európa és a visegrádi együttműködés. Történelmi és politikai nézőpontok*. Budapest, Antall József Tudásközpont.

Déli irányban a *Craiovai Csoport* (2015), a *Regionális Együttműködési Tanács* (RCC, 1999) és a *Berlini Folyamat* (2014) folytat tevékenységet.

A Duna térségében a belvízi hajózással a *Duna Bizottság* (1948), a Duna vízgyűjtő területének környezetvédelmi szempontjaival pedig új szervezatként a *Nemzetközi Duna-védelmi Bizottság* (ICPDR, 1994) foglalkozik. A Száva vízgyűjtő területén működik a *Nemzetközi Száva Bizottság*, mely a hajózási és a környezetvédelmi kérdéseket is kezeli. A Duna térségéhez kapcsolódik egy szomszédos régió gazdasági fejlődését elősegítő szervezet, a *Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés* (1992).

A biztonság kérdésével foglalkozik a *Salzburg Fórum* (2001), a *Közép-európai Védelmi Együttműködés* (CEDC, 2010) valamint a *Bukareshti Kilencek* (B9, 2016) kerete, míg a térségen kívüli, egyes nagyhatalmak támogatását is élvező gazdasági együttműködési kezdeményezések közül a *16 (17)+1* formátumot kell megemlíteni – Kína részvételével (2012) –, illetve az Egyesült Államok támogatását is élvező *Három Tenger Kezdeményezést* (2016).

Külön említést érdemelnek az Európai Unió közép-európai térséget érintő makroregionális stratégiái, a *Balti-tengeri stratégia* (2009) és a *Duna-régióra vonatkozó stratégiája* (2011), illetve tervezatként megjelent a *Kárpátok stratégiájának* koncepciója. A térséghez szélesebb keretben kapcsolódik az *Alpok-régió* és az *Adriai-Jón régió stratégiája* is.

A **Közép-európai Kezdeményezés (KEK)**⁸⁴ 1989-ben Budapesten olasz-osztrák-magyar-jugoszláv együttműködésként indult, jelenleg 17 állam, az Európai Unió kilenc tagja mellett több EU-tagjelölt is részt vesz a szervezet tevékenységében. A KEK strukturáltan, intézményesült módon működik, saját titkársággal rendelkezik. Fő célja a résztvevők közötti

⁸⁴ 1989. november 11., Budapest. Quadragonale – Ausztria, Jugoszlávia, Magyarország, Olaszország; 1990-ben Csehszlovákia csatlakozásával – Pentagonale; 1991-ben Lengyelország csatlakozásával – Hexagonale; 1992-től KEK – Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Szlovénia. Jelenlegi tagok még (a fentiek mellett): Albánia, Belarusz, Bulgária, Csehország, Moldova, Montenegró, Románia, Szerbia, Szlovákia, Ukrajna (17). Honlap: www.cei.int

Ausztria 2018 júniusában bejelentette kilépését a KEK-ből. Az osztrák külügyi tárca szerint Ausztria részvétele a KEK-ben többé „nem célravezető”, a szervezet jelenlegi formájában elavult, és nem felel meg az európai kihívásoknak. Erhard Busek, a KEK egyik társalapítója erre vonatkozóan kijelentette: „Sajnálatos, hogy most egy kapcsolattal kevesebb lesz, egy olyan térségben, ahol éppen az ilyen jellegű kapcsolatokra van szükség.”

regionális együttműködés erősítése, a nem EU-tag országok fejlesztése és támogatása az európai integráció, illetve az európai uniós standardokhoz való közeledés útján. A nem EU-tag KEK-államokra vonatkozó EBRD-, illetve EU-forrásokra épülő projekttevékenységet is támogatja. A KEK kormányzati, parlamenti és üzleti dimenzióval rendelkezik. A szervezet Együttműködési Alapja nemkormányzati projekteket támogat, akciótervek határozzák meg a prioritásokat. Céljai között szerepel a kapcsolatépítés (konnektivitás) és a sokszínűség elősegítése. A parlamenti képviselők a Parlamenti Közgyűlésben, a Parlamenti Bizottságban és három szakbizottságban tevékenykednek.

A **Visegrádi Együttműködés**⁸⁵ 1991. február 15-én jött létre Antall József kezdeményezésére Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország közös nyilatkozatával. Csehszlovákia 1993-ban történt kettéválásával alakult ki a Visegrádi Négyek formációja. Az együttműködés célja a részt vevő államok demokratikus és piacgazdasági átalakulásának, illetve euroatlanti integrációs felkészülésének kölcsönös segítése volt. E szándék nyilvánítása és a konkrét közös lépések jelezték a transzatlanti világnak, hogy térségünk négy meghatározó rendszerváltó állama a közös célok érdekében hajlandó összefogni. Csaknem harmincéves létezése alatt a V4 a térség államainak legjelentősebb együttműködési formájává nőtte ki magát. Ebben jelentős szerepe volt szabadságküzdelmeik és kudarcaik hasonlóságának, gazdaságuk összevethető fejlettségi szintjének, a kommunizmus idején szerzett hasonló történelmi tapasztalatuknak.

Hasznos feleleveníteni a kiindulási pontot, az európai integráció útján való együttműködésről szóló, a három állam által aláírt 1991-es visegrádi nyilatkozatot, amely – egyebek mellett – megállapítja: *„Az elmúlt évtizedek során kialakult helyzet hasonlósága a három államot alapvetően megegyező célok elérésére ösztönzi: az állami függetlenség, a demokrácia és a szabadság teljes egészében való helyreállítására, a totalitárius rendszer társadalmi, gazdasági és szellemi megjelenési formáinak felszámolására, a parlamenti demokrácia, a korszerű jogállam kiépítésére, az emberi jogok és szabadságjogok tiszteletben tartására, a korszerű piacgazdaság megterem-*

⁸⁵ 1991. február 15.: Visegrádi nyilatkozat. Jelenlegi tagok: Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia. Honlap: www.visegradgroup.eu

tésére, Európa politikai, gazdasági, biztonsági és jogalkotási rendszerébe való teljes körű bekapcsolódásra.”

A visegrádi államok miniszterelnökei 2004 májusában, az EU-csatlakozást követően a csehországi Kroměřížben elégedetten állapították meg, hogy a visegrádi nyilatkozatba foglalt célokat elérték, és kijelentették, hogy folytatni kívánják együttműködésüket az Európai Unió és a NATO tagállamaiként. A célok az új helyzetben módosultak, de továbbra is a közép-európai régió identitásának erősítését, a regionális kezdeményezések támogatását tartják szem előtt, megőrizve a V4-együttműködés rugalmas, nyitott és konkrét projektekre összpontosító jellegét, mellyel egyre több szakpolitika területén járultak hozzá a közép-európai régió kohéziójának erősítéséhez. Prioritásként a kultúra, az oktatás, a civil dimenzió, az energetika, a közlekedés, a katasztrófavédelem és a védelmi ipar területét jelölték meg. Külön hangsúlyozták az EU-n belüli együttműködést, elkötelezettségüket az Unió bővítéspolitikájának támogatásában. Kihangsúlyozták a többi regionális szervezettel való együttműködés fontosságát. Az Európai Unió keretében a közös agrárpolitika, a strukturális és kohéziós alapok kérdésében, a közös kül- és biztonságpolitika terén, illetve a schengeni rendszerben a hosszú távú együttműködés szükségességét is kiemelték.

Gyakran felmerül a visegrádi együttműködés bővítésének a kérdése. A V4+ formátum kerete megfelelő nyitottságot és rugalmasságot biztosít a szorosabb együttműködés lehetőségét firtató érdeklődők számára is, így a tagállamok anélkül, hogy a bevált visegrádi kereteket módosítani kellene, konkrét ügyek mentén tudnak eredményt elérni egyes országokkal, országcsoportokkal.

A visegrádi együttműködés ugyan nem intézményesült (eddig két kormányközi szervezetet hozott létre, a Nemzetközi Visegrádi Alapot 2000-ben és a Visegrádi Szabadalmi Intézetet 2016-ban), de a strukturált párbeszéd rendszere, a rendszeres magas szintű egyeztetések, az államfői, a parlamenti és a kormányzati szintű találkozók, a szakértői eszmecsere, a tagállamok éves rotációs elnöksége, azok programjainak összehangolása és a támogatást élvező kérdéseknek összehangolt képvisellete komoly eredményeket hozott. Hozzájárult ahhoz, hogy a visegrádi térség Európa gazdaságilag leggyorsabban fejlődő régiója legyen. A 2015-ös migrációs vál-

ság során a közös fellépés megmutatta az együttműködés politikai erejét.

A visegrádi együttműködés eredményessége a bürokráciamentességben, a pragmatizmusban, a rugalmasságban és az eredményre irányuló szemléletben rejlik. A V4-együttműködés lényege, hogy az érdekezőságra összpontosítja figyelmét, a közös projekteket viszi végig a gyakorlatban, és ehhez járulnak hozzá a rotációs elnökség programjai. A stratégiai prioritások közé tartozik a közlekedési és energetikai infrastruktúra-fejlesztés összehangolása, az EU-ban tárgyalt, megvitatott kérdésekben való együttműködés, a védelmi és biztonságpolitikai, valamint a tudományos és innovációs együttműködés. A társadalmi kapcsolatok fejlesztését, a szomszédsági kapcsolatok erősítését segíti a Nemzetközi Visegrádi Alap. A V4 nem csupán a régió érdekeit képviseli, hanem konstruktívan hozzájárul az összeurópai problémák kezeléséhez is.

A V4-államok a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás⁸⁶ (CEFTA, 1992) révén – a térség kereskedelmének liberalizációjával – kívántak felkészülni az EU egységes piacához történő csatlakozásra. A tagság fokozatosan bővült (Szlovéniával, Romániával, Bulgáriával, Horvátországgal), majd az EU-csatlakozás után az új EU-tagországok kiléptek a szervezetből. A visegrádi együttműködés egyik legsikeresebb tudástranszferjét jelentette, hogy 2006-ban „CEFTA 2006” néven – többnyire délkelet-európai országok – lényegében átvették a korábban kialakított kereteket. A térségben ez az egyetlen olyan szervezet, amely az eredeti kereteket átvette, miközben a tagsága teljesen kicserélődött.

A Weimari Háromszög⁸⁷ 1991 óta működő konzultációs fórum Franciaország, Németország és Lengyelország között, esetenként államfői, évenként külügyminiszteri találkozókkal. Az együttműködés kezdeti, dinamikus szakaszában, a két szervezethez történő csatlakozás előtti időben a lengyel fél az Európai Unió és a NATO két meghatározó államával

⁸⁶ 1992. december 21., Krakkó, majd 2006-ban új CEFTA. A jelenlegi tagok: Észak-Macedónia, Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Moldova, Montenegró, Szerbia (7). (Korábbi tagok: Horvátország, Románia, Bulgária, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia.)

⁸⁷ 1991. augusztus 28-án Hans-Dietrich Genscher német külügyminiszter kezdeményezésére jött létre. Honlapok: <http://www.weimarer-dreieck.eu>; <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/poland/the-weimar-triangle>; <https://www.gov.pl/web/diplomacy/weimar-triangle>

közvetlen konzultációkat tudott folytatni. Az utolsó államfői találkozóra 2011-ben, külügyminiszteri találkozóra 2016-ban és 2020 januárjában került sor.

Az együttműködés biztonságpolitikai hangsúlyát mutatja, hogy 2011-ben – az EU közös biztonság- és védelempolitikájának erősítése érdekében – közös harccsoportot hoztak létre.

A Brexit utáni helyzet új impulzust adhat az együttműködésnek az egyes európai ügyek eltérő megítélésének megvitatásához és a közös álláspontok kialakításának elősegítéséhez. Szakértői javaslatok születtek a három állam együttműködésének dinamizálására, hozzájárulva az EU-n belüli viták rendezéséhez. A szakértők egyebek mellett „új bilaterális programok kidolgozását, a projektek középpontba helyezését, a katonai együttműködés megerősítését és a háromoldalú önkormányzati együttműködés fejlesztését javasolják”.

A **Slavkovi Nyilatkozatot**⁸⁸ 2015. január 29-én írt alá az osztrák, a cseh és a szlovák miniszterelnök. A nyilatkozatban közlekedési, energiabiztonsági, infrastrukturális kérdésekkel, az ifjúsági foglalkoztatással, a határokon átnyúló kapcsolatokkal és az EU szomszédságpolitikájának kérdéseivel foglalkoztak. Az aláírók elhatározása szerint a találkozókra évi rendszerességgel kerül sor. A munkát háromoldalú, külügyminiszter-helyettesi szintű munkacsoport hangolja össze.

A kezdeményezés a cseh–osztrák kapcsolatoknak kívánt – cseh részről – új impulzust adni. Mindegyik fél hangsúlyozta, hogy nem a visegrádi együttműködés alternatíváját hozták létre. A rotációs elnökséggel működő formátum egy rugalmas és kiegészítő elem, amely az országok közötti szinergiákat erősíti a régió és az EU érdekében.

A Baltikumban az Északi Tanács, a Balti Közgyűlés és a Balti-tengeri Államok Tanácsa (CBSS) adja meg az északi regionális együttműködés kereteit.

Az **Északi Tanács**⁸⁹ 1952-ben négy északi ország, Dánia, Izland, Norvégia és Svédország együttműködéseként indult, majd kiegészült Finnországgal. Azóta – az 1962-es helsinki együttműködési szerződés alapján – 87 tagú parlamenti közgyűlésként működik. Bár a parlamenti együtt-

⁸⁸ <https://www.vlada.cz/assets/media-centrum/aktualne/AusterlitzDeclaration.pdf>

⁸⁹ <https://www.norden.org/en/nordic-council>

működés fóruma, de a politikai és közigazgatási gyakorlatban is komoly szerepe volt a munkaerőpiacok egyesítésében, a társadalombiztosítás harmonizálásában, a szabad mozgás lehetővé tételében. A tanács koppenhágai székhellyel és rotációs elnökséggel működik, döntései közvetlenül nem hatályosak, azokat a tagállamoknak kell átültetniük nemzeti jogrendjükbe.

A **Balti Közgyűlést**⁹⁰ 1991-ben Tallinnban hozta létre Észtország, Lettország és Litvánia. Kezdetben a biztonsági és védelempolitikai együttműködésre helyezték a hangsúlyt, később – az energiapolitika, a jogszabályok harmonizációja, a vám- és határrendészeti együttműködés mellett – a kulturális, tudományos és oktatási kapcsolatokat is kiemelten kezelték. A közép-európaiakhoz hasonlóan – az EU-tagságra készülve – 1993-ban szabadkereskedelmi egyezményt írtak alá, majd egy évvel később együttműködési szerződést kötöttek, az EU-csatlakozásig pedig a jogharmonizációra összpontosították figyelmüket. A Balti Közgyűlésbe a három balti állam parlamentje delegál húsz-húsz képviselőt. A közgyűlés éves munkaterve tartalmazza a prioritásokat és meghatározza a Balti Miniszterek Tanácsával való együttműködés kereteit. A Balti Közgyűlés és titkársága Rigában működik.

A **Balti-tengeri Államok Tanácsa (CBSS)**⁹¹ kormányközi szervezet, amely 1992-ben alakult Koppenhágában. Munkájában 11 térségbeli ország, Dánia, Észtország, Finnország, Izland, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Németország, Norvégia, Svédország és Oroszország vesz részt. Fő tevékenységi területe a regionális identitás, a biztonságos, valamint a fenntartható és prosperáló régió. A tagállamok a gazdaságfejlesztés, a vállalkozások fejlesztése, a környezetvédelem, az oktatás, a kultúra, a gyermekek jogai, a polgári védelem és az embercsempészet kérdésében működnek együtt. A szervezet fontos szerepet töltött be az Európai Unió *Balti-tengeri régióra vonatkozó stratégiájának* kidolgozásában, máig pedig végrehajtásának ellenőrzésében. A szervezet titkársága 1998 óta Stockholmban működik.

Az **Északi-Balti Nyolcak (NB8)**⁹² együttműködésben a három balti

⁹⁰ <https://www.baltasam.org/en>

⁹¹ <http://www.cbss.org>

⁹² <https://um.dk/en/foreign-policy/nordic-baltic-cooperation/>

állam mellett a dán, a svéd, a norvég, a finn és az izlandi fél vesz részt. 1993-ban jött létre azzal a céllal, hogy a fejlett észak-európai államok szakpolitikai területeken támogassák a balti államokat. Az együttműködésnek e kerete a politikai párbeszéd problémaorientált fóruma, a találkozók különböző szinteken folynak. Az NB8 parlamenti dimenziója a Balti Közgyűlés és az Északi Tanács éves együttes ülésein is megjelenik.

A Duna térségében működő szakmai szervezetek közül legkorábban – a dunai hajózás szabályozásáról szóló belgrádi egyezmény (1948) alapján – a budapesti székhelyű **Duna Bizottság**⁹³ jött létre. A szervezet tagságát a part menti államok és – a Szovjetunió jogutódjaként – Oroszország alkotják, a 11 tagállamból 7 az Európai Unió tagja. A szervezet egyebek mellett a Duna hajózhatóságának biztosításával, a jogszabályok egységesítésével, a biztonság, a hidrometeorológia, a szennyezettség, valamint a piackövetés kérdéseivel foglalkozik. A Rajna–Majna–Duna-csatorna 1992. évi megnyitásával jelentősen bővültek a személyforgalmi hajózásban rejlő lehetőségek. Az EU belvízi hajózással foglalkozó főigazgatósága a hajózás feltételeit javító projekteket hirdet meg és egyes hajózási kérdésekben kötelező erővel bíró jogszabályokat alkot, amelyek új lehetőségek, kihívások és feladatok elé állítják a szervezetet. A szervezet együttműködik több, európai nemzetközi folyókkal foglalkozó folyami bizottsággal.

A térségben partnere a **Nemzetközi Száva Bizottság**⁹⁴, melynek fő célkitűzései között szerepel a Száva folyón a nemzetközi hajózás biztosítása és a környezetvédelem. A Száva Bizottság létrehozását – Jugoszlávia szétesése után – a Délkelet-európai Stabilitási Paktum támogatásával kezdeményezték. A Száva ekkor egy ország belső folyójából nemzetközi folyóvá változott, ezért szükség volt az ezzel kapcsolatban felmerülő kérdések komplex kezelésére.

⁹³ Az 1948-as belgrádi egyezmény alapján létrejött nemzetközi szervezet jelenlegi tagjai: Ausztria, Bulgária, Horvátország, Magyarország, Moldova, Németország, Oroszország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Ukrajna (11). Honlap: <https://www.danubecommission.org/dc/en/>

⁹⁴ A keretegyezményt a Száva folyó medencéjéről (FASRB) 2002. december 3-án írta alá Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Szerbia képviselője, a ratifikációs folyamat 2004 végén fejeződött be, és a titkárság 2006 januárjában Zágrábban kezdte meg tevékenységét. Honlap: <https://www.savacommission.org/>

A Duna-medence környezetvédelmi kérdéseivel az 1994-ben létrejött bécsi székhelyű **Nemzetközi Duna-védelmi Bizottság**⁹⁵ (ICPDR, 1994) foglalkozik – együttműködési és koordinációs platformként. A szervezet a Duna-védelmi egyezményt aláíró 14 ország és az Európai Unió hozta létre. Feladatai közé tartozik egyebek mellett, hogy biztosítsa a felszíni és felszín alatti vizek megőrzését és észszerű használatát, csökkentse a Duna vízgyűjtő területéről a Fekete-tengerbe érkező szennyezőanyag-terhelést, felügyelje az árvíz- és jégveszélyt.

A Duna térségéhez közvetlenül kötődő Bulgária és Románia, valamint Görögország révén az Európai Unió tagállamai is tagjai az iztambuli székhelyműködőszékhelyű **Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködésnek** (BSEC)⁹⁶. Az 1992 óta működő nemzetközi szervezet a kereskedelem, az ipar, az energetika, a közlekedés, a távközlés, a tudomány, a technika, a mezőgazdaság, a környezetvédelem és a turizmus terén ígéretes javaslatokat, terveket készített, azonban a térségben meglévő kétoldalú konfliktusok (pl. az orosz–georgiai, az örmény–azeri, az orosz–ukrán konfliktus) nehezítik a megvalósításukat. A szervezet kiterjedt intézményi hálózattal rendelkezik, egyebek mellett *Parlamentari Közgyűléssel*, *Üzleti Tanáccsal*, a *Fekete-tengeri Kereskedelmi és Fejlesztési Bankkal*, valamint független elemző és tanácsadó intézménnyel.

Bolgár és román kezdeményezésre 2019 júniusában Brüsszelben EU–BSEC-együttműködésről szóló magas szintű konferenciát tartottak. Ezzel egyidejűleg az Európai Tanács 2019. június 17-én következtetéseket⁹⁷ fogadott el az EU részvételéről a fekete-tengeri regionális együttműködésben, melyben megerősítette „elkötelezettségét, hogy előmozdítsa a fekete-tengeri régió jólétét, stabilitását és ellenálló képességét (resilience)”. A fekete-tengeri térség egyre nagyobb stratégiai jelentőséggel bír az EU

⁹⁵ Az 1994-ben Szófiában aláírt Duna-védelmi egyezmény alapján létrejött nemzetközi szervezet jelenlegi tagjai: Ausztria, Bulgária, Bosznia-Hercegovina, Csehország, Horvátország, Magyarország, Moldova, Montenegró, Németország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna, Európai Unió (15).

⁹⁶ A BSEC tagállamai: Albánia, Azerbajdzsán, Bulgária, Görögország, Georgia, Moldova, Oroszország, Örményország, Románia, Szerbia, Törökország, Ukrajna. Honlap: <http://www.bsec-organization.org/>

⁹⁷ Council Conclusions on the EU's engagement to the Black Sea regional cooperation, 17 June 2019, No. doc. 10219/19. Forrás: <https://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2019/06/17/black-sea-council-adopts-conclusions/>

számára. A tanács kifejezte aggodalmát a fekete-tengeri térségben tapasztalható biztonsági kihívásokkal kapcsolatban, majd üdvözölte a szektororientált és pragmatikus együttműködést, melynek célja a bizalomépítés, a regionális párbeszéd erősítése és olyan konkrét célok elérése, melyekből a régió és az EU is profitál. Hangsúlyozza, hogy a fekete-tengeri regionális együttműködés erősítése hozzájárul az EU Európa és Ázsia közötti összeköttetést segítő stratégiájának és az ebben megfogalmazott négy prioritásnak (közlekedés, energia, digitális és emberek közötti kapcsolatok) a megvalósításához.

A balkáni térséget érintő együttműködési keretek között találjuk a **Craiovai Csoport**⁹⁸ nevű kezdeményezést, amely 2015-ben indult útjára a román–szerb–bolgár miniszterelnöki találkozó eredményeként. A csoport célja Szerbia integrációs törekvéseinek támogatása és az infrastruktúrafejlesztés előmozdítása volt. A V4 által ihletett román kezdeményezésű együttműködéshez 2017-ben csatlakozott Görögország is.

A **Délkelet-európai Stabilitási Paktumot**⁹⁹ – az EU kezdeményezésére – a béke, a demokrácia, az emberi jogok és a térségben lévő államok gazdaságainak erősítése érdekében hozták létre 1999-ben. 2008-ban *Regionális Együttműködési Tanács* (RCC) alakult át. Az alapító kongresszuson negyven ország és jelentős nemzetközi szervezetek képviseltették magukat. Az 1999-es csúcstalálkozón Szarajevóban a résztvevők egyetértettek abban, hogy a térségben a stabilitást és a békét a közbiztonság megerősítésével, a demokratikus intézményrendszer bevezetésével és hatékony működésének biztosításával, valamint a gazdasági és szociális jólét elősegítésével érhetik el. A működés tapasztalatai alapján 2006-ban úgy döntöttek, hogy hatékonyságnövelő hatása az ilyen típusú válságkezelésnek akkor lesz, ha a térség önállóan vállal felelősséget helyzetének javításáért – a kívülről érkező támogatások koordinálása helyett. Ennek eredményeként jött létre a *Regionális Együttműködési Tanács* (RCC). A

⁹⁸ 2015. április 24., Craiova, kormányfői találkozó. Kormányfői szintű együttműködési projekt.

⁹⁹ 1999. június 10-én jött létre Kölnben a koszovói háború után. A jelenlegi tagok: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Macedónia, Moldova, Montenegró, Oroszország, Románia, Szerbia. Megfigyelő: Ukrajna. Támogatók: Egyesült Államok, Japán, Norvégia, Oroszország, Svájc, Törökország, az Európai Unió tagállamai. Honlap: <https://www.rcc.int/>

2019 áprilisában elfogadott stratégia és munkaprogram, amely a 2020–2022-es időszakra szól,¹⁰⁰ meghatározta a szervezet előtt álló prioritásokat, melyek szerint fejleszteni kell a regionális gazdasági térséget, a jó kormányzás és a jogállamiság révén pedig elősegíteni a biztonságot.

A **Berlini Folyamat**¹⁰¹ német kezdeményezésre 2014-ben jött létre azzal a céllal, hogy elősegítse a nyugat-balkáni országok európai integrációját az egymás közötti kapcsolatok (interkonnectivitás) és a regionális együttműködés erősítése révén. A folyamatban a nyugat-balkáni országok mellett tíz EU-tagállam is részt vesz, valamint az Európai Bizottság, az EIB és az EBRD segít a közös projektek finanszírozásában. Évente csúcstalálkozókon értékeli az elért eredményeket. Kulcsfontosságú a kapcsolatépítés (konnectivitás), amely az energia és a közlekedés terén a transzeurópai hálózatok kiépítését kívánja elősegíteni, jelentős anyagi támogatások útján. A Berlini Folyamat résztvevőinek 2019-ben megtartott **poznańi** ülésén meghatározták az új ciklus fő területeit. Ezek a közlekedés, az energia, a digitalizáció, a gazdaság, a biztonság és a jószomszédi kapcsolatok.

Osztrák kezdeményezésre 2000-ben hat közép-európai állam¹⁰² hozta létre a biztonsági kérdésekkel foglalkozó **Salzburgi Fórumot**, amely a rendőrségek közötti együttműködéssel, a kábítószer-csempészettel, a tanúvédelemmel, az illegális migrációval és a belbiztonság további kérdéseivel foglalkozik. Az EU bel- és igazságügyi politikájának területén a résztvevő államok álláspontjainak egyeztetésére is sor kerül.

A **Közép-európai Védelmi Együttműködés (CEDC)**¹⁰³ a közép-európai államok egy csoportjának együttműködési kerete az összehangolt

¹⁰⁰ Stepping up the Transformation, RCC Strategy and Work Programme 2020–2022 (2019). Sarajevó, Regional Cooperation Council. Elérhető: <https://www.rcc.int/admin/files/docs/reports/RCC-Strategy-and-Work-Programme-2020-22-rich.pdf>

¹⁰¹ 2014. augusztus 28., Berlin, diplomáciai kezdeményezés. Résztvevők: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó, Montenegró, Szerbia, valamint Ausztria, Bulgária, Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Horvátország, Lengyelország, Németország, Olaszország, Szlovénia. Honlap: <https://berlinprocess.info/>

¹⁰² Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia, melyekhez később csatlakozott Bulgária, Horvátország és Románia. Honlap: <http://www.salzburgforum.org/>

¹⁰³ 2010-ben kezdődött honvédelmi miniszteri kezdeményezés. Résztvevők: Ausztria, Csehország, Horvátország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia (Lengyelország megfigyelő).

védelem erősítése érdekében, a védelmi képességek megosztása, közös gyakorlatok szervezése révén. A migrációs válság óta a probléma kezelésében is részt vállalnak.

A **Bukaresti Kilencek**¹⁰⁴ a román államfő kezdeményezésére a lengyel államfő támogatásával 2015-ben életre hívott, államfői szintű informális konzultációs platform biztonsági kérdésekről. Résztvevői a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő térség NATO-tagállamainak államfői. Meghirdetett célja a szövetségesek közötti kommunikáció elősegítése, a NATO keleti szárnyának megerősítése. A találkozók visszatérő témája a NATO–EU-kapcsolat, a NATO jövője és a NATO Oroszországhoz való viszonyulása.

Az Európán kívüli nagyhatalmak közül Kína 2012-ben kezdeményezte a 16+1 formátum létrehozását, melyhez Görögország 2019-ben csatlakozott, így a formátum 17+1-re változott.¹⁰⁵ Jelenleg Kína és a kelet-közép-európai térség 17 állama közötti kapcsolatok elmélyítését szolgáló platform. A „17 + 1 együttműködés” azt a kínai törekvést segíti, amelynek célja, hogy nemzetközi intézmények létrehozásával növelje befolyását a világpolitikában. Ez a formátum Kína nagy külpolitikai tervének, az „Egy övezet – egy út” nevű tervnek a részét képezi. Az elképzelések szerint az együttműködés laza intézményi keretben működik, az államok önkéntes alapon vesznek részt az egyes mechanizmusokban. Az intézményi keretet az államok vezetői, a szakértők és a pekingi titkárság képezi. Kínai részről elfogadják a részt vevő államok sokféleségét. A gazdaság a meghatározó téma, az együttműködés pragmatikus, nem értékalapú, hanem eredményorientált. Kína az együttműködés mozzgója.

Az együttműködés kereskedelmi, befektetési, költségvetési és pénzügyi területen történő elmélyítése képezi a 17+1 körben született meg egyezés tárgyát. Az államfők évi találkozói mellett tudományos és szakértői szintű eszmecserék is folynak. Az uniós szabályozással történő összhang vonatkozásában az ígért befektetések nagysága és a megvalósítás kapcsán az EU részéről kérdések merültek fel.

A lengyel és a horvát államfő által elindított, tizenkét uniós orszá-

¹⁰⁴ Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia.

¹⁰⁵ Honlap: <http://www.china-ceec.org/eng/>

got¹⁰⁶ felölélő **Három Tenger Kezdeményezés** máig nem intézményesült. Az informális platform célja az Adriai-, a Balti- és a Fekete-tenger közötti térségben az együttműködés elmélyítése az infrastruktúra, az energetika és a digitalizáció területén, ezáltal az EU keleti tagországai közötti kapcsolatok erősítése, versenyképességük növelése, „az egymás közötti kapcsolatok javítása és a tényleges konvergencia elősegítése az EU-tagállamok között”.

Az Egyesült Államok támogatásáról biztosította a kezdeményezést. Az infrastruktúra projektalapú fejlesztése fontos célkitűzés a térség kohéziójának erősítése szempontjából. A Három Tenger Kezdeményezés Befektetési Alapja kulcsszerepet játszhat a projektek finanszírozásában. Az államfők mellett a kezdeményezés működtetése fokozatosan átkerülhet a kormányzatokhoz, és az intézményesítés irányába is elmozdulhat.

Az Európai Unióban jelenleg négy makroregionális stratégia működik: a 2009-ben elfogadott Balti-tengeri, a 2011-ben jóváhagyott Duna-régióra vonatkozó, a 2014-ben elfogadott Adriai–Jón régióra vonatkozó¹⁰⁷, valamint a 2015-ben született Alpok-stratégia¹⁰⁸. Előkészítés alatt van továbbá a lengyel kezdeményezésű Kárpátok-stratégia.

A **balti-tengeri régióra vonatkozó uniós stratégia**¹⁰⁹ (EUSBSR) az első makroregionális stratégia volt Európában, 2009-ben fogadta el az Európai Tanács. A kezdeményezés három célt tűz ki maga elé: a tenger megővését, a régió egyes részeinek összekötését és a jólét növelését. A célok mellé rendeli a szakpolitikák széles skáláját. A Balti-tengeri Államok Tanácsa fontos szerepet tölt be a cselekvési terv végrehajtásában.

Az Európai Tanács 2011. évi magyar elnöksége alatt fogadták el az állam- és kormányfők az Európai Unió második makroregionális fejlesztési keretrendszerét, a **Duna-régióra vonatkozó stratégiát**¹¹⁰. A 14 országot

¹⁰⁶ Ausztria, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia. Honlap: <http://three-seas.eu/>

¹⁰⁷ <https://www.adriatic-ionician.eu/>

¹⁰⁸ <https://www.alpine-region.eu/eusalp-eu-strategy-alpine-region>

¹⁰⁹ Az EU 2009-ben indult makroregionális stratégiája Dánia, Észtország, Finnország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Németország és Svédország részvételével. Honlap: <https://www.balticsea-region-strategy.eu/>

¹¹⁰ Németország (Bajorország és Baden-Württemberg), Ausztria, Csehország, Bulgária, Horvátország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia, valamint Bosznia-Hercegovina, Moldova, Montenegró, Szerbia és Ukrajna részvételével. Honlap: <https://danube-region.eu/>

érintő stratégia célja, hogy a négy „pillér” keretében 12 prioritási területen összehangolja a fejlesztéspolitikát a régió összeköttetésekének javítása, a környezetvédelem, a jólét növelése és a régió megerősítése érdekében.

A Duna-régió más régiókkal történő összekapcsolásával foglalkozó fejezet prioritása a „mobilitás és a multimodalitás fejlesztése” a belvízi hajóutak, a vasúti, a közúti és a légi közlekedés vonatkozásában, a fenntartható energia használatának ösztönzése, a kultúra és az idegenforgalom, valamint az emberek egymással való kapcsolatteremtésének előmozdítása.

A környezetvédelem szempontjából prioritás a vizek minőségének helyreállítása és megőrzése, a környezeti kockázatok kezelése, a biodiverzitás, a táj, valamint a levegő- és talajminőség megőrzése.

A jólét megteremtéséhez szükség van a tudásalapú társadalom kialakítására a kutatás, az oktatás és az információs technológia segítségével. Elengedhetetlen a vállalkozások versenyképességének javítása, beleértve a vállalkozások közötti regionális együttműködés (klaszterek) fejlesztését, valamint szükség van az emberi erőforrásba és emberi képességekbe történő „befektetésre”.

A Duna-régió megerősítéséről szóló fejezetben a stratégia hangsúlyozza az intézményrendszer kibővítését és az intézményi együttműködés erősítését, továbbá az együttműködést a szervezett bűnözés és a súlyos bűncselekmények elleni küzdelemben.

Az Európai Bizottság 2012-ben új „Duna transznacionális együttműködési programot” kezdeményezett a 2014–2020-as időszakra, amelynek földrajzi területe pontosan megegyezik a 2011-ben elfogadott EU-s Duna-stratégia területével. Két eltérő eszközről van ugyan szó, ezek azonban azonos földrajzi területen, bár eltérő szinteken és elvek mentén működnek. A megegyező terület és a hasonló célok lehetőséget teremtettek az együttműködésre. A Duna-program transznacionális projektekkel hozzájárult a stratégia tematikus céljainak eléréséhez, s elősegítette a Duna-stratégia irányítási rendszerének fejlesztését is.

Ugyanakkor az EU „3 nem” elve alapján új stratégia létrehozása nem teremt új uniós forrásokat, jogszabályokat vagy formális struktúrákat, a makroregionális stratégiák ebből kiindulva az együttműködésre és a szinergiára támaszkodhatnak.

Lengyelország 2016-ban egy új makroregionális stratégia létrehozására tett javaslatot, amely a Kárpátok térségét érinti. A **Kárpátok makroregionális stratégia**¹¹¹ a régió fejlesztésével kíván javítani periferikus helyzetén, csökkenteni a szegénységet, választ keresni az elvándorlás, az alacsony foglalkoztatás problémájára. A kezdeményező által javasolt földrajzi kiterjedés részleges átfedést mutat a Duna-stratégia földrajzi kiterjedésével, de tematikusan a javaslat a Kárpátok régiójára, a hegyvidéki területre irányul. 2018-ban a Krynica-Zdrój nevű lengyelországi településen írták alá a létrehozásáról szóló szándéknyilatkozatot,¹¹² melyben az aláírók kérték az Európai Bizottságot, hogy támogassa a kidolgozás és végrehajtás folyamatát.

A Kárpátok védelmével és fenntartható fejlődésével foglalkozó egyezményt (**Kárpátok-egyezmény**)¹¹³ hét térségbeli állam fogadta el 2003-ban. A 2006-ban hatályba lépett keretegyezmény konkrét kötelezettségeket nem tartalmaz, ezeket az elfogadandó jegyzőkönyvek tartalmazzák a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés témakörében.

ÖSSZEGZÉS

A közép-európai regionális együttműködési formák hozadékát az elmúlt harminc év távlatában értékelve lényegében elégedettek lehetünk.

A regionális együttműködés:

1. *segítette* a térség államait együttműködésük különböző területein abban, hogy „egymásra hangolódjanak”, jobban megértsék egymást, *megfogalmazzák közös érdekeiket, céljaikat, és ezeket közösen képviseljék*;
2. *felkészítette* a térség államait az *európai integrációra*;
3. az Európai Unióhoz és a NATO-hoz történő csatlakozás után pedig

¹¹¹ Eredetileg javasolt földrajzi kiterjedése Szlovákia, Magyarország, Románia és Moldova egész területe, valamint Lengyelország 5, Csehország, Ukrajna és Szerbia 4-4 régiója volt.

¹¹² Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Ukrajna képviselője írta alá.

¹¹³ Egyezmény a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlődéséről. Aláíró államok: Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szerbia, Montenegró, Szlovákia és Ukrajna. Magyarországon a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlesztéséről szóló keretegyezmény jóváhagyásáról szóló 2118/2004 (V. 21.) kormányhatározat hirdette ki. Forrás: <http://www.carpathianconvention.org/>

- gazdasági, biztonsági, kulturális és egyéb szakmai területeken ösztönözte a térség államait a *regionális szempontok és érdekek megfogalmazására és képviselésére, hozzájárult az államhatárokon túlmutató regionális gazdasági érdekek megfogalmazásához, az ezek megvalósulását elősegítő projektek beazonosításához és képviseléséhez;*
4. *elősegítette az észak-déli összeköttetés (infrastruktúra, energia, digitalizáció, innováció), a Duna-térség, a Baltikum és a Balkán közötti együttműködés jelentőségének felismerését a versenyképesség növelése érdekében, és keretet adott a közös cselekvésnek;*
  5. *az EU-n kívüli jelentős gazdasági szereplők bevonásával (USA, Kína) új lehetőségeket teremtett a fejlesztések érdekében alternatív fejlesztési források beazonosításával;*
  6. *megteremtette a közép-európai identitás és egymásrautaltság felismeréséhez és erősödéséhez hozzájáruló kereteket;*
  7. *a kezdeti követő magatartás helyett egyre inkább kezdeményező, proaktív szerep vállalására tette képessé az egyes regionális együttműködési formákban részt vevő államokat az európai integrációs folyamat vonatkozásában.*

Sok teendő van az együttműködés hatékonyságának növelése, az átfedések kiküszöbölése, az egyes szervezetek prioritásainak, a terveknek és projekteknek összehangolása terén. A regionális együttműködés ugyan hozzájárul a kétoldalú kapcsolatokban olykor felmerülő viták, nézeteltérések kezeléséhez, enyhítéséhez, de nem helyettesítheti az intenzív kétoldalú párbeszédet, a diplomáciai aprómunkát, az egyeztetéseket.

Mіндеzt összegezve kimondhatjuk, hogy a regionális együttműködés Közép-Európa fejlődése szempontjából ön maga is értéket képvisel, ám egyúttal erősíti a térség államainak szerepét, valamint az Európai Unió és a NATO működésének hatékonyságát.

Közép-Európa az Európai Unióban

„FINALITÉ POLITIQUE”

A II. világháború traumája vezette el a korszak legjobb európai politikusait – Konrad Adenauert, Robert Schumant, Alcide De Gasperit – ahhoz a felismeréshez, hogy Európában a következő háború a katonai konfliktus lehetőségének kizárásával kerülhető el. Az Európai Szén- és Acélközösség létrehozásával közösségi, államok feletti felügyelet alá helyezték a francia és a német szén- és acélipart, lehetetlenné téve ezzel a nehézfegyverek gyártásának újratekintését nemzeti keretekben. Az első szupranacionális európai intézményként, a mai Európai Unió távoli elődjeként legfőbb funkciója a béke és biztonság tartós megőrzése volt Európában. Bár látszólag gazdasági szerződésként jött létre, az eredeti cél a politikai egység megteremtése volt.

Azóta hetven év telt el, a világ átalakult, és benne Európa is. A belső európai békét sikerült megteremteni, azonban a globális kockázatok – a növekvő társadalmi egyenlőtlenség a világ számos pontján, a nukleáris fenyegetés, a klímaváltozás, a rendkívül gyors népességnövekedés és a tömeges migráció, az erőforrásokhoz, a vízhez, élelmiszerhez, energiához való hozzájutás nehézségei – rendkívül nagy kihívást jelentenek Európának, a világ leggazdagabb és legbiztonságosabb térségének. Manapság az a nagy kérdés, hogy lesz-e és mi lesz Európa válasza ezekre a kihívásokra.

Martonyi János egyik írásában¹¹⁴ az alábbiak szerint értékeli a mai helyzetet:

„A történelmet különösen hosszabb távon meghatározó két területen nem állunk jól. E két terület a demográfia és a technológia. Előbbiben zsugorodunk, utóbbiban lemaradunk. Mindkettő alapvetően a kultúrától függ, hiszen a mi döntésünk határozza meg, hogy kívánjuk-e magunkat egyénileg és közösségekileg reprodukálni, és az is a fejünkben dől el, hogy ki akarunk-e találni új dolgokat és mit teszünk ennek érdekében. A kultúra

¹¹⁴ MARTONYI JÁNOS (2018): *Nyitás és identitás. Geopolitika, világkereskedelem, Európa*. Szeged, Iurisperitus. 15–16.

pedig átfogja és meghatározza gondolkodási, viselkedési mintáinkat és elválaszthatatlan attól, amit sűrítve közösségi identitásnak is nevezhetünk.

Így jutunk el az európai integráció legkomolyabb kihívásához, ami magából a folyamatból, és nem kívülről ered. Ez pedig az az egyensúlyhiány, ami egyrészt a gazdasági és a politikai dimenzió, másrészt mindkettő és a kulturális dimenzió között fennáll. Az eredeti cél a politikai egység megteremtése volt („finalité politique”), de idővel a politikai dimenzió és ennek külső megjelenítése, a közös külpolitika, biztonságpolitika és védelempolitika háttérbe szorult az amúgy látványosan sikeres gazdasági dimenzióval szemben... Az igazi gond azonban a kulturális dimenzió kiszorulása volt, aminek fő oka nem volt más, mint az európai identitással mint a közösségi identitásnak a nemzeti identitás utáni legfontosabb formájával szembeni érzéketlenség, sőt bizalmatlanság. Egyik oka ennek éppen a nemzeti identitással szembeni ideologikus ellenszenv lehetett, ami kisugárzott a közösségi identitás más kategóriáira, így az európai identitásra is. Ma már egyértelmű, hogy a nemzeti és az európai identitás feltételezi egymást, egyik sem lehet erős a másik nélkül. A nemzeti identitás adja a legerősebb közösségi önzonosság-tudatot, és erre épül [...] az európai identitás. Figyelemre méltó, hogy az Európához, sőt az Európai Unióhoz tartozás érzése történelmi okokból azokban az országokban a legerősebb – így Lengyelországban és Magyarországon –, ahol a nemzeti hovatartozás érzése is különösen erős. Nekünk itt, Európa viharosabb részén olyan külső támadásokkal kellett felvenni a harcot, amelyek egyszerre fenyegették nemzeti és európai létünket, és mindkét identitás együttes megőrzésének tétje a nemzeti közösségünk fennmaradása, túlélése volt.

Az európai integráció újragondolásának, megújítva megőrzésének ezért a legelső feltétele az eredeti célkitűzéseknek megfelelő három fő dimenzió közötti egyensúly helyreállítása. A politikai cél megvalósítása és ezzel összefüggésben a külső fellépés, mindenek előtt a közös külpolitika, biztonságpolitika és védelem erősítése [...] belátható időn belül megvalósítható feladat. A külső kihívások és veszélyek ezt önmagukban feltétlenül szükségessé teszik, és ennek felismerése, [...] legalábbis részben megtörtént. Világossá vált, hogy a tagállamok közötti béke sikeres biztosítása, a „békehozam” a kívülről érkező veszélyektől, esetleg támadásoktól nem

véd meg, és az sem örök életű megoldás, hogy Európa biztonságáról mások gondoskodnak. A kontinensünk gazdasági és geopolitikai relatív térszűkítése és legfőképpen demográfiai zsugorodása a külső kockázatokat tovább növeli, és a biztonság kérdését helyezi az integrációs folyamat középpontjába. Meg kell védeni az európai népek szállásterületét és meg kell teremteni az ehhez szükséges biztonsági feltételeket és védelmi képességeket. A terület és annak védelme azonban nem öncél, és nem csupán a terület adta források megőrzését jelenti, hanem annál sokkal többet. Meg kell védeni a harmadik, a kulturálisnak nevezett dimenziót, az európai identitást. Ehhez el kell fogadni annak létét, szerepét, és értelmes vitát kell folytatni annak tartalmáról. E vita be fogja mutatni, hogy az európai identitás tartalmi elemei közül más és más jegyeket helyezünk előtérbe. Vannak, akik számára az antik görögség, a reneszánsz és a felvilágosodás, és vannak, akik számára a zsidó-keresztény vallási-kulturális örökség a legfontosabb. A sorrendet eltérően ítéljük meg, de ez az európai identitás lényegén nem változtat.”

KÖZÉP-EURÓPA BIZTONSÁGA

Mi a biztonság?

A *biztonság* fogalma – a szakirodalom definíciója szerint – egyrészt a veszély és a fenyegetés „nem létezését”, másrészt a veszély és a fenyegetés elhárításának képességét jelenti. Egy állam a nemzetközi kapcsolatok rendszerében igyekszik számára kedvező módon alakítani biztonsági környezetét, érvényesíteni érdekeit, ugyanakkor felkészül a kívülről érkező kihívásokra, a kialakuló kockázatokra, a fenyegetésekre, és elhárítja azokat. A biztonság hiánya azt jelenti, hogy egy helyzet létfenyegetést hordoz magában, és kezelése rendkívüli eszközöket igényel.

A szakirodalom külön hangsúlyozza, hogy a biztonság jelentős mértékben percepcionális kérdés. Azt, hogy az egyén és a közösség mit gondol, mit tart a saját biztonságáról, az objektív biztonsági helyzet és a szubjektív – akár kollektív – biztonságérzet, a percepció együtt határozza meg. Különböző államok, nemzetek és más közösségek igen gyakran egészen másképpen látják, másképpen érzékelik ugyanannak a fenyegetésnek a veszélyességét. A biztonságot veszélyeztető tényezőket intenzitásuk alap-

ján szokták kategóriákba sorolni, így beszélnek kihívásról, kockázatról, fenyegetésről, majd válságról, konfliktusról és háborúról.

A kihívás olyan helyzetet, állapotot jelent, amely tartósan és károsan befolyásolja az általánosan értelmezett biztonságot, mint például a demográfiai robbanás következményei, az energiahordozók és a víz, az élelem és a természeti erőforrások szűkössége és egyenlőtlen eloszlása, a környezeti problémák. A kockázat egy adott közösséget érő, káros hatású, konkretizálható kimenetelű esemény eshetőségét jelenti. Az ilyen esemény bekövetkezése esetén sérülnek a közösségi érdekek és veszteségek keletkezhetnek. Ilyen jelenség a tömeges és illegális migráció, a vallási fanatizmus, a szélsőséges nacionalizmus, az illegális fegyverkereskedelem. A fenyegetés a lehetséges veszély legmagasabb megnyilvánulási szintjét jelentő helyzetek, állapotok és folyamatok összessége. A fenyegetésnek meghatározható az eredete, a célja és az intenzitása is. Egy állam számára fenyegetés – például – a szervezett bűnözéssel, a terrorizmussal összefüggő cselekedetek sora, az erőszakos radikalizmus megerősödése, vagy súlyos politikai válság kialakulása a szomszédságában.

Miben sajátos a biztonság közép-európai percepciója?

Közép-Európa népeinek történelmi tapasztalata, az utóbbi két évszázad eseménysora alapvetően határozza meg e közösségek „biztonság-percepcióját”. Ez a biztonságérzet és biztonságigény pedig meghatározó fontosságú a térség országainak nemzetközi kapcsolataiban, azok formálásában.

Az elmúlt kétszáz évben a térség népeinek az egyik legmegrázóbb kollektív politikai élménye az volt, hogy tőlük független erők összjátéka-képpen bármikor eltűnhetnek Európa térképéről, sőt mind állami, mind nemzeti létezésük megszűnhet.

Idézzünk fel néhány példát.

A Lengyel–Litván Uniót 1772–1795 között fokozatosan feldarabolta, végül pedig felosztotta egymás között Oroszország, Poroszország és a Habsburg Monarchia. Ezután Lengyelország és Litvánia 124 évre eltűnt Európa térképéről.

1920-ban a versailles-i béketárgyalások során Magyarország delegá-

cióját csak akkor engedték oda a tárgyalóasztalhoz, amikor a győztes hatalmak már döntöttek az ország sorsáról.

1938. szeptember 30-án Daladier francia és Chamberlain brit miniszterelnök – a béke megőrzésének önámító illúziójától vezérelve – Münchenben megegyezett Hitlerrel és Mussolinivel a csehszlovákiai Szudéta-vidék átadásáról Németországnak. Csehszlovákia képviselőjét nem hívták meg erre a tárgyalásra. A cseh társadalom megdöbbenve tapasztalta szövetségesei – Franciaország és Nagy-Britannia – árulását!

1939. március 15-én Hitler bevonult Prágába, létrehozta a Cseh-Morva Protektorátust, megszüntetve Csehszlovákia állami létét.

1939. augusztus 23-án Molotov szovjet-orosz és Ribbentrop német külügyminiszter szerződést kötött Kelet-Közép-Európa befolyási övezetekre osztásáról. Németország szeptember 1-jén támadta meg Lengyelországot, a Szovjetunió pedig szeptember 17-én. Két hónapon belül Lengyelországot letörölték Európa térképéről. 1940-ben eltűnt Észtország, Lettország és Litvánia is. Lengyelország nyugati szövetségesei tétlenül nézték az eseményeket. Párizsban tüntetések voltak, a francia tüntetőket kiabálták: „Nem fogunk Danzigért meghalni!”

Az 1945. február 4–11. között lezajlott hírhedt jaltai konferencián a szövetséges nyugati hatalmak képviselői, Churchill brit miniszterelnök és Rooseveltt amerikai elnök elfogadta Sztálinnak azt az igényét, hogy a Molotov–Ribbentrop-paktummal „megszerzett” területeket megtartsa. Beleegyeztek abba, hogy a Szovjetunió a balti államok és Besszarábia megszállását véglegessé tegye, Lengyelországot pedig mintegy 300 kilométerrel „nyugat felé tolja”.

Az 1945. július 17. – augusztus 2. között Potsdamban lezajlott tárgyaláson Attlee brit miniszterelnök, Truman amerikai elnök és Sztálin döntött Közép-Európa sorsáról – teljes mértékben a szovjet igények szerint.

1956 októberében Nagy-Britannia és Franciaország a szuezi válság kirobbantásával, a Szovjetunió vélt nehéz helyzetét kihasználva, elterelte a világ közvéleményének figyelmét a győztes magyar forradalomról, amikor Magyarországnak nagy szüksége lett volna a nemzetközi politikai közvélemény figyelmére és aktív támogatására.

Ezek és még számos csalódás és csapás mélyen, örökre beleégett Kö-

zép-Európa társadalmainak történelmi emlékezetébe. Így aztán nem volt meglepő, hogy 1990-ben, a kommunizmus közép-európai bukásának évében, a Szovjetunió uralma alól kiszabadulva szinte minden újonnan megalakult demokratikus kormány a NATO-tagságot jelölte meg biztonságá garantájaként. Egy olyan szövetségi rendszerbe igyekeztünk bejutni, amelyben ugyanazokra a biztonsági garantákra támaszkodhatunk, mint a nyugat-európai országok.

Am itt is érte meglepetés Közép-Európát! 2005 októberében Gerhard Schröder német kancellár a kancellári székéből egyetlen mozdulattal átült az orosz Gazprom többségi tulajdonában lévő Nord Stream AG konzorcium felügyelőbizottságának elnöki székébe. A beruházás a Balti-tengeren át közvetlen energiaszállító kapcsolatot hozott létre Oroszország és Németország között, Lengyelországot és a térség többi államát kikerülve. A lengyel közvéleményben igencsak rossz emlékeket idézett fel ez az akció, a többi közép-európai polgár pedig döbbenten kérdezte, hogyan lehetséges ez. Schröder a legnagyobb EU-tagállam és európai NATO-tagállam kancellárja volt! Furcsa módon senki sem kérdezte meg „hivatalosan” a volt német kancellártól, hogy adathordozóin és a fejében mit vitt magával új tisztségébe.

HOGYAN ÉRVÉNYESÜLT A POLITIKAI FORDULAT SORÁN KÖZÉP-EURÓPA BIZTONSÁGIGÉNYE?

Gorbacsov gyökeresen átalakította a Szovjetunió és a közép-európai országok viszonyát. Világstratégiai jelentőségű volt az a döntése, hogy érvénytelennek mondta ki a szocialista országok kölcsönös segítségnyújtási kötelezettségét rögzítő Brezsnyev-doktrínát, és politikai alapelvvé tette, hogy a szocialista országok maguk kereshetik meg a számukra legmegfelelőbb módszereket mind gazdasági, mind társadalmi problémáik megoldására.

Alapvetően változtatta meg a világpolitikát azzal, hogy – felismerve az akkori amerikai „csillagháborús tervekben” rejlő veszélyt – kezdeményezte, majd végigvitte a hatalmas amerikai és orosz nukleáris fegyverárzenál jelentős csökkentését. E lépései részben a felismert szükségszerűségből, vagyis az Egyesült Államok technológiai fölényének elismeréséből, rész-

ben saját elveiből következtek. Gorbacsov ugyanis nemcsak a bel-, hanem a külpolitikában is az „emberszabású kapcsolatokra” törekedett. Őszintén hitt a különböző rendszerű országok „békés egymás mellett élésének” lehetőségében, az együttműködés és a verseny egyensúlyában, a háború elkerülhetőségében és a szocializmus világtörténelmi esélyeiben. Nem azért törekedett kiegyensúlyozott viszonyra a világpolitika akkori irányítóival – George Bushsal, Helmut Kohllal, Margaret Thatcherrel, François Mitterand-nal –, mert a nyugati társadalmi modellt akarta bevezetni a Szovjetunióban, hanem mert meg akarta menteni a szocializmust, és hitt az egyenrangú partnerségben.

A korszak magyar politikusainak óvatosságát nem a Gorbacsov iránti bizalmatlanság vezérelte, hanem sokkal inkább az a történelmi tapasztalat, amely szerint a Szovjetunióban a „túlzó reformereket” az ellenreformerek általában előbb vagy utóbb eltávolították a hatalomból. Pozsgay Imre, a fordulat egyik legjelentősebb magyar előkészítője visszaemlékezéseiben többször idézi a korabeli aggódó kérdést: „De mi történik, ha valamelyik orosz tábornok megbokrosodik?” 1988–89-ben katonai puccstól tartottak, a pozíciójuk gyengülését érző orosz tábornokok lázadásától. Ez a lázadás 1991 augusztusában, puccskíséret formájában meg is történt, de végrehajtói már elkéstek!

Közép-Európa akkor, 1990-ben megválasztott demokratikus vezetői olyan történelmi élményekkel érkeztek a hivatásos politikába, amelyek arra készítették őket, hogy a Szovjetunió diktálta politikai rendszerből kiszabadulva minél előbb bevezessék országukat a nyugati biztonsági szervezetekbe.

Antall József 1990. májusi kormányprogramjában hirdette meg az új magyar külpolitika alaptéziseit, közöttük az „euroatlanti integrációt”, vagyis a „bejutást” a NATO-ba és az Európai Közösségekbe.

A szándék végrehajtása nem volt minden kockázattól mentes, hiszen ekkor Közép-Európában még több százezer szovjet katona állomásozott. Antall József 1990 novemberében titkos üzenettel emisszáriusokat küldött Varsóba és Prágába. A diplomatáknak azt kellett – szóban – közölniük a fogadó ország külügyminisztériumának magas rangú tisztviselőivel, hogy „a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1991. február 25-én, Budapesten tartandó ülésén Magyarország ki fog lépni a szervezet-

ből”, s megkérdezni, mit tesz akkor Lengyelország, illetve Csehszlovákia. Mindkét ország külügyminisztériuma diplomáciai úton továbbítandó gyors választ ígért, és mindkét válasz meg is érkezett a csatlakozást ígérő tartalommal. Erről a közös szándékról diplomáciai úton tájékoztatást kapott Bulgária és Románia kormánya is, majd amikor azok is bejelentették kilépési szándékukat, közös üzenetet juttattak el Gorbacsovnak. A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének budapesti ülésén aláírták a szövetség katonai szervezetének megszűnéséről szóló dokumentumot, 1991. július 1-jén pedig megszűnt a szervezet Politikai Tanácskozó Testülete is. Az augusztusi moszkvai puccs így már csak egy elvetélt kísérlet maradt.

A Varsói Szerződés feloszlása után nyitva lehetett volna még az a kérdés, hogy Magyarország és a többi közép-európai ország ne válassza-e a semlegesség útját, például az Ausztriához hasonló nemzetközi státuszt elnyerve. De a korabeli meghatározó politikai pártok, szervezetek egyik országban sem ezt az utat ajánlották. Nem ezt választották, hanem a nyugati integráció, a NATO- és az EU-tagság útját. A törekvés mögötti szándék egyértelmű volt. A térség biztonságát garantáló szövetségi rendszert és szövetségeseket keresett Közép-Európa. Fontos, történelmi meghatározottságú egységes célja az volt, hogy ott ülhessen annál a tárgyalóasztalnál, ahol a sorsáról dönthetnek. Hogy ne dönthessenek róla – nélküle!

Ez a kollektív „szubjektív” biztonságigény „objektíválódott” 1999. március 12-én, amikor az első három közép-európai ország, Csehország, Lengyelország és Magyarország külügyminisztere aláírta az Észak-atlanti Szerződést.

MILYEN BIZTONSÁGI GARANCIÁT NYÚJT AZ ÉSZAK-ATLANTI SZERZŐDÉS?

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) a megalakulásakor tizenkét, jelenleg harminc európai és észak-amerikai országot tömörítő politikai és katonai szervezet. Célja, hogy politikai és katonai eszközökkel megvédje valamennyi tagállamának szabadságát és biztonságát, összhangban az Észak-atlanti Szerződéssel és az ENSZ Alapokmányának elveivel.

A szerződés rögzíti a transzatlanti kapcsolatot, amelyben az Egyesült Államok és Kanada biztonsága Európa biztonságával együtt értelmezendő, s leszögezi, hogy a NATO az euroatlanti biztonság alapjaként szolgál, valamint a szövetség tagjai számára kölcsönös védelmet biztosít bármely tagállam elleni katonai agresszióval vagy az ilyen fenyegetéssel szemben. A közös elkötelezettségen és a szuverén államok közötti együttműködésen alapul a NATO legfontosabb alapelve, a tagországok biztonságának oszthatatlansága. A szövetségen belüli szolidaritás és kohézió biztosítja, hogy egyetlen tagállam sem kényszerül egyedül, kizárólag saját nemzeti erőfeszítéseire támaszkodva szembenézni lényeges biztonsági kihívásokkal.

A szerződés legfontosabb tartalmi elemei:

- 3. cikk: a tagállamok folyamatosan fenntartják és fejlesztik egyéni és kollektív védelmi képességüket (a nemzeti haderő fejlesztése; az együttműködés képességének fejlesztése, az úgynevezett interoperabilitás).
- 4. cikk: ha a tagállamok bármelyike úgy értékeli, hogy egyikük biztonságát külső veszély fenyegeti, a szövetség tagjai közösen tanácskoznak a szükséges szövetségi válaszról (konzultáció).
- 5. cikk: ha bármely tagállamot fegyveres támadás ér, a szövetségesek azt valamennyi tagállam ellen irányuló támadásnak tekintik, és az ENSZ Alapokmányának 51. cikke által elismert egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva együttesen lépnek fel a megtámadott tagállam védelmében (kollektív védelem).
- 10. cikk: a tagállamok egyhangú megegyezéssel csatlakozásra hívhatnak meg bármely európai államot, amely képes hozzájárulni az észak-atlanti térség biztonságához (bővítés).

Hogyan jött létre és hol tart az Európai Unió közös kül-, biztonság- és védelempolitikája?

Az Európai Unió tagállamai a közép-európai rendszerváltozás, a Szovjetunió széthullása, a jugoszláviai háborúk, vagyis az európai térség geopolitikai átalakulásának hatására gyorsították fel az egyre gyakrabban felmerülő közös kül- és biztonságpolitika kérdéseinek tárgyalását.

Az európai kül-, biztonság- és védelempolitika szerződésbe foglalt kiindulópontja a Maastrichti Szerződés lett (1993. november 1.), amely az intézményesített közös kül- és biztonságpolitika létrehozása mellett kilátásba helyezte a – közös védelem irányába mutató – európai védelmi együttműködés lehetőségét. A szerződés értelmében „a közös kül- és biztonságpolitika magában foglalja az Unió biztonságát érintő valamennyi kérdést, beleértve végső soron egy közös védelmi politika kialakítását, amely idővel közös védelemhez vezethet”.

A következő lépés a saint-malói francia–brit tárgyalásokon (1998. december 3–4.) született közös nyilatkozat volt, amely előírta, hogy:

- meg kell teremteni annak feltételeit, hogy az Európai Unió önállóan léphessen fel a nemzetközi szinten, ehhez megfelelően hiteles katonai erőre, illetve az ennek alkalmazásához szükséges hatékony döntéshozatali mechanizmusra van szükség;
- az európaiak az Európai Unió intézményi keretein belül fognak tevékenykedni;

Európának megerősített fegyveres erőkre van szüksége, amelyek gyorsan válaszolhatnak az új kockázati tényezőkre, és amelyeket erős és versenyképes európai védelmi ipar és technológia támogat.

Az európai biztonság- és védelempolitika feladatának formális kijelölésére, a szükséges katonai képességek nagyságrendjének meghatározására és az intézményi háttér megalapozására az 1999. decemberi helsinki EU-csúcson került sor. Ezután meghatározták azt a működési rendet, amely biztosítja a nem EU-tag európai NATO-tagállamok részvételét az Európai Unió műveleteiben. Ennek alapján ha egy az Unió által elhatározott válságkezelési művelet NATO-eszközöket vesz igénybe, a nem EU-tag NATO-tagállamokat és az EU-tagjelölt országokat minden esetben felkéri a részvételre. Az EU és a NATO közötti együttműködés szempontjából mérőföldkőnek számított az úgynevezett *Berlin Plusz* megállapodás, amelyet 2003. március 17-én írtak alá Brüsszelben. Az egyezmény az erőforrások szükségtelen megkettőzését igyekezett elkerülni oly módon, hogy az Európai Uniónak hozzáférést biztosított a NATO műveleti képességeihez. Az EU-műveletek esetén igénybe lehet venni a NATO Európai Főparancsnokságát, valamint átalakítják a NATO védelmi tervezési mechanizmusát annak érdekében, hogy figyelembe vegyék az EU igénye-

it. Kidolgozták továbbá annak módozatait, hogyan lehet a NATO-eszközök felhasználását ellenőrizni.

MI A TARTALMA A KÖZÖS EURÓPAI BIZTONSÁG- ÉS VÉDELEMPOLITIKÁNAK?

Közös biztonság- és védelempolitikáról (KBVP) a Lisszaboni Szerződés (2007. december 13.) elfogadása óta beszélhetünk. Kiterjed az EU biztonságát érintő valamennyi kérdésre, beleértve a védelmi politika fokozatos kialakítását, és végső soron a közös védelmet is. A védelmi politika azokat az új biztonsági kihívásokkal szemben alkalmazandó eszközöket foglalja magában, amelyek nem az EU területén jelentkeznek, hanem harmadik országban.

A kollektív védelem alapköve a NATO, de a kölcsönös segítségnyújtási klauzula (Mutual Assistance Clause) alapján az EU-tagállamok valamelyikének területe elleni fegyveres támadás esetén a többi tagállam minden rendelkezésére álló segítséget és támogatást köteles megadni számára. A kölcsönös védelmi záradék nem érinti a semleges tagállamok biztonság- és védelempolitikáját, és nem befolyásolja a NATO-n belül tett kötelezettségvállalásokat.

Amennyiben egy EU-tagállamot természeti vagy ember által okozott katasztrófa sújt vagy terrortámadás ér, az Uniónak a szolidaritási klauzula alapján segítséget kell nyújtania számára. Ez esetben az Unió mozgósít minden szóba jöhető eszközt, beleértve a tagállamok által rendelkezésére bocsátott katonai erőforrásokat is.

A tagállamok a Lisszaboni Szerződésben állapodtak meg az Állandó Strukturált Együttműködés (Permanent Structured Cooperation, PESCO) létrehozásáról, amelyhez huszonöt ország, közöttük Magyarország is csatlakozott, és amely 2017. december 11-én lépett hatályba.

A PESCO megteremti a lehetőséget annak, hogy az erre hajlandó és képes tagállamok közösen fejlesszék védelmi képességeiket, javítsák fegyveres erőik műveleti készenlétét és hozzájárulását. A Tanács a PESCO létrehozásáról szóló határozatában közreadta azoknak a közös kötelezettségvállalásoknak a jegyzékét, amelyek teljesítését a részt vevő tagállamok vállalták, beleértve a védelmi költségvetés reálértéken történő rendszeres

növelését a közösen elfogadott célok elérése érdekében. A PESCO egyik fő célja, hogy összehangolja a tagországok katonai kapacitását és erőforrásait.

A BREXIT

Miért hagyta el az Egyesült Királyság az Európai Uniót?

A válasz többnyire két félen múlik, s így van ez a politikai kapcsolatokban is. Mint tudjuk, a francia politika – nevezetesen De Gaulle – amíg bírta, folyamatosan ellenezte és akadályozta a britek belépését az Európai Közösségbe, mondván: ők sohasem voltak teljes szívvel európaiak. A britek számára Európa, a kontinens valami rajtuk kívül lévő entitás.

S való igaz. A brit politikai és közéleti gondolkodásban ez a szemlélet, a „kivülállás” 1973 után, vagyis az Egyesült Királyság uniós tagsága alatt is megmaradt, s erősen tükröződött uniós politikájában. Az Egyesült Királyság 1979-ben kimaradt az európai árfolyam-mechanizmusból, kiharcolta a visszatérítést befizetési többlet esetére, szerződés alapján kimaradt (opt-out) az eurózónából és a schengeni övezetből – hogy csak néhány közismert példát említsünk. S nem mellékesen a brit politikai elit szemléletében – a világ vezető hatalmának idejéből megmaradt örökségként – tovább élt valamiféle olyan nagyhatalmi szemlélet, amely folyamatosan ellene hatott az európai integrációba történő mélyebb brit beilleszkedésnek.

Am az Európai Unió és egyes tagállamai – az évtizedeken át elkövetett politikai és intézményi hibákkal – szintén hozzájárultak a britek távozásához. Az Európai Bizottság hatáskörének „lopakodó bővítése”, a szerződések tiszteletben tartásának hiánya a különböző uniós intézményekben, a politikai döntések „átcsúsztatása” a Tanácstól – és az Európai Tanácstól – a Bizottságba, az intézmények erőszakossága és gyakori politikai elfogultsága, a nemzeti érdekek és tagállami jogkörök semmibe vétele nemcsak a közép-európai tagállamokban váltott ki visszatetszést és tiltakozást, hanem a britekben is. S ez jelentősen befolyásolta a brit politikai elit – s rajta keresztül a szavazópolgárok – véleményét, állásfoglalását, majd döntését.

A fent leírtakkal együtt is feltehetjük azonban a kérdést, hogy mi szükség volt a népszavazásra? Miért tartottak egyáltalán népszavazást az Egyesült Királyság kilépéséről az Európai Unióból? Ma már tudjuk, hogy a népszavazás David Cameron akkori brit miniszterelnök téves helyzet-felismerésén alapult, aki a belpolitikai nyomást ellensúlyozandó, de politikai értelemben teljesen fölöslegesen ígérte meg 2013-ban, hogy ha a Konzervatív Párt megnyeri a 2015-ös választásokat, kiírja a népszavazást az Európai Unióban maradásról vagy kilépésről. Háttérbeszélgetésekből tudjuk: meg volt győződve arról, hogy a végeredmény csak „kedvező” lehet, vagyis a maradást támogatók lesznek többen. A 2016. június 23-án 72%-os részvételi aránnyal megtartott népszavazáson a résztvevők 52%-a szavazott a kilépés mellett, és 48% ellene. Vagyis a szavazásra jogosultaknak mintegy 38%-a döntötte el, hogy az Egyesült Királyság lépjen ki az Európai Unióból.

MILYEN GEOPOLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI LETTEK A BRIT KIVÁLÁSNAK?

Az Európai Unió elveszítette harmadik legnépesebb tagállamát, második legnagyobb gazdaságát és a második legnagyobb befizetőt. Biztonsági szempontból elveszítette a két uniós nukleáris hatalom közül az egyiket, a legerősebb hadsereget és az ENSZ Biztonsági Tanácsának egyik állandó tagját. (Az Európai Uniót állandó tagként a továbbiakban Franciaország „képviseeli” a BT-ben.)

Az Európai Unió geopolitikai helyzete megváltozott. Nyilvánvaló, hogy az Egyesült Királyság politikai vezetői nem azért vitték végig a kilépés folyamatát, hogy a továbbiakban is az Unió politikájához illeszkedjenek. Vagyis előrelátható egy új, önálló politikai pólus létrejötte az Európai Unió nyugati határán. Ez a pólus saját érdekei szerint fog cselekedni mind az európai, mind a globális politikában. Közismert a Palmerstonnak tulajdonított mondás, mely szerint: „Angliának nincsenek barátai, csak érdekei vannak.” Ez nem jelent okvetlenül konfrontációt, de a „kooperatív–kompetitív–konfrontatív” skálán, melyet az 1990-es években a politika elemzők az orosz politika értelmezésére használtak, az Egyesült Királyság a kooperatív pozícióból valószínűleg kompetitív irányba mozdul el, kizár-

rolág saját biztonsági, gazdasági és egyéb érdekeit követve. Vagyis bizonyos helyzetekben versenyre kelve az Európai Unióval.

MILYEN LESZ A KILÉPÉS UNIÓN BELÜLI HATÁSA ÉS PERCEPCIÓJA?

Hogyan hat az EU belső kohéziójára? Az uniós köztudatban az összetartozás érzését erősíti-e, az összezárás szükségességét sugallja-e, vagy pedig azt, hogy az Unióból ki is lehet lépni, „az Unión kívül is van élet”?

A brit kilépéssel alapvetően megváltozik Európa biztonságának képzete. Az utóbbi ötven évben az Európai Unió a folyamatos „bővülés és mélyülés” korszakát élte. Úgy látszott, hogy története – a kisebb-nagyobb belső viták ellenére – egyirányú sikertörténet. Európa államai fokozatosan egyesülnek egy nagy gazdasági és politikai egységben, mely békét, biztonságot és jólétet nyújt polgárai számára, megvédi őket az egyre katikusabb, egyre átláthatatlanabb világpolitika hullámveréseitől. S ennek a szövetségnek fokozatosan minden nyugat-, közép- és dél-európai állam a tagja lesz.

Ez a képzet most megváltozott. A brit kilépés egészen bizonyosan felerősíti a szakmai-politikai vitát az Unió jövőjéről, működési és értékrendjéről, belső kohéziójáról és további bővítéséről. Ismét megjelennek a javaslatok az „Európai Szövetségi Állam” létrehozásáról, egyes javaslatok szerint hátrahagyva azokat az országokat, amelyek nem támogatják a gondolatot. A másik oldalon ismét felmerülhet az uniós szerződések teljes felülvizsgálatának és újratárgyalásának gondolata, a tagállami jogkörök, a tagállami szuverenitás megerősítése céljából.

„A strukturális-intézményi következmények mellett jelentősen megváltozik a belső gazdasági és geopolitikai tájkép. Csak röviden összefoglalva e változásokat: kelet felé tolódás, amely elsődlegesen a német politika közép-európai érdekeinek erősödéséhez vezet, miközben támaszának is tekinti majd Közép-Európát. Ez azt jelenti, hogy Közép-Európa gazdasági és geopolitikai súlya növekedni fog, ami együtt jár majd a politikai szerep és a politikai felelősség növekedésével. (A térség geopolitikai jelentőségének növekedése jóval a népszavazás előtt elkezdődött, az Oroszország által létrehozott biztonsági kockázat következtében.) – írja Marto-

nyi János.¹¹⁵ – Ez talán jó hír is lehet a térség számára, de az Unióban az eurózónán kívüli államok elveszítik legerősebb szószólójukat, amikor az eurón kívüli térség államainak érdekeit és jogait kell megvédeni, különös tekintettel azokra a kezdeményezésekre, amelyek intézményes törésvonalat igyekeznek létrehozni a *kemény mag* és a kívül lévők között.” Az Egyesült Királyság Közép-Európa erős szövetségese volt az EU-intézmények „lopakodó” hatáskörbővítési igyekezete elleni küzdelemben. A tagállamok és az EU-intézmények közötti egyensúly megőrzésében, illetve visszaállításában hiányozni fog egy határozott, bár nem csekély mértékben öntörvényű tagállam.

Az önálló brit politika ismételt megjelenése Európa színpadán egészen bizonyosan módosítja az eddigi európai forgatókönyveket és valamelyest a szereposztást is. Brüsszel és London két versengő külön pólust fog képezni – játékkeret nyújtva más európai és nem európai szereplőknek.

Nyitott kérdés az Európai Unió biztonságpolitikájának, ezen belül katonai képességeinek további alakulása. Mindeddig az Egyesült Királyság volt a legerősebb ellenzője a hatékonyabb európai biztonság- és védelempolitika kialakításának – a NATO nyújtotta garanciákra hivatkozva. Az átalakuló európai erőviszonyok közepette ismét felmerül a kérdés, hogy a Franciaország és Németország „erős befolyásával” működő Unió keretei között megszületik-e egy hatékony közös biztonsági és védelmi rendszer, amely a NATO biztonsági garanciáihoz mérhető védelmet nyújt az EU tagállamainak.

A MIGRÁCIÓRÓL

A migráció kérdése fontos és hangos politikai kérdéssé vált az európai politikában, s így említése elkerülhetetlen.

A migrációt a maga bonyolultságában részletesen elemezni külön könyvben kellene, s a témának könyvtárnyi irodalma van, ám a probléma fontossága és közvetlen politikai aktualitása miatt – na meg azért is, mert Emil Brix és Erhard Busek is külön tárgyalja –, fontosnak tartjuk véleményünk vázlatos összefoglalását.

¹¹⁵ MARTONYI (2018): *i. m.* 128–129.

Véleményük szerint a migrációnak két alapoka van: a túlnépesedés, valamint a jelentős és tartós katonai konfliktusok. Az Európába irányuló tömeges migráció – egy kissé leegyszerűsítve – három irányból érkezik: Afrikából, a Közel-Keletről és Közép-Ázsiából. Az Afrikából és Közép-Ázsiából érkező migráció legfőbb oka a túlnépesedés, a közel-keletie a háborúk okozta létbizonytalanság, otthontalanság, életveszély.

MIT JELENT AZ AFRIKAI NÉPESSÉGGROBBANÁS?

Az afrikai demográfiai robbanás, a túlnépesedés veszélyeire már évtizedekkel ezelőtt figyelmeztették a demográfusok a politikai elemzőket és döntéshozókat. Mivel nem történt semmiféle érdemi beavatkozás, előállt a mai helyzet. Ma Afrika az a kontinens, ahol egyes területek (szálláshelyek) túlszaporodó népessége lényegében felélte a természet nyújtotta forrásait, és sokmillió ember vándorolt és vándorol más szállásterületekre, illetve a nagyvárosokba. A természeti források, elsősorban a víz hiánya azonban – a közvélekedéssel ellentétben – nem a bolygónkon meglévő vízmennyiség csökkenéséből adódik, hiszen az összességében nem változik. (A Földről nem párolog el a víz az univerzumba!) A vízhiány az adott területen megtalálható vízbázis és az ott élő népesség arányából, illetve ennek megváltozásából keletkezik. Egy adott vízmennyiség évszázadokig, évezredekig elegendő volt egy bizonyos számú népességnek, de nem elegendő ötször, tízszer annyinak. S ez vonatkozik minden természeti erőforrásra, a termőföldre, a növényzetre, az állatvilágra is.

A természet pusztulásának másik oka a nagy „nyugati” vállalatok, az úgynevezett transznacionális korporációk mohósága és gátlástalansága. Míg Európában vagy a „fejlettebb” világban egy-egy beruházáshoz többnyire szigorú építési szabályok, táj- és környezetvédelmi, valamint egyéb előírások kötődnek, melyek célja a beruházás okozta kár mérséklése, a természeti és épített környezet megóvása, az ott lakók érdekeinek védelme, Afrika legtöbb országában ezek a szabályozók gyengék, az adott ország kormányának vagy önkormányzatainak önvédelmi képessége csekély, a vezetők nemritkán korruptak. Egy-egy multinacionális óriáscég érdekérvényesítő ereje lényegesen nagyobb, mint az ott élők önvédelmi képessége, és törekvése gyakran vezet – például olajkitermelés, bányanyi-

tás vagy ipari méretű halászat formájában – a természeti környezet elpusztításához és az ott élő népesség ősi szálláshelyéről történő elűzéséhez.

A természeti erőforrások kimerülésének vagy elpusztításának következménye az óriási méretű népvándorlás. Afrikában emberek tízmilliói mozognak, vándorolnak ősi szálláshelyükről más területre, például a városokba a túlélés, az életben maradás minimális feltételeit keresve. Ám az „urbanizációnak” ez az útja nyilvánvalóan nem a probléma megoldása felé vezet. A kialakuló sokmillió nagyvárosok (Lagos 2012-ben: 16 millió lakos, Kinshasa: 13 millió, Johannesburg: 5,5 millió, Dar Es-Salaam: 4,3 millió stb.) peremén sokmillió nyomornegyedek jönnek létre, az európai ember számára elképzelhetetlen gazdasági, szociális és higiénés körülményekkel.

Afrika népessége dinamikusan nő. Az ENSZ előrejelzése szerint a jelenleg 1,5 milliárdos népesség 2050-re 2,5 milliárd, 2100-ban 4,3 milliárd lesz, de lehet 5,3 milliárd is!

MIK AZ ÁZSIAI MIGRÁCIÓ OKAI?

Az ázsiai eredetű migrációnak két megkülönböztethető oka van: a háborús konfliktusok által okozott káosz és létbizonytalanság, valamint a népességrobbanás. Az afganisztáni, az iraki, a szíriai fegyveres konfliktusok, háborúk, terrortámadások során megtizedelt, meggyötört, elfáradt lakosság egy része menekül a térségből, a túlélés reményében, az élet újrakezdésének reményében. A térség más országaiból, például a Pakisztánból, Bangladesből elvándorló sok menekült viszont inkább a túlnépeseledésből adódó feszültség hajtja.

Mindkét irányból érkeznek tehát a migránsok Európa felé – nyilvánvalóan „szervezett módon”. A szervezést az embercsempészek végzik. Ma már a személyes interjúk alapján tudjuk, hogy egy-egy migráns eljuttatása Bangladesből a Földközi-tengerig, vagy Nigériából Líbia tengerpartjára mintegy 4-5 ezer dollárba kerül. Ezt a migráns vagy családja valahogyan megfizeti. Vagyis azt is tudjuk, hogy nem a legszegényebbek jutnak el Európa kapujába, hanem azok, akik ezt a jelentős összeget valahogy ki tudják fizetni. A tengerparton az embercsempészek beültetik őket a nagy gumicsónakokba, és vízre bocsátják. A tengerből pedig vagy a megfele-

ló anyagi háttérrel rendelkező úgynevezett civil szervezetek hajói, vagy a dél-európai államok parti őrsége kimentti őket – és így elérnek az európai kontinensre.

Az internet világában ma egy afganisztáni faluban vagy egy afrikai városban élő is követheti a „gazdag Nyugat” életét, az ott letelepedett rokonsága folyamatosan tájékoztathatja őt akár mindennapjairól is. A két világ nincs egymástól elszigetelve, még ha nagy is közöttük a távolság. A kommunikáció lehetősége pedig az elérhetőség képzetét keltheti az ott-hon maradottakban.

A MIGRÁCIÓ MINT POLITIKAI ÉS JOGI KÉRDÉS

A migráció jelensége 2015 óta sajátos politikai hangsúlyt kapott, az európai politika egyik leghangosabb vitatémájává vált. Míg a nyugat-európai, elsősorban baloldali és liberális politikai csoportosulások a fenti módon – embercsempészek által illegálisan – Európába juttatott migránsok feltétel nélküli, tömeges befogadását tartják az egyetlen helyes és elfogadható politikai és társadalmi magatartásnak, a közép-európai országok politikusainak és társadalmainak többsége ezt az ellenőrizetlen és tömeges bevándorlást elutasítja. Az Európai Unió különböző fórumain, az Európai Parlamentben vagy másutt a migrációról semmilyen értelmes és elemző párbeszéd nem folyik, annál gyakoribb a vádaskodás, a megbélyegzés. Ebből fakadóan talán nem fölösleges áttekinteni a határátlépést, bevándorlást és a migrációt érintő legfontosabb hatályos uniós szerződéseket, illetve az ezekből adódó tagállami kötelezettségeket.

A **schengeni acquis** azoknak az uniós normáknak, rendeleteknek, irányelveknek, végrehajtási szabályoknak és a közös, harmonizált „legjobb gyakorlatoknak” az összessége, melyek a belső határok lebontásáról és ezzel együtt a külső határok szigorított ellenőrzéséről kötött megállapodásban részes államok közötti együttműködést szabályozzák. Legfontosabb elemei a schengeni térséget létrehozó Schengeni Megállapodás és a Schengeni Végrehajtási Egyezmény, a Schengeni Határellenőrzési Kódex, a Schengeni (Közösségi) Vízumkódex, valamint a külső határok átlépésekor vízumkötelezettség alá eső, illetve az e kötelezettség alól mentes harmadik országbeli állampolgárok országainak felsorolásáról

szóló 539/2001/EK rendelet is. A „schengeni joganyag” a belső határok lebontásához, a schengeni térségen belüli szabad mozgás biztosításához, valamint e belső térség védelme érdekében a közös külső határok hatékony és következetes védelméhez szükséges határőrizeti, vízumeljárási, az adatkezeléshez és kölcsönös átadáshoz kapcsolódó, valamint az egymás naprakész tájékoztatásához szükséges közös szabályokat tartalmazza. A tagállamok ennek érdekében hozták létre a Schengeni Információs Rendszert (SIS).

A Schengeni Megállapodás alapján – amelyet az 1997-es Amszterdami Szerződés az EU joganyagává tett – létrejött a tagállamok közötti együttműködés új szabályrendszere, amely

1. szabályozta a személyek ellenőrzésének eltörlését a belső határokon;
2. közös szabályokat hozott létre az EU külső határain átkelő személyekre;
3. összehangolta a beléptetés feltételeit és a rövid távú tartózkodásra vonatkozó vízumok kiadásának rendjét;
4. fokozott rendőrségi együttműködést hozott létre, beleértve a határokon átnyúló megfigyelés és üldözés rendjét;
5. fokozott igazságügyi együttműködést hozott létre a gyorsabb kiadási rendszer és az ítéletek végrehajtásának átadása révén; valamint
6. megalkotta a Schengeni Információs Rendszert.

Az Európai Parlament és a Tanács 562/2006/EK rendelete¹¹⁶ megalkotta a Schengeni Határellenőrzési Kódexet. A jogszabály kimondja, hogy a külső határokat csak a határátkelőhelyeken és azok hivatalos nyitvatartási ideje alatt lehet átlépni. Az EU-n kívüli országok állampolgárait be- és kiutazáskor alapos ellenőrzésnek kell alávetni. Ennek keretében a beutazási feltételek vizsgálatára kerül sor a vízuminformációs rendszer segítségével. Az EU-n kívüli ország állampolgárának

1. érvényes úti okmánnyal kell rendelkeznie;
2. szükség esetén érvényes vízummal kell rendelkeznie;
3. igazolnia kell a tervezett tartózkodás célját, és megfelelő anyagi fedezettel kell rendelkeznie;
4. nem szabad beutazási tilalmat elrendelő figyelmeztető jelzés hatálya alatt állnia a Schengeni Információs Rendszerben (SIS);

¹¹⁶ 2006. március 15.

5. nem szabad veszélyt jelentenie az uniós országok közrendjére, belső biztonságára, közegészségügyére vagy nemzetközi kapcsolataira.

A Schengeni Közösségi Vízumkódex az Európai Parlament és a Tanács 2009. július 13-án elfogadott, 810/2009/EK számú, többször módosított rendelete, amely a közös európai uniós/schengeni vízumpolitika végrehajtási rendeletének is tekinthető. Meghatározza a schengeni (egységes) vízum tagállami külképviseletek által történő kiadásának közös, egységes rendjét, a kérelmek elbírálására jogosult tagállam, valamint az illetékes konzulátus meghatározásának szabályait, a vízumok típusait, az alkalmazott nyomtatványok és okiratok tartalmi és formai kellekeit, a kérelmek elbírálásának, a tagállamok közötti helyi és központi együttműködés és adatcsere eljárásrendjét, garanciális szabályait.

A menedéjkog kérdésével elsősorban a Tanács 343/2003/ EK rendelete, az úgynevezett Dublin II. rendelet foglalkozik. A rendelet – egyebek mellett – kimondja, hogy amennyiben a menedékkérő jogellenesen lépte át egy tagállam határát, ez a tagállam felelős a menedéjkog iránti kérelem megvizsgálásáért. A menedéjkog iránti kérelem megvizsgálásáért egyetlen tagállam felelős.

A schengeni *acquis*, vagyis az Európai Unió schengeni térségre vonatkozó jogszabályrendszere megfelelőképpen szabályozza a térségbe történő be- és az onnan történő kiléptetést, az úgynevezett harmadik állam állampolgárával való eljárás rendjét. Megfelelő biztonsági rendszert is érvényesít, védve ezzel a tagállamok és állampolgáraik érdekeit, megakadályozva a jogosulatlan belépést. A Közösségi Vízumkódex által lehetővé tett tagállami együttműködés és konzultáció „naprakész” együttműködés e rendszer keretében.

Ezen a jelentős költséggel felépített, jól záró és hatékonyan működő rendszeren ütött hatalmas rést a német kancellár, Angela Merkel, amikor 2015-ben kijelentette, hogy a „Willkommenskultur” jegyében Németország minden menekültöt befogad, ellenőrzés és szűrés nélkül. E gesztus következményeként több százezer olyan idegen állampolgár érkezett a schengeni térségbe, akiknek személyazonossága ellenőrizetlen, úti okmányokkal nem rendelkeznek, előzetes információk nem álltak rendelkezésre róluk. Integrálásuk sikeréről és sikertelenségéről, a terrortámadásokról és azok magyarázatáról azóta sok információ és tévinformáció kering.

Súlyos kérdés a probléma jogi vetülete. A német kancellár döntése nélkülözött minden előzetes egyeztetést, ugyanakkor semmibe vett minden olyan – fent felsorolt – uniós egyezményt, amelyek a schengeni térségbe való belépést szabályozzák. Kimondhatjuk: a döntés az uniós szabályozás ellenében történt, vagyis jogszabályellenes volt. Jól tükrözi az Unión belül uralkodó viszonyokat, hogy ezt a kérdést, vagyis a hatalmas, több százézes migránstömeg beengedésének jogszerűségét vagy jogszerűtlenségét egyetlen uniós intézmény sem tűzte napirendjére. Annál hangosabb volt viszont a sajtó és a politikai színpad az embertömegek okozta terhek szétosztását illetően, vagyis az úgynevezett kvóta kérdésében.

A közép-európai országok egységesen álltak ellent ennek a nyomásnak, elvi alapon utasítva el azt a próbálkozást, amely szerint egyes országokat a döntéshozatalba nem vonnak be, a terhek megosztására viszont köteleznének.

MI A MEGTÉVESZTŐ A MIGRÁCIÓS VITÁBAN?

A migrációs vitában számos hamis, félrevezető gondolat és érv kering, ám a legsúlyosabb egy hamis analógián alapul. A nyugat-európai tagállamok politikusai gyakran emlegetik a közép-európai társadalmak hálátlanságát, mondván, ők annak idején befogadták a kelet-európai menekülteket, magyarok, lengyelek, csehek százazreit, e társadalmak viszont nem hajlandóak befogadni a most arra rászorulókat.

Ez az érvelés és hasonlat legalább két ponton félrevezető. Egyrészt a közép-európai országokba harminc éve folyik a bevándorlás a szomszédos területekről. Ukrajnából, Oroszországból, a balkáni országokból, de még Kínából és Vietnámból is bevándorlók százazrei érkeztek a térségbe a letelepedés és beilleszkedés szándékával. És többnyire sikeresen be is illeszkedtek. Másrészt ugyanezzel a szándékkal igyekeztek beilleszkedni a XX. század közép-európai menekültjei a nyugat-európai és amerikai társadalmakba. Nem a jogukat hangoztatták, hanem a sikeres beilleszkedés lehetőségét keresték, a befogadó társadalom szokásait, kultúráját, nyelvét igyekeztek elsajátítani, a befogadás nagyvonalú gesztusát munkájukkal viszonzni. Ez a magatartás alapvetően különbözött a mai afrikai és ázsiai migránsok attitűdjétől, akik személyazonosító okmányukat megsemmi-

sítik, a befogadó országok hatóságainak hazudnak, kultúrájuk idegen, beilleszkedési készségük kétes.

Nincs semmi érthetetlen abban, hogy a közép-európai társadalmak – melyek sohasem voltak gyarmattartók, az afrikai és ázsiai társadalmakkal semmiféle „élő” kapcsolatuk nincs – tartanak az onnan érkező idegen tömegektől. Hallván a sok riasztó, elrettentő hírt a nyugat-európai nagyvárosokban történő terrorista akciókról, az ártatlan áldozatokról és a politikai „csúsztatásokról”, hazájukban azokat a politikai vezetőket támogatják, akik e téren határozott védelmet, biztonságot ígérnek.

A migrációs kérdés Közép-Európa számára biztonsági kérdés. Ezek a társadalmak nem kívánnak olyan társadalmakká válni, amelyekben teljesen idegen kultúrájú és civilizációjú népcsoportok, tömegek zárványokat hoznak létre, e zárványok egy más, az európaítól idegen kulturális és civilizációs társadalom megeremtését segítik, és e zárványokba az államigazgatás és a helyi közigazgatás szervei nem tudnak behatolni. Közép-Európa társadalmi az évszázadok során – Európa keleti, délkeleti peremén élve – a különböző önvédelmi küzdelmekben nemzeti identitásukat védve európai identitásukat is védték, mert a kettő egyet jelentett. A görög kultúra, a római jog és a kereszténység által megeremtett európai civilizáció Közép-Európa népei számára évszázadokon át a fogódzót, a kapaszkodót jelentette mind a tatár, mind az oszmán, mind a szovjet vagy a náci fenyegetéssel és megszállással szemben. Ezt az európai identitást építették, erősítették e térség legjobb gondolkodói, művészei, államférfijai. Az európai identitás tehát nem ellentéte és nem kiegészítője a közép-európai népek identitásának, hanem szerves része. S innen nézve Nyugat-Európa társadalmainak átalakulása, a féltve őrzött és oly sokszor életek árán védett európai értékrend „átalakulása”, gyengülése, pusztulása nem tűnik vonzó perspektívának a térség népei számára.

Az állam belső szuverenitásának sajátos kérdését veti fel az a gondolatmenet, amelyet Emil Brix és Erhard Busek többször idézett könyvében olvashatunk az iszlám közösségek integrálásának egyik lehetséges módjáról. A nyugati, szekuláris „társadalom” és a hagyományos iszlám „közösség” természetét elemezve a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy tudomásul kell venni, el kell fogadni a nyugat-európai társadalmakban létező iszlám közösségek természetéből következő gyakorlatot, nevezete-

sen hogy jogvitáikat a közösségen belül, az iszlám alapelveit szem előtt tartva rendezik, és nem a befogadó jogállam kereteiben és intézményei által.

Mint tudjuk, az iszlám egyszerre vallás, civilizáció, kulturális közösség, életforma és jogrend. Egy olyan társadalmi rend, amelyben az egyén csak egy bizonyos közösség – a család – tagjaként értelmeztetik, vagyis az egyén csak a családtól való teljes függőségében élhet. Az egyház, a vallás és az állam szétválasztása nem történt meg, és csak a valláson alapuló jogintézmény, a saria létezik. Amennyiben a nyugat-európai társadalmak és államok elfogadják, hogy az iszlám közösségek jogvitáikat önmagukon belül rendezik, hogy a befogadó államnak és szerveinek joghatálya az állam és társadalom bizonyos területein, bizonyos közösségeiben nem érvényesül, úgy elfogadják a modern jogállam belső szuverenitásának csorbulását, a korlátlan belső szuverenitás megszűnését is. Ezt a problémát továbbgondolva riasztó távlatok nyílhatnak meg előttünk!

Ha az Európai Unió politikai és igazgatási rendszere küldetésének megfelelően működne, akkor már régen elkezdte volna a nyílt, rendezett és megfontolt vitát a 2015 óta kialakult migránkérdésről, a fent felsorolt jogszabályok alkalmazásáról vagy azok megszegéséről, annak társadalmi következményeiről, a kérdéssel kapcsolatos döntéshozatal módjáról, a közös teherviselés lehetőségeiről, politikai, erkölcsi, anyagi, biztonsági és egyéb feltételeiről.

Ha Európa – és Közép-Európa – biztonságáról beszélünk, akkor a migráció kérdése, annak érdelemmentes, értelmes megvitatása ebben az összefüggésben megkerülhetetlen.

KÖZÉP-EURÓPA GEOPOLITIKAI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Közép-Európa geopolitikai értelemben – és történelmi tapasztalatai alapján – a Berlin–Moszkva–Isztambul háromszögben helyezkedik el, s ez nem változtatható meg. Ám politikai értelemben a három viszonyítási pont különböző távolságra van tőlünk. Berlin szövetségeseink és legnagyobb, legfontosabb gazdasági partnerünk. Moszkvával a korrekt partneri viszony fenntartása az érdekünk, de tudnunk kell, hogy az orosz politikát mindig a birodalmi érdek vezérelte – és az is fogja. Törökország

– NATO-tagállamként – szintén szövetségesünk, de az utóbbi években tett bel- és külpolitikai lépései nem a Nyugat iránti barátság és szövetségi elkötelezettség bizonyítékai voltak. Törökország kezd az iszlám világ egyik vezető országává válni, fokozatosan feladva a Musztafa Kemal által kijelölt, az iszlám egyháztól szigorúan elválasztott, szekularizált állami belpolitikai és Nyugat-barát külpolitikai pozíciót és irányvonalat.

Közép-Európa tehát – az Európai Unió keleti felén – határos mindazokkal a keleti és délkeleti térségekkel, amelyek biztonsági kockázatot hordoznak.

A dél-délkelet felől érkező migránshullám ezt a térséget, Görögországot és északi szomszédait – Bulgáriát, Romániát, Észak-Macedóniát, Szerbiát, Magyarországot, Horvátországot – tartja állandó nyomás alatt. Eddig – az utóbbi négy évben – sem az Európai Unió egyes tagállamai, sem intézményei nem mutattak túlzott aktivitást a közel-keleti válság megoldásában vagy a kialakult migrációs helyzet kezelésében. A problémával magára hagyták Törökországot, Görögországot és a térség többi államát. Sőt, politikai bírálattá tették azokat a közép-európai politikusokat, akik Európa külső határainak megvédését közös feladatként és kötelességként jelölték meg, hivatkozva a fent idézett uniós joganyagra. Holott a migrációs feszültség fokozódása komoly biztonsági és politikai válságot okozhat az Unió délkeleti határvidékén, Magyarország és Horvátország határától az Égei-tengerig.

A másik súlyos kockázati tényező az Unió keleti határvidéke, vagyis a Baltikum, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia keleti határa mentén található térség. Oroszország, Ukrajna, Fehéroroszország (Belarusz) mint geopolitikai tényezők nem a demokratikus stabilitás hordozói.

Oroszország – mint regionális és globális szereplő – tartós nyugtalanságot kelt szomszédaiban. A Krím és Kelet-Ukrajna elfoglalása, a balti államokra gyakorolt folyamatos politikai és katonai nyomás, a „Kalinyingrádi körzet”-nek nevezett exklávé ismételt militarizálásával Lengyelország és Litvánia közvetlen fenyegetése, a rossz emléké kommunista jelképrendszer visszaillesztése az állami szimbolikába, a Sztálin-kultusz újjáélesztése mind olyan jelek, amelyek a térség országait és társadalmait joggal nyugtalanítják.

Közép-Európa földrajzi helyzete nem változtatható meg, de geopolitikai helyzetében a közös európai és euroatlanti biztonsági garanciák védelmét jelenthetnek számára.

Valóban Közép-Európában dől el Európa jövője?

A rendkívül kihívó kérdés sajátos csapdát rejt magában, ugyanis nem fejezi ki egyértelműen, hogy ki dönt Európa jövőjéről, s ha nem a közép-európaiak döntenek, akkor miért itt dől el.

A címben feltett kérdésre háromféle modell szerint adhatunk választ – kikerülve a benne rejlő csapdát. A válaszadás ugyanis Nyugat-Európa és Közép-Európa Európai Unió belüli viszonyának értelmezése alapján kísérelhető meg.

Az optimista változat szerint Európa jövője Közép-Európában – biztató távlatokkal – úgy dől el, hogy a két térség társadalmi, értelmiségi és politikai elitjei közötti kommunikáció javul, egymást kölcsönösen egyre jobban megismerik, megértik és tisztelik. Így Közép-Európa integrációja nemcsak gazdasági téren valósul meg, hanem szellemi és érzelmi téren is. Egyre jobban megerősödik az „egy hajóban evezünk” érzése, az egymásra utaltság tudata – és így a belső kohézió.

A másik lehetséges forgatókönyv szerint Közép-Európa jelentősen felértékelődik, gazdaságilag erősebb, politikailag egységesebb lesz, s így – nyugati szövetségeseket is találva – az Európai Unió különböző intézményeiben képes lesz jobban megvédeni érdekeit, érvényesíteni akaratát, sikerre vinni törekvéseit. Ez a további integráció rögzösebb útja lehet, mely sok feszültséggel terhes, de az Unió erősödésének irányába mutat.

A harmadik változat lehet a jelenlegi viszonyrendszer tartós fennmaradása, vagyis egy globális politikai értelemben nem túl jelentős, a belső problémák megoldásában nem túl hatékony Európai Unió – a nyugat-európai államok elsöprő dominanciájával és sajátos politikai összjátékával. Ebben az Unióban ismételten megjelennek azok a hangok, amelyek a belső problémákat az elhibázott „keleti bővítésre” igyekeznek visszavezetni, elő-előterjesztve a többsebességes Unió gondolatát mint a megoldás felé vezető helyes utat. Ez a törekvés az úgynevezett mag-Európa és a többi tagállam intézményes-szerződéses szétválasztását szorgalmazza, így próbálva megszabadulni a „szegény és bajkeverő keleti tagállamok” nyűgétől.

Idézzük ismét Martonyi Jánost: „Európa jövőjével kapcsolatban van egy súlyosabb kérdés. Mélyül-e, erősödik-e a szemléleteknek, gondolkodásmódoknak, érzéseknek az a megosztottsága, amit az elmúlt esztendő fejleményei, elsősorban a bevándorlási válság hozott elemi erővel felszínre? E megosztottság korábban is ott lappangott a gazdasági fejlettségi szintek eltérései mögött. Az egymásba kapcsolódó válságok nyomán pedig megjelentek azok a nézetek, amelyek az Unió összes gondjának okát az elsietett keleti bővítésben, tehát Európa újraegyesítésében vélték megtalálni. Erősödött Európa nyugati felének a keletivel szembeni bizalmatlansága, ami fokozatosan és sajnálatosan kölcsönös idegenkedésbe fordult. Vannak a nyugati végeken, akik szeretnék szűkebb körben újramegújítani? Lehet. De ez senkinek nem áll érdekében és nem is lesz belőle semmi. De tudjuk, hogy veszélyes gondolatok veszélyes és ellenőrizhetetlen folyamatokat indíthatnak el. Ne segítsük, hanem akadályozzuk meg ezeket.”¹¹⁷

E gondolatsor kapcsán óhatatlanul eszünkbe jut az alattomos címkézés nyugat-európai gyakorlata, a „posztkommunista”, az „új demokrácia” címkék nem túl ritka alkalmazása a közép-európai térség országainak és társadalmainak említésekor. Harminc évvel a közép-európai kommunista rendszerek összeomlása után, miközben minden országban lezajlott tizenöt-húsz szabad – parlamenti, önkormányzati, európai – választás, e címkék használata csakis a kiközösítés, a megbélyegzés szándékát jelezheti. Gondoljuk el, ki merte volna 1975-ben Olaszországot „posztfasiszta”, Nyugat-Németországot „posztnáci” országnak, vagy valamiféle „új demokráciának” nevezni.

A 2019. évi európai parlamenti választások után az államok és politikai formációk megválasztották az Európai Unió öt vezető tisztségviselőjét. A végeredmény szerint a bizottság elnöke a német Ursula von der Leyen, az Európai Tanács elnöke a belga Charles Michel, az Európai Parlament elnöke az olasz David Maria Sassoli, az Európai Központi Bank elnöke a francia Christine Lagarde, az Európai Külügyi Szolgálat vezetője, az Európai Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviseelője pedig a spanyol Josep Borrell lett. Az Európai Unió meghatározó, a döntéseket lényegesen befolyásoló politikusai és politikai körei tehát a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger által határolt térségben, vagyis a több mint 100

¹¹⁷ MARTONYI (2018): *i. m.* 22.

millió európai polgár által lakott Közép-Európában nem találtak egyetlen olyan politikust, diplomatát vagy közigazgatási szakembert sem, aki alkalmas lett volna az öt vezető tisztség valamelyikének betöltésére.

Európa, vagyis az Európai Unió jövője azon múlik, hogy sikerül-e olyan integrált, politikai, gazdasági és szellemi-kulturális értelemben egységes térséget és intézményrendszert kialakítani, amelyet az Unió valamennyi polgára és valamennyi nemzete – inkább többé, mint kevésbé – magáénak érez, amelynek identitása van, amellyel azonosulni lehet. Ennek az egységes identitásnak a létrehozásához Közép-Európa a saját mélyen gyökerező történelmi tapasztalatával, kultúrájával és alkotó energiájával hozzá tud járulni. Cserébe joggal várja el az egyenrangú partner és szövetséges pozícióját – mind politikai, mind szellemi-erkölcsi vonatkozásban.

Ilyen értelemben mondhatjuk azt, hogy Európa jövője Közép-Európa teljes integrációján múlik. Az integráció sikere azonban korántsem csak Közép-Európában dől el!

Ahhoz közös európai erőfeszítésre van szükség.

Válogatott bibliográfia

- A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról.*
Szerkesztette Bán D. András. Budapest, 2000.
- A magyar nyelv a Kárpát-medencében.* Sorozatszerkesztő Kontra Miklós.
Budapest, 1998.
- A státusztörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika.*
Szerkesztette Kántor Zoltán. Budapest, 2002.
- Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit.* München, 2006.
- Bába Iván: *A kommunizmus bukása. Rendszerváltoztatás Közép-Európában 1989–1990-ben.* Kőszeg, 2017.
- Bába, Iván: *The Fall of Communism. Changing the Regimes in Central Europe in 1989–1919.* Kőszeg, 2016.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008.
- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Pozsony, 2004.
- Bilaterális kisebbségvédelem: a magyar–szlovén kisebbségvédelmi egyezmény háttere és gyakorlata.* Szerkesztette Miran Komac és Vizi Balázs. Budapest, 2019.
- Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Budapest, 1946.
- Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága.* Budapest, 1995.
- Bíró Gáspár: *Demokrácia és önrendelkezés a 21. század elején.* Budapest, 2003.
- Bod Péter Ákos: *Hol tart ma a három ország, hol tart rendszerváltásuk?* In: Mario Blejer – Fabrziói Coricelli: *3 ország, 3 történet, 3 szereplő.* Budapest, 1997.
- Boia, Lucian: *History and Myth in Romanian Cconsciousness.* Budapest – New York, 2001.
- Borsody István: *Az új Közép-Európa. Két világháború és ami utána következett.* Szombathely, 1998.
- Borsody, Stephen (ed.): *The Hungarian: A Divided Nation,* New Haven, 1988.
- Borvendég Zsuzsanna: *A kádári Magyarország titkos élete.* Köröstarhány–Kápolnásnyék, 2019.
- Brix, Emil – Busek, Erhard: *Közép-Európa újragondolása. Miért Közép-Európában dől el Európa jövője?* Kőszeg, 2019.
- Brunner, Georg: *Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe. Strategies for Europe.* Gütersloh, 1996.

- Busek, Erhard: *Elképzelt Közép-Európa*. Budapest, 1992.
- Central European Futures (Five Scenarios for 2025)*. – Visegrad / Insight (Warsaw), 2018. 1.
- Čížik, Tomáš – Borárošová, Ingrid (eds.): *The Future Revolutions in Central and Eastern Europe*. Bratislava, 2018.
- Cobel-Tokarska, Marta – Dębicki, Marcin: *Słowo i terytorium. Eseje o Europie Środkowej*. Warszawa, 2017.
- Csáky Móric: *Das Gedächtnis Zentraleuropas*. Wien, 2019.
- Davies, Norman: *Europa między wschodem a zachodem*. Kraków, 2007.
- Deutsch-polnische Erinnerungsorte 1-5*. Universitaet Oldenburg – PAN.
- Szerkesztette Hans Henning Hahn – Robert Traba. Paderborn, 2015–2018.
- Droit, Emmanuel: *Le Goulag contre la Shoah*. = Vingtième siècle, 2007. Nr. 2. 101–120.
- Dudek, Antoni: *Reglamentowana rewolucja*. Kraków, 2014.
- Duray Miklós: *Önrendelkezési kísérleteink*. Méry Ratio, Somorja–Budapest, 1999.
- Final Report of the Reflection Group on The Long-Term Implications of EU Enlargement: The Nature of the New Border*, Chairman: Giuliano Amato
Rapporteur: Judy Batt, The Robert Schuman Centre for Advanced Studies,
European University Institute with The Forward Studies Unit, European
Commission, 1999.
- Finkelkraut, Alain: *Identité malheureuse*. Paris, 2013.
- Forst de Battaglia, Otto: *Zwischeneuropa (Von der Ostsee bis zur Adria) I–II–III*. Frankfurt, 1954.
- Girasoli, Nicola: *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*. Budapest, 1995.
- Giró-Szász András: *Gondolat és erő. A cselekvő állam orbáni modellje*. Budapest, 2019.
- Gniazdowski, Mateusz: *Two Decades of Visegrad Cooperation. Selected V4 Bibliography*. Bratislava, 2011.
- Halász Iván: *A közép-európai alkotmányok születése és identitása (1989–2012)*. Budapest, 2014.
- Halecki, Oskar: *The Limits and Divisions of European History*. London, 1950.
- Hodža, Milan: *Federation in Central Europe: Reflections and Reminiscences*. London, 1942.
- Hroch, Miroslav: *Das Europa der Nationen: die moderne Nationbildung im europaischen Vergleich*. Göttingen, 2005.
- Jagodzinski, Andrzej (ed.) *The Visegrad Group. A Central European Constellation*. Bratislava, 2006.
- Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője – A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Budapest, 1918.

- Jeszenszky Géza: *Kísérlet a Trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédügyi politikája a rendszerváltás éveiben*. Budapest, 2016.
- Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? (Kelet-Közép-Európa himnuszai)*. Budapest, 2011.
- Kiss Gy. Csaba: *Nemzetek és előítéletek*. Budapest, 2013.
- Kiss, Csaba G.: *Understanding Central Europe: Nations and Stereotypes*. Budapest, 2013.
- Kocsis Károly -- Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992.
- Konrád György: *Antipolitika – Közép-európai meditációk*. Budapest, 1986.
- Kossuth Lajos: *Dunai Szövetség (tervezet)*. 1862.
- Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, 1996.
- Közép-Európa és a Visegrádi Együttműködés. Történelmi és politikai nézőpontok*. Szerkesztette Stepper Péter. Budapest, 2019.
- Krejčí, Oskar: *The Geopolitics of Central Europe*. Prague, 2000.
- Křen, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, 2005.
- Kučera, Rudolf: *Kapitoly z dějin Střední Evropy*. Praha, 1992.
- Kučera, Rudolf: *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*. Budapest, 2008.
- Kundera, Milan: *Un occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale*. = Le Débat (Paris) 1983. Nr. 5.
- Lendvai L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók*. Budapest, 1997.
- Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: *Nemzetpolitika '88--'98*. Budapest, 1998.
- Lukáč, Pavol: *Regionale Zusammenarbeit in Mitteleuropa zu Beginn des Jahrhunderts*. In: Neue Formen und neue Herausforderungen. Konrad-Adenauer-Stiftung – Auslands. Informationen, St. Augustin 7/2002. 58–80.
- Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerkesztette Glatz Ferenc. Budapest, 1988.
- Marès, Antoine – Bernard, Michel: *Lieux de mémoire en Europe Centrale*. Paris, 2009.
- Martonyi János: *Nyitás és identitás. Geopolitika, világkereskedelem, Európa*. Szeged, 2018.
- Marušiak, Juraj et al.: *Internal Ccohesion of the Visegrad Group*. Bratislava, 2013.
- Marušiak, Juraj et al.: *Is Visegrad Sstill a Central European "Ttrade Mmark"?* Bratislava, 2013.
- Masaryk, Tomáš G.: *The New Europe*. London, 1918.
- Masaryk, Tomáš G.: *A világhorradalom 1914–1918*. Budapest, 1990.
- Mészáros Andor – Halás Iván – Illés Pál Attila: *Visegrád kézikönyv. Történelem, politika, társadalom*. Esztergom, 2017.

- Miłosz, Czesław: *Central European Attitudes: A Yearbook of Central European Culture*. University of Michigan, 1986. 101.–108.
- Naumann, Friedrich: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915.
- Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerkesztette Szarka László, Vizi Balázs, Majtényi Balázs, Kántor Zoltán. Budapest, 2007.
- Nemzetpolitikai alapismeretek*. Szerkesztette Kántor Zoltán. Budapest, 2013.
- Nowak, Andrzej: *Political Correctness and Memories Constructed for “Eastern” Europe*. In: *Memory Change in Europe. Eastern Perspectives*. Szerkesztette Malgorzata Pakier – Joanna Wawrzyniak. New York – Oxford, 2015. 38–56.
- Ormos Mária: *Közép-Európa? Volt, van, lesz?* Budapest, 2007.
- Palacký, František: *Österreichs Staatsidee*. Prag, 1866.
- Pan, Christoph – Pfeil, Beate S.: *Die Volksgruppen in Europa: Ein Handbuch*. Wien, 2000.
- Pók Attila: *A múlt hatalma. Kőszeg- –Szombathely*, 2018.
- Pók, Attila: *Remembering and Forgetting Communism in Hungary. Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context*. Kőszeg–Budapest, 2017.
- Popovici, Aurel: *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich*. Lipcse, 1906.
- Pro minoritate Europae – Az európai kisebbségekért*. Szerkesztette Tabajdi Csaba. Az Európai Parlamentben működő Nemzeti Kisebbségügyi Intergroup tanulmánykötete. EU-Ground Kft., – 2009.
- Pospíšil, Ivo (ed.): *Sřřední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí*. Brno, 2015.
- Puttkamer, von Joachim: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Oldenburg, 2010.
- Regional and International Relations of Central Europe*. Edited by Zlatko Šabič and Petr Drulák. Palgrave Macmillan, 2012.
- Searching for synergies: V4, TSI and other formats of regional cooperation in Central Europe*. = Think Visegrad, V4 Think-Tank Platform, November 2019.
- Schlögel, Karl: *Denken ohne Gelaender (30 Jahre nach der Wende)*. = Eurozine (Kraków) 2020. III. 2.
- Schlögel, Karl: *Európa-szigetcsoport*. Budapest, 2018.
- Schöpflin György: *A modern nemzet. Máriabesnyő*, 2003.
- Schöpflin György: *Az identitás dilemmái. Máriabesnyő*, 2004.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford, 1986.
- Smith, Anthony D.: *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London, 2009.
- Smith, Anthony D.: *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, Republic*. Oxford, 2008.
- Snyder, Timothy: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York, 2010.

- Stančić, Nikša: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb, 2002.
- Szalai Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók 1976--1990*. Budapest, 2018.
- Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, 2003.
- Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998.
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról. = Történelmi Szemle, 1981/3. Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről I--II*. Szerkesztette Herczegh Géza. Pécs, 1988.
- Traditional Minorities, Minority Communities and Languages*. Publication of the European Parliament's Minority Intergroup. 2009-2011. Written and edited by Gál Kinga, Davyth Hicks and Kata Eplényi. Brussels- –Budapest, 2011.
- Trávníček, Jiří: *V kleštích dějín (Střední Evropa jako pojem a problém)*. Brno, 2009.
- Understanding Central Europe*. Edited by Marcin Moskalewicz and Wojciech Przybilski. London -- New York, 2018.
- Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989--1999. Szerkesztette Bárdi Nándor és Éger György. Budapest, 2000.
- Višegradská paměť či višegradské paměti? (Paměť většiny i paměti menšin)*. Doubavka Olsaková – Kristina Kaiserová (eds.) Ústí nad Labem, 2014.
- Vogt, Matthias Theodor (szerk.) *Peripherie in der Mitte Europas*. Frankfurt, 2009.
- Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse, 1843.
- Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford CA, 1994.
- Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. Budapest, 2011.

